

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших набliжених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. Ю. Пшеничний, д-р іст. наук (заст. відп. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (пом. відп. ред.) (Україна); С. Біленький, д-р філософії (історія) (Канада); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. В. Орлик, д-р іст. наук (Україна); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)
Адреса редколегії	кімната 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 04.08.20 року (протокол № 1)
Атестовано	Включено до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України №1643 від 28.12.2019)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43), б-р Тараса Шевченка, 14, Київ, 01030 ☎ (38 044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

2(145)/2020

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Dr. Habil (History), prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	PhD in History Taras Pshenychnyy (Deputy Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Andrii Koval (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Serhii Bilenky (Canada); PhD in History Mykola Borovyk (Ukraine); Dr. Habil. (History), prof. Serhii Yekelchuk (Canada); Dr. Habil. (History) Vytautas Jokubauskas (Lithuania); Dr. Habil. (History), prof. Alexander Motyl (USA); PhD in History Eleonora Narvselius (Sweden); Dr. Habil. (History) Svitlana Orlyk (Ukraine); PhD in History Serhii Ryzhov (Ukraine)
Editorial address	off. 349 a, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01601 Faculty of History Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 1 of 04.08.2020)
Certified by	Indexed in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate KV 17218-5988 R of 10.11.2010
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	Kyiv University Publishing and Printing Center (off. 43), 14, Taras Shevchenka blv., Kiev, 01030, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

ЗМІСТ

Бабинський А. "Календарні конфлікти" в середовищі українських греко-католиків США і Канади у 1950–1960-х роках	5
Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво на Київщині у XIX – на початку XX століття	10
Бондаренко О. Міське самоврядування Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX століття в історіографічному дискурсі імперської доби	16
Бутурлімова О. Становлення та діяльність Лейбористської партії Великої Британії (1893–1931): історіографія проблеми	21
Зразюк З. Історія колекції мініц-кабінету Університету св. Володимира у 20–30-ті роки XX століття.....	28
Ковальков О. Ставлення афганських студентів в УРСР до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ (1979–1989).....	33
Кумінова К. "Афінський сюжет" в античних біографіях Анахарсіса.....	39
Купчик О. Польща в зовнішній торгівлі УСРР (початок 1920-х рр.).....	42
Луценко Н. Діяльність "Братів-мусульман" у Єгипті (XX – початок XXI ст.)	52
Михалковська Є. Формування національної ідентичності за допомогою теоретичних підходів до мовної ідентифікації українських дисидентів	57
Пагіря О. Українське питання в зовнішній політиці Другої Чехо-Словацької республіки на зламі 1938–1939 років	62
Пирожин Р. Заслуги та винагородження працівників районних і міських відділень НКДБ – МДБ у Тернопільській області в 1945–1948 роках	70
Сидоренко А. Військово-теоретична діяльність генерала М. Капустяньського (1920–1930-ті рр.)	73
Шемета Ю. Вогнепальна зброя та ножі в училищах і гімназіях Київського навчального округу	80

РЕЦЕНЗІЯ

Машевський О. Україна в європейських історичних процесах. Рецензія на рукопис монографії: Україна в історії Європи XIX – початку XXI століття. Історичні нариси / під ред. С.В. Віднянського. – К.: Інститут історії України НАН України, 2020. – 447 с.....	85
--	----

CONTENTS

Babynskyi, A. "Calendar Conflicts" within the Ukrainian Greek-Catholic Community in the United States and Canada in 1950-1960's	5
Boiko-Haharin, A. The Money Counterfeiters in Kyiv Region in the 19 th – Early 20 th Century	10
Bondarenko, O. Municipal Self-government of Dnipro Ukraine of the Last Quarter of the 18 th – Early 20 th Century in the Historical Discourse of the Empire Era	16
Buturlimova, O. Evolution and Activities of the British Labor Party (1893–1931): A Historiography	21
Zraziuk, Z. History of Coins-cabinet Collection of University of St. Volodymyr (1920's – 1930's)	28
Kovalkov, O. The Attitudes of Afghan Students in the Ukrainian SSR to the Soviet Intervention in Afghanistan and the Withdrawal of Soviet Troops (1979–1989)	33
Kuminova, K. The "Athenian Plot" in the Ancient Biographies of Anacharsis	39
Kupchyk, O. Poland in the Foreign Trade of Soviet Ukraine in the Early 1920's	42
Lutsenko, N. Muslim Brotherhood Activity in Egypt (20 th – Early 21 st Centuries)	52
Mykhalkovska, Ye. The Formation of National Identity through the Theoretical Approaches of Linguistic and Language Identity of Ukrainian Dissidents	57
Pahiria, O. The Ukrainian Question in the Foreign Policy of the Second Czecho-Slovak Republic at the Turn of 1938-1939	62
Pyrozhyshyn, R. Merits and Remuneration of Employees of Regional and City Divisions of NKGB-MSS in the Ternopil region, 1945–1948	70
Sydorenko, A. Military-theoretical Activity of General M. Kapustianskyi (1920–1930's)	73
Shemeta, Yu. Firearms and Knives in Schools and Gymnasiums Kyiv Education District	80

REVIEW

Mashevskyi, O. Ukraine in European Historical Processes. Review of the Monograph Manuscript: Vidnianskyi, S. (Ed.). (2020). Ukraine in the History of Europe of the 19 th – Early 21 st Century: Historical Essays. A Monograph. Kyiv: Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine	85
--	----

"КАЛЕНДАРНІ КОНФЛІКТИ" В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ ГРЕКО-КАТОЛИКІВ США І КАНАДИ У 1950–1960-Х РОКАХ

Висвітлено перебіг "календарних конфліктів" у громадах Української греко-католицької церкви (Української католицької церкви) в США та Канаді у 1950–1960 рр., що призвели до створення паралельних "старокалендарних" парафій у Чикаго, Клівленді, Філадельфії та Вашингтоні. Прибуття та адаптація до життя в США і Канаді повоєнної хвилі українських емігрантів супроводжувалися низкою конфліктів із представниками "старої" еміграції, зокрема у релігійній сфері. Бажання подолати дезорієнтацію в нових умовах та прагнення пригальмувати процес асиміляції спонукали представників третьої хвилі еміграції до максимального збереження і підсилення тих елементів релігійної традиції, які б, з одного боку, міцніше пов'язували їх із батьківщиною, а з іншого – відмежовували від оточуючої культури. Такий підхід не завжди збігався із прагненнями нащадків попередніх хвиль емігрантів та проводу УГКЦ в цих країнах, що прагнули глибшої адаптації церковного життя до місцевої культури. Як наслідок, у спільнотах, що склались із представників третьої хвилі еміграції, сформувалось явище "діаспорної релігійності", притаманне першим поколінням емігрантів, що полягає у формуванні такого релігійного середовища (одним з елементів якого став календар), інституцій і дискурсу, які б пов'язували новоприбулих емігрантів із батьківщиною і еберігали їх від асиміляції.

Ключові слова: українська діаспора, діаспорна релігійність, календарні конфлікти, Йосиф Сліпий, Патріархальний рух.

Постановка проблеми. Питання календарної реформи залишається актуальним для українських церков протягом вже більш ніж чотирьохсот років, оскільки перші дискусії з цього приводу мали місце ще наприкінці XVI ст. Час від часу та з різною інтенсивністю вони поновлювались у XIX та XX ст., однак унаслідок різних суспільно-політичних та внутрішньо-церковних обставин аргументи на користь збереження юліанського календаря переважали. З особливою гостротою питання зміни календаря зазвучало у зв'язку із масовою еміграцією українців до країн Північної Америки наприкінці XIX – на початку XX ст. У 1920-1930-х рр. дискусії щодо переходу на Григоріанський календар в середовищі греко-католицької української діаспори в США і Канаді спровокували низку конфліктів, але вони не спинили поступової зміни календаря у парафіях. Нові "календарні конфлікти", які виникли в США у 1950-1960-х рр., були гострішими і спричинили виникнення нових громад у Чикаго, Клівленді, Філадельфії та Вашингтоні, а також створення відповідних Комітетів, однією з цілей яких було збереження юліанського календаря. Практично відразу Комітети влились до масового мирянського Патріархального руху, осередки якого постали майже у всіх країнах розселення української діаспори. Хоча зміна календаря не спричинила розколу Церкви, як це трапилось, до прикладу, в Греції, але створення паралельних "старокалендарних" громад є безпрецедентним фактом в історії УГКЦ і тому потребує окремого аналізу.

Аналіз джерел та літератури. Питання, пов'язані з календарною реформою в Українській греко-католицькій церкві у першій половині XX ст., були детально висвітлені у публікаціях О. Павлишина [25, 40] проте він лише побіжно зупинився на процесах, які відбувались в середовищі української діаспори у 1950-1960-х рр. Більше уваги даному періоду приділили дослідники мирянського Патріархального руху з діаспори: П. Біланюк [34], В. Маркус [21, 37, 38] та А. Сороковський [28], однак їхні розвідки потребують доповнення та перегляду, зокрема з урахуванням найновіших напрацювань в галузі діаспорних студій (*diaspora studies*). У контексті цього дослідження особливої уваги заслуговують періодичні видання "старокалендарного" та Патріархального руху, напр. "За рідну Церкву", "Патріархат", збірки відповідних документів з Історичного архіву УГКЦ в Римі та архіву парафії свв. Володимира і Ольги в Чикаго, а також праці, прис-

вячені ролі релігії в житті діаспори, з особливою увагою на першому поколінні емігрантів.

Постановка завдання. Ціллю нашої розвідки є огляд перебігу "календарних конфліктів" на прикладі греко-католицьких парафій США у 1950-1960-х рр., які спричинили виникнення нових, паралельних "старокалендарних" громад УГКЦ в Чикаго, Клівленді, Філадельфії та Вашингтоні. А також з'ясування причин цих конфліктів у світлі досліджень, присвячених ролі релігії в житті діаспори.

Виклад основного матеріалу. Поступовий перехід на Григоріанський календар на парафіях в США у 1940–1950-х рр. відбувався без суттєвих перешкод [21, с. 19] і станом на 1956 р. близько 40 % греко-католицьких парафій в США впровадили відповідні зміни у богослужбове життя [40, с. 126]. Низка проблемних ситуацій, які виникли на кількох парафіях у 1950-х рр. хоч і спричинили зародження поодиноких клітин організованого руху спротиву впровадженню календарної реформи, проте не призвели до розколів на парафіях і створення окремих "старокалендарних" громад.

У 1952 р., наприклад, на парафії УГКЦ у м. Нью-Гейвен частиною парафійальної громади було засновано "Комітет святкування за старим стилем", який звернувся з відповідними листами до Костянтина Богачевського, екзарха УГКЦ в США та архієпископа Івана Бучка, апостольського-візитатора УГКЦ у Західній Європі, а пізніше до папи Пія XII та Конгрегації східних церков з проханням сприяти збереженню юліанського календаря, відмова від якого була, на їхню думку, шкідливою "так з релігійного як і національно-політичного погляду" [5]. Схожий комітет постав у 1954 р. також і в м. Сиракузи. В обох випадках у своїх листах до церковної влади звертали увагу, що задля участі в богослужіннях на великі свята вони були змушені їздити в сусідні міста, де парафії дотримувались старого стилю, чи відвідувати українські православні храми [5, 6]. Аргументуючи своє бажання затримати юліанський календар, частина парафіян м. Сиракузи підкреслювала, що їхнє прохання зумовлене бажанням молитися "в тому самому часі", що й "наші страждаючі брати на Рідних Землях" [6].

Ці перші комітети діяли осібно, проте створений у березні 1956 р. "Комітет оборони юліанського календаря" в м. Рочестер ініціював об'єднання подібних організацій в єдину структуру, яка могла б ефективніше представляти їхню позицію перед церковним керівництвом. Після безрезультатних протестів до єпископату і

Римської апостольської столиці рочестерський комітет розмістив у наймасовішій українській газеті в США "Свобода" платне оголошення з закликом до різних громад об'єднати зусилля [19, с. 3]. Публікація викликала обурення в єпископській канцелярії [7], але на нього відгукнулись представники громад УГКЦ в Нью-Гейвені, Сиракузах, Бінгемптоні, Гартфорді, Честері та Денвері, внаслідок чого засновники рочестерського комітету оголосили про створення "Всеамериканського комітету оборони традиційно-соборницького календаря" [8]. Проте до створення такої організації справа не дійшла, перш за все тому, що ці комітети не були чисельними і їх члени не складали більшості у парафіях, які вони представляли. До прикладу, в парафії св. Йосафата в Рочестері до прихильників збереження старого стилю належало менш ніж 1/3 від загальної кількості парафіян [8].

У 1960-х рр. спротив календарній реформі почав набирати гострішого характеру. Цього разу центрами спротиву переходові на новий календар стали громади у Клівленді, Чикаго (США) та Торонто (Канада).

Після зміни календаря в Клівленді, на зборах вірних з двох місцевих парафій (29 березня 1964 р.) було утворено Громадський комітет, що взяв на себе зобов'язання боротися за повернення юліанського календаря, який, за словами його ініціаторів, становив: "найтісніший духовний зв'язок з переслідуваними нашими близькими на Рідній Землі" [17, с. 8]. Другим пунктом програми комітету стала протидія впровадженню англійської мови у богослужіння, яка розглядалась як причина "відчуження наших дітей від свого народу, а вслід за тим від нашої Греко-Католицької Церкви" [17, с. 8].

Паралельно з подіями у Клівленді, "календарний конфлікт" спалахнув у Чикаго. Після того, як 27 вересня 1964 р. у кафедральному соборі св. Миколая було оголошено про перехід на григоріанський календар, 17 листопада ініціативна група парафіян організувала "Комітет оборони традицій УГКЦ". Вимоги комітету, сформульовані у відповідному меморіалі, зосереджувались довкола двох пунктів: збереження старого календаря та ліквідації усіх проявів латинізації та асиміляції в богослужбовому житті, а також у програмі парафіяльної школи. Загалом, аргументи співпадали з аналогічними заявами клівлендського Комітету, проте у випадку Чикаго календар та відповідні богослужбові практики були позиціоновані як важливі елементи "окремішності" української спільноти і церкви супроти інших християнських традицій і американського суспільства в цілому [22].

Комітет, схожий до клівлендського та чиказького, постав у цей час у Торонто (Канада). Ініціативна група сформувалась у травні 1965 р., а організаційне оформлення "старокалендарного" руху в Канаді відбулось 2 червня 1965 р. під час засідання президії новоутвореного "Комітету оборони обряду і традицій УГКЦ в Канаді". Як і в США, провідною тезою канадського комітету стало збереження тих релігійних і церковних практик, які би підкреслювали "окремішність і незалежність" УГКЦ в чужорідному середовищі. Оскільки одним із ініціаторів комітету був досвідчений богослов, професор Університету Торонто д-р Петро Біланюк, аргументація торонтонського комітету була добре обґрунтованою і переконливою з богословської точки зору. Звертаючись до теми календаря, він запропонував нову тезу, яка виходила за традиціоналістичні чи "діаспорні" аргументи, наголошуючи, що "асинхронність" церковного життя УГКЦ відносно оточуючої культури здатне зменшити вплив секуляризації на українську спільноту [15, с. 20-23]. Виникнення комітетів оборони в різних містах США і

Канади спонукали активістів розпочати перемовини щодо співпраці, які завершилися у грудні 1966 р. створенням "Центрального комітету оборони обряду, традицій і мови УГКЦ в ЗСА і Канаді", яка об'єднала однодумців з Чикаго, Клівленду, Парми, Акрону, Янг'ставну і Гемонду (США) та Торонто (Канада) [16, с. 98-101].

Календарні проблеми в громадах Чикаго і Клівленді були розв'язані лише після створення паралельних "старокалендарних" парафій. Заснування нової парафії св. Володимира і Ольги у Чикаго було офіційно проголошено Йосифом Сліпим у присутності Ярослава Габра 28 липня 1968 р. [30]. У Клівленді ініціативний комітет для створення нової парафії постав у травні 1972 р., а у власне приміщення громада увійшла в грудні 1976 р. [24].

Окрім парафій у Чикаго та Клівленді, "старокалендарні" громади згодом постали також у Філадельфії (1975) [26] та Вашингтоні (1980) [23, 33]. Осередки "оборонців" діяли також в інших містах, наприклад, в Ньюарку [2] та Асторії (Нью-Йорк) [11], проте там до заснування окремих парафій справа не дійшла.

Майже відразу ідеї учасників "старокалендарного" руху та створені ними організації стали частиною Патріархального руху УГКЦ, що у цей самий час постав у США. Завдяки цьому новоутворені "старокалендарні" парафії отримали неформальну назву "патріарших", а ідея оборони старого календаря була вписана у більш ширшу програму, що включала протидію асиміляції та підтримку єдності діаспори навколо глави УГКЦ [14, 21].

Сам Йосиф Сліпий підтримував збереження у парафіях юліанського календаря, хоч також закликав мирянських активістів стриматись від радикалізації і конфронтації з місцевим єпископством [3, 4]. Зі свого боку, у 1965 р. українські греко-католицькі єпископи у своєму III Пастирському посланні, хоч і підкреслили, що "не можна тепер міняти в Українській католицькій церкві дотеперішнього юліанського календаря", все ж ствердили, що "де заходить дійсна духовна потреба й де поважна більшість вірних цього бажає.../ дозволимо цим вірним користуватись григоріанським календарем" зі згоди місцевого єпископа і Римського апостольського престолу [18].

З іншого боку, "календарні конфлікти" спровокували внутрішню полеміку в УГКЦ, оскільки, на думку частини духовенства і мирян УГКЦ, питання календаря в житті Церкви було справою другорядною. Так на думку о. Діонісія Тулюк-Кульчицького, фіксація на обрядово-традиційному аспекті церковного життя була не здатною пригальмувати секуляризаційні процеси, які, на його думку, якраз становили справжню загрозу для Церкви і вірних [31, с. 17]. Ще один критик діяльності "старокалендарних" та патріархальних комітетів Осип Федорика вважав, що суттєві для християнської віри речі були замінені "закохананням в самотності рідного... календаря, і в унікальності обичаїв. На місці розбудови внутрішнього життя наслідуванням Христа і моральним змістом релігії прийшло захоплення власнопідметністю, що висловлюється в богомній стилізації християнського фольклору" [32].

Ключовою аргументацією на підтримку старого календаря з боку посталих у 1950-1960-х рр. комітетів було те, що він, на їхню думку, є чинником, який пов'язує вірян у США з переслідуваною ієрархією, духовенством та родинами в Україні [9]. Поруч з цим календар розглядався як важлива частина традиції, яка пов'язує минуле з теперішнім і майбутнім та "в'яже правнуків, внуків, синів з батьками, дідами, прадідами в одну нерозривну цілість духовности і культури" [10]. Не менш

важливою рисою "старокалендарного" руху в цілому було те, що до нього приєдналися лише представники третьої хвилі української еміграції, які після кількох років, проведених у таборах переміщених осіб (DP camps) в Німеччині та Австрії, на початку 1950-х рр. завершили розселення в країнах Пн. і Пд. Америки, Західної Європи і Австралії [6, 9]. Отже, можна припустити, що суперечки довкола переходу на новий календарний стиль були частиною ширшого конфлікту між "старою" і "новою" українською еміграцією, представники якої вживували "старих" емігрантів у майже цілковитій асиміляції в американському середовищі [27, с. 68]. Конфлікти такого роду не були унікальним явищем української еміграції і мали місце так само серед інших діаспор. Добрим прикладом може слугувати досвід польської повоєнної еміграції, яка так само, як і третя хвиля українських емігрантів, вважала себе "політичною" [36, с. 12]. Проте в основі конфліктів такого роду лежать не лише різниці в світогляді чи політичних вподобаннях, але також те, що перше емігрантське покоління, як правило, переживає сильніший емоційний зв'язок із батьківщиною [43, с. 85]. У випадку повоєнної еміграції ці емоції підсилювались фактом вимушеного виїзду за межі рідного краю та бажанням повернутись.

Прибувши до США та Канади, нові емігранти зустрілись тут із нащадками попередніх хвиль української еміграції, які на той момент перебували вже на другій ("структурній") і третій ("ідентифікаційній") стадіях асиміляції [35, с. 68-83]. Така ситуація була для багатьох з них дискомфортною. Дещо інакше ситуація виглядала для церковного проводу УГКЦ та священників у цих країнах, які прагнули забезпечити відповідну душпастирську опіку для всіх поколінь емігрантів. Для нащадків перших хвиль еміграції, які народились у Північній Америці та були цілковито інтегровані в місцеві суспільства і їхню культуру, поняття "Церкви в діаспорі" було малозрозумілим і чимало молодих священників хотіли бачити свою церкву відкритою до людей усіх національностей [12, 42]. У першій половині 1960-х рр., міркуючи над тим, як затримати молоде "американізоване" покоління при церкві, частина духовенства УГКЦ в США та Канаді схилилась до думки, що церковне життя потребує глибшої адаптації до довколишньої культури. Першочергово це стосувалося вживання англійської мови у церковному житті, зокрема богослужбовому, а також зміни календаря [13, 41].

Усі ці фактори свідчать, що для кращого розуміння причин, які призвели до виникнення у 1950-1960-х рр. "старокалендарного" руху в середовищі третьої хвилі української еміграції в США і Канаді слід звернути увагу на особливі функції, які відіграє релігія в житті діаспор. Дослідження, присвячені цьому питанню, свідчать, що для першого покоління емігрантів гострий емоційний зв'язок із батьківщиною провокує інтенсивніший і глибший стан дезорієнтації в новій країні проживання, група переживає постійний внутрішній розлам, спричинений дезорієнтацією в часі ("до" і "після" еміграції) і просторі (життя між "тут" і "там") [43, с. 85]. Релігія, натомість, виступає для них як "усталена система смислів, стійка традиція, впорядкована територія посеред потенційно нестабільного буття" [39, с. 34]. З огляду на це, вважає Т. Твід, для першого і – частково – другого покоління емігрантів релігія, окрім усіх звичних для неї функцій, виконує *транстимпору* (transtemporal) і *транслокальну* (translocative) роль. Вона допомагає долати розрив і дезорієнтацію у часі та просторі, які виникають внаслідок еміграції. Цей процес, у свою чергу, впливає на

саму релігію, внаслідок чого виникає феномен *діаспорної релігійності* (diasporic religion). Загалом, явище *діаспорної релігійності* проявляється у творенні емігрантами такого середовища, інституцій і дискурсу, які б допомагали долати "розриви" в часі і просторі, спричинені еміграцією, а також збереженню (інколи навіть підсиленню) власної релігійної ідентичності супроти оточуючої культури і інших релігійних традицій на естетичному, богословському, інституційному рівнях [43, с. 94-95].

Аргументація, що використовували у своїх текстах представники "старокалендарного" руху в США і Канаді, свідчить, що календар сприймався ними перш за все, як один з ключових елементів утримання зв'язку між діаспорою і батьківщиною і таким чином виконував *транслокальну* функцію. За словами активістів чиказького Комітету, бажаючи святкувати свята згідно з юліанським календарем, вони прагнули зберегти "найтісніший зв'язок з українським народом в той же час і тим самим способом святкування, який дотепер ми зберігали" [1]. Знову ж таки, за словами проводу Патріархального руху, саме старий календар забезпечував "одність з Церквою на Рідних Землях" і тому цей аргумент, на думку авторів листа до українського греко-католицького єпископату, повинен був бути, "чи не найбільш зобов'язуючим чинником" на користь його (календаря) збереження [29].

У той самий час календар, однак, не був цінністю сам по собі – з ним, за словами Василя Маркуся, "були пов'язані й інші справи – традиції, обряд, мова, ціла церковна ідеологія, все те, що представляє помісність і східність нашої Церкви", – тому, продовжував автор, – "... Коли ці властивості збережені у більшій мірі, то й зв'язки Церкви на поселеннях з Церквою в батьківщині є сильнішими" [21, с. 20]. Завдяки цьому поєднанню релігійна традиція у цілому стала одним із ключових *транстимпорових* елементів діаспорної релігійності, який повинен був забезпечити тяглість із минулим батьківщиною і її релігійною історією, і навіть майбутніми поколіннями. Обґрунтовуючи боротьбу за збереження старого календаря та українського характеру обряду в парафії у Чикаго, один із лідерів місцевого комітету Юрій Городиловський [1] наводив цитату з повісті Уляни Кравченко "Хризантеми", в якій вона описувала свої емоції, пов'язані з досвідом участі у богослужінні в Гошівському монастирі: "... / у хвилини молитовної екстази появлялася свідомість, що тут молилися моя мати й бабуня, що давніше молилися тут і так само їхні батьки, а перед сотнями літ молилися тут мої предки. Так будуть молитися і наші нащадки" [20, с. 77]. Отже, ціла обрядова сторона релігійної традиції забезпечувала необхідні для формування діаспорної релігійності механізми, естетичну і богословську базу, завдяки яким діаспори конструюють уявлену спільноту з тими, хто живе, жив і житиме на батьківщині, а також допомагає провести чіткішу межу між своєю спільнотою і оточенням.

Без сумніву, календар відіграв важливу роль у самоідентифікації української греко-католицької спільноти і до 1950-х рр., проте в умовах діаспори його функція зазнала змін. Для першого покоління третьої хвилі еміграції він набув *транслокального* і *транстимпорового* характеру і став таким чином одним з елементів *діаспорної релігійності*.

Висновок. Однією з головних причин виникнення "старокалендарного" руху в середовищі першого покоління третьої хвилі української еміграції в США і Канаді були складнощі, що виникали у процесі адаптації нових емігрантів до нових умов проживання. Відчуття дезорієнтації, спровоковане розривом із батьківщиною, рід-

нею та звичним середовищем, змушує новоприбулих емігрантів шукати відповідні механізми, які б допомогли подолати "розриви" в часі і просторі, що виникають внаслідок еміграції. Релігійна традиція поруч з усіма звичними для неї функціями здатна забезпечувати емігрантам необхідний транслोकальний і трансчасовий зв'язок із батьківщиною, її минулим і майбутнім. У випадку греко-католицького сегменту третьої хвилі української еміграції таку функцію частково виконував "старий" календар, який одночасно відрізняв українську діаспору календару від оточення, а також в унікальний спосіб поєднував її з батьківщиною та українською діаспорою в інших країнах.

Список використаних джерел

1. Архів парафії свв. Володимира і Ольги в Чикаго, "Г" (Городиловський Юрій м. д.), Чому існує комітет оборони традицій Української Католицької Церкви в Чикаго (1964), б. п.
2. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 222 (Litterae Fidelium. Kuzyk), Лист Дмитра Кузика до Йосифа Сліпого (18 березня 1968 року), арк. 32.
3. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 245 (Litterae Fidelium. Shy-Smyk), Лист Йосифа Сліпого до Романа Смика (28 лютого 1965 року), арк. 93.
4. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 245 (Litterae Fidelium. Shy-Smyk), Лист Йосифа Сліпого до Романа Смика (8 квітня 1965 року), арк. 97.
5. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 395 (America. Komitet Oborony 1964–1972), Лист комітету святкування за старим стилем м. Нью-Гейвен (22 жовтня 1956), арк. 58.
6. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 395 (America. Komitet Oborony 1964–1972), Лист вірних УГКЦ м. Сиракузи до архієп. Костянтина Богачевського (23 жовтня 1954), арк. 40.
7. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 395 (America. Komitet Oborony 1964–1972), Лист віце-канцлера Стемфордської єпархії о. Івана Стаха до Василя Гранковського і Романа Вергуна вих. № 159.56 (26 березня 1956 року), арк. 37.
8. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 395 (America. Komitet Oborony 1964–1972), Звернення комітету оборони юліанського календаря в м. Рочестер (2 жовтня 1956 року), арк. 49–50.
9. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 395 (America. Komitet Oborony 1964–1972), Протокол ширших сходів українців греко-католиків – прихильників календаря старого стилю (8 квітня 1956 року), арк. 9.
10. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 395 (America. Komitet oborony 1964–1972), Лист комітету оборони українських традицій в українській католицькій церкві Св. Духа в м. Честер до Митр. Костянтина Богачевського (4 березня 1959), арк. 119.
11. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 396, (America. Komitet Oborony 1973–1984), Постанови й домагання всенародних зборів парахіяної церкви Чесного Хреста в Асторії (21 березня 1973 року), арк. 120.
12. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 48 (Litterae Episcoporum. Gabro Jaroslav 1963–75 (I)), Габро Я. В почутті співвідповідальності за долю Вселенської Церкви (Жовтень 1971 року), арк. 179–180.
13. Історичний архів УГКЦ в Римі, ф. 2, оп. IVa, спр. 48 (Litterae Episcoporum. Gabro Jaroslav 1963–75 (I)), Лист Ярослава Габра до Йосифа Сліпого (12 квітня 1967), арк. 126.
14. Бабинський А. Зародження патріархального руху в США: передумови, події та особи / А. Бабинський // Ковчег : наук. зб. з церковної історії. – 2018. – № VIII. – С. 317–340.
15. Біланюк П. Українська церква, її сучасне й майбутнє / П. Біланюк. – Торонто ; Чикаго: Комітети оборони обряду і традицій Української Католицької Церкви в Канаді і З.Д.А., 1966. – 31 с.
16. Городиловський Ю. Оборонний рух у церковному житті Чикаго й околиці / Ю. Городиловський // Собор душ. Пропамятна книга Парафії Св. Володимира і Ольги / ред.: В. Маркус. – Чикаго: Ставропігія, 1982. – С. 93–105.
17. До їх Ексцеленції митрополита Кир Амвросія Сенишина, ЧСБВ у Філадельфії, Клівленд, 19 квітня 1964 // За рідну Церкву. – 1966. – № 4–5. – С. 7–10.
18. III Спільне пастирське послання українських католицьких владик приявних на кінець IV Сесії вселенського собору Ватиканського Другого в Римі // Благочинник Верховного архієпископа візантійсько-українського (греко-руського) обряду. – 1966. – № 1. – С. 3–24.
19. Комітет оборони юліанського календаря // Свобода. – 1956. – 20 верес. – С. 3.
20. Кравченко У. Хризантеми / У. Кравченко. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1961. – 413 с.
21. Маркус В. Делікатна, але переважлива справа / В. Маркус // Патріярхат. – 1981. – № 6. – С. 19–21.

22. Меморіал Комітету Оборони Традицій Української Католицької Церкви вручений їх Ексцеленції Кир Ярославів, Чикаго, дня 12 грудня 1964 р. // За рідну Церкву. – 1967. – № 3–4. – С. 31–38.

23. Мирянин Парафії Пресв. Трійці. Юрисдикційне визнання традиційної парафії у Вашингтоні / Мирянин Парафії Пресв. Трійці // За патріярхат. – 1981. – № 12. – С. 27–28.

24. Мичковський М. Як постала українська католицька парафія Покрови Пресвятої Богородиці в Клівленді, Огайо / М. Мичковський // За патріярхат. – 1974. – № 7. – С. 8–9.

25. Павлишин О. З історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців / О. Павлишин // Україна модерна. – 2002. – № 7. – С. 7–68.

26. Процюк І. Патріярша церква Св. Архистратига Михаїла в Філадельфії / І. Процюк // За патріярхат. – 1976. – № 11–12. – С. 9–10.

27. Саранча Г. Соціально-політична та культурна адаптація третьої хвилі української еміграції у Сполучених Штатах Америки (40–70 роки XX століття): дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Г. Саранча – Тернопіль: Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2006. – 210 с.

28. Сороковський А. Нарис історії українського патріархального руху / А. Сороковський // Матеріали до історії українського патріархального руху (1963–2001) / ред.: А. Сороковський. – Л.: Свічадо, 2009. – С. 19–70.

29. Справи Української Католицької Церкви. Лист до Конференції українського католицького єпископату (Ч. 2) // Вільне слово. – 1965. – 11 грудня. – С. 3.

30. Теодорович Ю. Чикаго має нову парафію / Ю. Теодорович. // За патріярхат. – 1968. – № 3. – С. 20–21.

31. Тулюк-Кульчицький Д. Про ідеологію древнього Православ'я і рідного благочестя / Д. Тулюк-Кульчицький. – Мюнхен: [б. в.], 1976. – 43 с.

32. Федорика О. Яка криза? // Українське життя. – 1972. – 10 верес. – С. 2.

33. Церковно-мовний конфлікт в парафії Св. Родина у Вашингтоні Д. К. // За патріярхат. – 1975. – № 1–2. – С. 13–14.

34. Bilaniuk, P. The Ukrainian Catholic Lay Movement 1945–1975: An Interpretation / P. Bilaniuk // The Ukrainian Catholic Church 1945–1975: A Symposium / Ed.: M. Labunka, L. Rudnytsky. – Philadelphia: St. Sophia Religious Association of Ukrainian Catholics Inc., 1976. – P. 90–106.

35. Gordon, M. Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins / M. M. Gordon. – N. Y.: Oxford University Press, 1964. – 276 p.

36. Jaroszyńska-Kirchmann, A. The Exile Mission: the Polish Political Diaspora and Polish Americans, 1939–1956 / A. D. Jaroszyńska-Kirchmann. – Athens: Ohio University Press, 2004. – 368 p.

37. Markus, V. A Century of Ukrainian Religious Experience in the United States / V. Markus // The Ukrainian Experience in the United States: A Symposium / Ed.: P. R. Magocsi. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1979. – P. 105–128.

38. Markus, V. The Role of the Patriarchal Movement in the Ukrainian Catholic Church / V. Markus // The Ukrainian Religious Experience: Tradition and the Canadian Cultural Context / Ed.: D. J. Goa. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989. – P. 157–170.

39. Mol, H. Theory and Data on the Religious Behaviour of Migrants / H. Mol // Social Compass. – 1979. – № 1. – P. 31–39.

40. Pavlyshyn, O. The Calendar Question in the Ukrainian Greek Catholic Church, 1900–1930 / O. Pavlyshyn // Journal of Ukrainian Studies. – 2012. – № 37. – P. 113–130.

41. Pospishil, V. Where is Our Youth? A Statistical Study // The Way – 1964. – 12 January. – P. 2.

42. Suggestions for the Renewal of Our Church // Logos: A Journal of Eastern Christian Studies. – 2005. – № 1–2. – P. 151–158.

43. Tweed, T. Our Lady of the Exile: Diasporic Religion at a Cuban Catholic Shrine in Miami / T. Tweed. – New York: Oxford University Press, 1997. – 224 p.

References

1. Archives of the Parish of St. Volodymyr and Olha in Chicago, "H" (Yuri Horodylovskiy, MD), Why the Defense Committee of the Tradition of the Ukrainian Catholic Church in Chicago Exists (1964), no pagination. [In Ukrainian]
2. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 222 (Litterae Fidelium. Kuzyk), A Letter Dmytro Kuzyk to Josyf Slipyj (1968, March 18), p. 32. [In Ukrainian]
3. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 245 (Litterae Fidelium. Shy-Smyk), A Letter of Josyf Slipyj to Roman Smyk (1965, February 28), P. 93. [In Ukrainian]
4. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 245 (Litterae Fidelium. Shy-Smyk), A Letter of Josyf Slipyj to Roman Smyk (1965, April 8), P. 97. [In Ukrainian]
5. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 395 (America. The Committee of the Defence 1964–1972), A Letter of the Committee of Celebrations due to the Old Style. New-Haeven (1956, October 22), p. 58. [In Ukrainian]
6. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 395 (America. The Committee of the Defence 1964–1972), A Letter of the Faithful of the UGCC in Syracuse to the Archbishop. Constantine Bohachevsky (1954, October 23), p. 40. [In Ukrainian]

7. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 395 (America. The Committee of the Defence 1964-1972), A Letter of the Vice-Chancellor of Diocese of Stamford, CT. Fr. John Stakh to Vasyi Hrankovsky & Roman Verhun ref. No. 159.56 (1956, September 26), p. 37. [In Ukrainian]
8. Historical Archive of the UGCC in Rome, Colection. 2, Description. IVa, File 395 (America. The Committee of the Defence 1964-1972), An Appeal of the Committee of the Defense of the Julian Calendar in Rochester (1956, October 2), pp. 49-50. [In Ukrainian]
9. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 395 (America. The Committee of the Defence 1964-1972), Minutes of the Wider Meeting of Ukrainian Greek Catholics – Supporters of the Old-Style Calendar (1956, April 8), p. 9. [In Ukrainian]
10. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 395 (America. The Committee of the Defence 1964-1972), A Letter of the Defense Committee of Ukrainian Traditions in the Ukrainian Catholic Church in Chester to Metropolitan Constantine Bohachevskyi (1959, March 4), p. 119. [In Ukrainian]
11. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 396 (America. The Committee of the Defence 1973-1984) Resolution and Demands of the General Parish Council of the church the Holy Cross in Astoria (1971, March 21), p. 120. [In Ukrainian]
12. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 48 (Litterae Episcoporum. Gabro Jaroslav 1963-75 (I)), Gabro J. With the Co-Responsibility for the fate of the Universal Church (1971, October), pp. 179-180. [In Ukrainian]
13. Historical Archive of the UGCC in Rome, Col. 2, Desc. IVa, Fol. 48 (Litterae Episcoporum. Gabro Jaroslav 1963-75 (I)), A Letter of Jaroslav Gabro to Josyf Slipyj (1967, April 12), p. 126. [In Ukrainian]
14. Babynskyi, A. (2018). The Emergence of the Ukrainian Catholic Patriarchal Movement in the USA: Background, Events, and Personalities. *The Ark*, 8, 317-340. [In Ukrainian]
15. Bilaniuk, P. (1966). *The Ukrainian Church, Its Present and Future*. Toronto-Chicago: Committees for the Defense of the Rite and Tradition of the Ukrainian Catholic Church in Canada and USA. [In Ukrainian]
16. Horodylovskiy, Yu. (1982). The Defense Movement in the Church Life of Chicago and the Surrounding Area. In V. Markus V (Ed.), *The Cathedral of the Souls. A Memorial Book of the Parish of St. Volodymyr and Olha*. Chicago: Stauropogion. Pp. 93-105. [In Ukrainian]
17. To His Excellency Metropolitan Kyr Ambrose Senyshyn, OSBM in Philadelphia, Cleveland, April 19, 1964. (1966). *For the Native Church*, 4-5, 7-10. [In Ukrainian]
18. 3rd Pastoral Message of Ukrainian Catholic Bishops present on the Final IV Session of Second Vatican Ecumenical Council in Rome. (1966). *The Herald of the Major Archbishop of Byzantine-Ukrainian (Greek-Ruthenian) Rite*, 1, 3-24. [In Ukrainian]
19. The Committee of the Defense of Julian Calendar. (1956, September 20). *The Freedom*, 3. [In Ukrainian]
20. Kravchenko, U. (1961) *Chrysanthemums*. Chicago: Mykola Denysuk Publishing House. [In Ukrainian]
21. Markus, V. (1981). A Delicate but Important Question. *The Patriarchate*, 6, 19-21. [In Ukrainian]
22. A Memorial of the Committee of the Defense of Traditions of the Ukrainian Catholic Church presented to His Excellency Kyr Jaroslav Gabro, Chicago, Dec. 12, 1964. (1967). *For the Native Church*, 3-4, 31-38. [In Ukrainian]
23. A Layman of the Holy Trinity parish. (1981). Juridical Recognition of the Traditional Parish in Washington. *The Patriarchate*, 12, 27-28. [In Ukrainian]
24. Mychkovskyi, M. (1974). How the Ukrainian Catholic Parish of the Protection of Lady Theotokos in Cleveland, Ohio Appeared. *For the Patriarchate*, 7, 8-9. [In Ukrainian]
25. Pavlyshyn, O. (2002). From the History of the Introduction of the Gregorian Calendar in the Church Life of Ukrainians. *The Modern Ukraine*, 7, 7-68. [In Ukrainian]
26. Protsiuk, I. (1976). The Patriarchal Church of St. Archangel Michael in Philadelphia. *For the Patriarchate*, 11-12, 9-10. [In Ukrainian]
27. Sarancha, H. (2006). *Socio-Political and Cultural Adaptation of the Third Wave of Ukrainian Emigration in the United States of America (40-70 years of the 20th Century)*. Unpublished thesis (PhD in History), Ternopil National Pedagogical University of V. Hnatyuk. [In Ukrainian]
28. Sorokowski, A. (2009). A Brief History of the Ukrainian Patriarchal Movement. In A. Sorokowski (Ed.), *Towards a History of the Ukrainian Patriarchal Movement (1963-2001)*. Lviv: Svichado. Pp. 19-70. [In Ukrainian].
29. The Situation of the Ukrainian Catholic Church. A Letter to the Conference of Ukrainian Catholic Bishops (1965, December 11). *The Free Word*, 3. [In Ukrainian]
30. Teodorovych, Yu. (1968). Chicago Has a New Parish. *For the Patriarchate*, 3, 20-21. [In Ukrainian]
31. Tuliuk-Kulchitskyi, D. (1976). *On the Ideology of Ancient Orthodoxy and Native Piety*. Munich: [s. n.]. [In Ukrainian]
32. Fedoryka, O. What Crisis? (1972, September 10). *The Ukrainian Life*, 2. [In Ukrainian]
33. The Church-Language Conflict on the Parish of the Holy Family in Washington, DC. (1975). *For the Patriarchate*, 1-2, 13-14. [In Ukrainian]
34. Bilaniuk, P. (1976). The Ukrainian Catholic Lay Movement 1945-1975: An Interpretation. In M. Labunka, L. Rudnytzky (Eds.), *The Ukrainian Catholic Church 1945-1975: A Symposium*. Philadelphia: St. Sophia Religious Association of Ukrainian Catholics Inc. Pp. 90-106.
35. Gordon, M. (1964). *Assimilation in American life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York: Oxford University Press.
36. Jaroszyńska-Kirchmann, A. (2004). *The Exile Mission: The Polish Political Diaspora and Polish Americans, 1939-1956*. Athens: Ohio University Press.
37. Markus, V. (1979). A Century of Ukrainian Religious Experience in the United States. In P. R. Magocsi (Ed.), *The Ukrainian Experience in the United States: A Symposium*. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute. Pp. 105-128.
38. Markus, V. (1989). The Role of the Patriarchal Movement in the Ukrainian Catholic Church. In D. J. Goa (Ed.), *The Ukrainian religious experience: Tradition and the Canadian Cultural Context*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. Pp. 157-170.
39. Mol, H. (1979). Theory and Data on the Religious Behavior of Migrants. *Social Compass*, 1, 31-39.
40. Pavlyshyn, O. (2012). The Calendar Question in the Ukrainian Greek Catholic Church, 1900-1930. *Journal of Ukrainian Studies*, 37, 113-130.
41. Pospishil, V. Where is Our Youth? A Statistical Study. (1964, January 12). *The Way*, 2.
42. Suggestions for the Renewal of Our Church. (2005). *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies*, 1-2, 151-158.
43. Tweed, T. (1997). *Our Lady of the Exile: Diasporic Religion at a Cuban Catholic Shrine in Miami*. New York: Oxford University Press.

Надійшла до редколегії 18.04.20

A. Babynskyi, PhD Student
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

"CALENDAR CONFLICTS" WITHIN THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC COMMUNITY IN THE UNITED STATES AND CANADA IN 1950-1960

The article covers the "calendar conflicts" on the parishes of the Ukrainian Greek Catholic Church (Ukrainian Catholic Church) in the United States and Canada in the 1950s and 1960s, which led to the creation of parallel "old calendar" parishes in Chicago, Cleveland, Philadelphia and Washington. The arrival and adaptation of the post-war wave of Ukrainian immigrants to life in the United States and Canada were accompanied by a series of conflicts with representatives of the "old" emigration, including in the religious sphere. The desire to overcome disorientation in the new environment and to slow down the process of assimilation prompted representatives of the third wave of emigration to maximize the preservation and exacerbation of those elements of the religious tradition that would, on the one hand, more closely associated them with their homeland and, on the other, separated them from their surrounding culture. This approach did not always coincide with the desires of the descendants of previous waves of immigrants and the leadership of the UGCC in these countries, which sought a more in-depth adaptation of church life to local culture. As a result, the third wave of the Ukrainian emigration developed a phenomenon of the diasporic religion inherent for the first generations of immigrants in general, and which comprises the formation of such a religious environment (the "old" calendar became one of its elements), institutions and discourse that would connect newly arrived immigrants to their homeland and keep them from assimilation.

Keywords: Josyf Slipyj, Ukrainian Patriarchate, Ukrainian Diaspora, OUN, Yaroslav Stetsko, Lev Rebet, Mykola Chubaty, Patriarchal Movement.

УДК 930=161.2(043)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.2>А. Бойко-Гагарін, канд. іст. наук
Національний музей історії України, Київ, Україна**ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО НА КИЇВЩИНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Досліджено процеси підробки та спроби збуту фальшивих грошових знаків, що відбувались протягом ХІХ – на початку ХХ ст. на Київщині, що проаналізовані, спираючись на справи із фондів історичних архівів та матеріали тогочасної преси. Визначено особливості діяльності фальшивомонетників у зазначеному регіоні, встановлено основні центри та райони виготовлення фальсифікатів, а також місця та умови їхнього збуту. Більшість наведених у статті джерел публікуються вперше. Встановлені також періоди сплесків активності фальшивомонетників у Києві та на території тогочасної губернії. Окрім підробок обігових монет і паперових грошових знаків (асигнацій, кредитних білетів), наведено дані щодо виявлених фактів підробки цінних паперів, гербових марок і грошових сурогатів. Отримані висновки дозволяють уявити обсяги проблеми фальшування грошей на Київщині, скласти топографію основних районів виявлення підробок. Дослідження актуальне та має вагоме наукове значення не лише для історії грошового обігу та нумізматики, а і для історії криміналістики та юриспруденції.

Ключові слова: Російська імперія, Київська губернія, фальшивомонетництво, криміналістика, архівні джерела, догадніські газети.

Постановка проблеми. Спорадичність дослідження топографії монетних знахідок у різних історичних регіонах України підкреслював у визначенні стану та перспектив вітчизняної нумізматики відомий учений М. Котляр, акцентуючи увагу на відсутності синтетичних праць узагальнюючого характеру, базованого на великому фактичному матеріалі. Основними напрямками уточнення та поглиблення топографічних зведених довідників вчений бачить у введенні у науковий обіг матеріалів музейних зібрань, аналізу топографічних зведень попередніх дослідників, перегляд архівних даних, зокрема й за кордоном, ознайомлення із науковою та газетною періодикою [47, с. 31–32]. Ця позиція також повністю відповідає дослідженню питання історії фальшування грошових знаків в Російській імперії, для максимально повного розкриття якої необхідне ефективне поєднання різноманітних джерел: кримінальних справ архівів, публікацій газет, матеріалів музейних та приватних колекцій тощо.

Аналіз історіографії. Основні методологічні засади вивчення проблем економічної історії Російської імперії у фокусі різних питань грошового обігу та економічного розвитку закладені професором В. Орликом [48, 49, 53], аналізуючи фінансову політику [51, 54], систему фінансового управління [52] та окремі джерела вивчення згаданої теми [50].

Одним із перших дослідників юридичного аспекту фальшивомонетництва в Російській імперії був професор Університету св. Володимира – В. Сокольський, який ретельно проаналізував особливості законодавства щодо протидії цим злочинам від середини ХVІІ ст. до моменту публікації праці [59]. Відомим нумізмом імперського часу М. Деммені було складено витяг, що поєднав лише ті законодавчі акти Повного зібрання Законів Російської імперії, що мають відношення до монетної справи [45]. У радянський час майже відсутній інтерес до вивчення питання фальшування грошей у Російській імперії, лише дослідником Е. Стефановським [60] було опубліковано підробку кредитного білету із фондів Державного архіву Харківської обл. Окремі питання проблеми підробки грошей у Російській імперії в наш час вивчалися академіком В. Коцуром [41], українськими вченими С. Орлик [55, 56, 57, 58], А. Бойко-Гагаріним [42, 43, 44], а також білоруською дослідницею І. Колобовою [46].

Постановка завдання. У статті досліджені свідчення про підробку знаків грошової оплати та грошових сурогатів, які територіально об'єднані у межах м. Києва, що дозволяє отримати уявлення про масштаби цієї проблеми в досліджуваній період. Наведені в статті згадки про фальшивомонетників, місця виготовлення

фальсифікатів, факти виявлення підробок грошей дозволяють скласти своєрідну топографію та визначити основні центри незаконного виготовлення грошей у центрі колишньої Київської губернії.

Виклад основного матеріалу. Згадки про виявлення фальшивих грошей за часів правління імператора Павла І відомі вже з початку ХІХ ст. 19 червня 1803 р. київський міщанин Романовський надав до поліції отриману ним фальшиву 25 руб. асигнацію зразка 1797 р. з № 42301, привезену ним з Москви, де через місцевого купця Максимова оформлено замовлення до заводу дзвонів на суму 1180 руб. [15, арк. 1–2].

12 липня 1804 р. київський міщанин Брайчевський розраховувався із купчихою Дударевою фальшивою 10 руб. асигнацією з № 523709, яку отримав від візника Афанасія Зотова, що зупинився у Києві разом із французьким графом Сент Вінсентом, прямуючи до Москви [16, арк. 2–2 зв]. 15 червня 1805 р. до київської поліції капітаном артилерії Півоваровим було пред'явлено фальшиву 25 руб. асигнацію [17, арк. 5–6]. Як бачимо, найперші факти виявлення фальсифікатів грошових знаків пов'язані із ввезенням до Києва з метою збуту фальсифікатів грошей із інших регіонів Російської імперії.

У першій половині ХІХ ст. особливістю грошового обігу Київщини була популярність серед населення російських монет, карбованих для Царства Польського. Тому не дивно, що нам стали відомі і факти виявлення підробок, виготовлених за прототипом цих монет. 26 грудня 1838 р. київським старшим поліцеймейстером направлено рапорт Київському військовому, Подільському та Волинському генерал-губернатору Д.Г. Бібікову про виявлення на Печерську серед сплачених євреєм Лейзером Каневським за вино у шинку купця Попова фальшивого польського п'ятизлотника [13, арк. 1].

Досліджуючи національну приналежність фальшивомонетників в часи Російської імперії, ми встановили "лідерство" у процесі виготовлення та збуту підробок серед євреїв [44]. 19 травня 1862 р. до Управління Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора надходить рапорт київського старшого поліцеймейстера про виявлення у орендувального кімнату по вул. Спаська єврея Йехеля Зборського виявлено фальшиві 5 руб. кредитні білети зразка 1855 р. з різними номерами, які той ховав у лоскутку тканини за піччю. Передані до подільської жандармської частини зразки фальшивих білетів були погашені печатками [14, арк. 5–6].

Факти підробок монет відомі вже з ХІХ ст. При облаштуванні гавані на Оболоні у 1897 р. знайдені 37 срібних рублів Катерини ІІ та фальшивий імперіал зразка

1854 р., три мідні коп. XIX ст., повернуті рядовому Микиті Матвееву, що знайшов їх [2, арк. 1].

Виплеск виявлення підроблених грошей різного роду спостерігаються на шпальтах газети "Киевлянин" протягом майже літа та весни 1893 р., повідомляючи не лише про виявлення підробок безпосередньо у Києві, а також і інших містах. У березні 1893 р. у Києві відділенням Контори державного банку було виявлено якісні підроблені 100 руб. з № 198.053, виготовлені за допомогою фотографії [38, с. 2], а також фальшиві 3 руб., кредитні білети з підписом Карпова та серією і номером БМ 863457, що відрізнялись зухвалим викривленням тексту Маніфесту з попередженням фальшивомонетникам – замість "За підробку кредитних білетів винні підлягають позбавленню всіх прав та майна та висилаються на каторжні роботи", вказано "За підробку білетів слід винагородити" [39, с. 3] і влітку цього ж року в готелі Києво-Печерської Лаври послушником монастиря було виявлено фальшивий кредитний білет, що намагався розмінати приїжджий із Кам'янця-Подільського Олексій Поварчук [32, с. 2].

У кінці XIX ст. збільшується кількість повідомлень про підробку монет, що може бути викликане суттєвим підвищенням ступенів захисту паперових грошових кредитних білетів. 19 липня 1893 р. городовим Либідської дільниці було затримано міщанку Пелагею Бульваренко із виявленими у неї фальшивими 20 коп., монетами, виготовлені зі свинцю, які вона отримала від невідомого в оплату за вишні та намагалась придбати хліба у крамниці Абрама Залца. Звинувачену відпустили після проведеного в її квартирі обшуку, що не підтвердив її злочинної діяльності [37, с. 2].

Кожен факт виявлення підробок грошей був тривожним сигналом для місцевої влади та правоохоронних органів, тому політика протидії фальшивомонетництву досягала державних масштабів та передбачала цілу систему заходів протидії. Одним із таких інструментів було централізоване інформування про ознаки фальшивих кредитних білетів, що розсилалось у всі регіони імперії у крупні банки та каси, виробничі підприємства та місця постійного значного готівкового обігу. Наприклад, у 1896 р. у канцелярію Київського заводу "Арсенал" надходить інформаційний бюлетень з переліком основних характерних ознак підробок кредитних білетів 100 руб. номіналу зразка 1894 р. [1].

Не рідкістю є факти виявленні фальшивих грошей в процесі торгівлі у містах. Поліція у Києві отримувала повідомлення про розрахунки фальшивими монетами чи кредитними білетами і різних магазинах та крамницях, власники яких визнавали та впізнавали підробки, стверджуючи, що отримали їх від інших покупці та не змогли ідентифікувати самостійно. У 1898 р. У Києві власник бакалійної крамниці Тимофій Биковський не зміг розпізнати фальшиві 50 коп. [31, с. 3], у тому ж році затримано солдата Василя Бурцова, що намагався збути у крамниці за дрібні товари фальшиві 50 коп. (при затриманні ще три подібні монети виявили у нього в роті) [25, с. 3]. 22 жовтня 1907 р. у Києві із фальшивою 1 руб. монетою було затримано Арсенія Пирогова, поліція констатувала те, що виявлена підроблена монета "місцевого виготовлення" [33, с. 4]. Восени 1907 р. в Києві також набула гучного резонансу справа про викриття фальшивомонетника Андрія Коноваленка, що підробляв монети номіналом у 50 коп. на Деміївці [29, с. 3]. 25 лютого 1909 р. Київський окружний суд виніс вирок козаку з с. Хацьки Переяславського повіту Полтавської губ. – Мойсею Андрежву Богдану, що виготовляв фальшиві рублі, а також 20 та 10 коп. монети у буд. № 29 по вул. Троїцькій в Києві [5, арк. 2].

Для збуту підробок причетні до фальшивомонетництва часто обирали місця, де розрахунки проходять оперативно та часто в умовах поспіху. Наприклад, у 1911 р. у Києві на Олександрівській пл. (нині Контрактова пл. – Б. Г.) було затримано А. Кочетова за спробою збути фальшиві 5 руб. кредитний білет у трамваї [20, с. 3]. Так само у вересні 1912 р. газета "Киевская Почта" майже щодня повідомляє про активність фальшивомонетників – в різних районах Києва затримували осіб, що були причетні до збуту фальшивих кредитних білетів та монет – 22 вересня за спробу збуту фальшивих 25 руб. було затримано турка Оглі Турухтова, що намагався розмінати підроблену банкноту у фруктовій крамниці свого співвітчизника Мустафіали по вул. Велика Підвальна, буд. 14, винного доставили у Лук'янівську тюрму (рис. 1) [34, с. 2]. Наступного дня містяном повідомили зі шпальт газет, що спроби збути фальшиві срібні рублі зафіксовано на Солом'янському базарі [35, с. 3], а через тиждень у поштової конторі по вул. Іллінська затримано Б. Забарського із фальшивими 25 руб., які той хотів сплатити за переказ, розміром 100 руб., інші гроші з яких виявились справжніми [36, с. 3].

Найчастіше жертви фальшивомонетництва не могли самостійно розпізнати підробку, вказуючи поліції на весь ланцюг її відомих епізодів обігу – від кого і кому передавалась в обмін, за які товари та послуги. Наприклад, вінницький купець Г. Глозман надав в управління подільської поліцейської дільниці фальшивий кредитний білет 25 руб., який ним було отримано у цукерні І. Штройма по вул. Констянтинівська, буд. № 12 в решту зі 100 руб. [40, с. 3].

Причетність представників органів карного розшуку та поліції до процесів фальшування чи збуту підроблених монет і банкнот не була унікальним явищем. Наприклад, київська газета "Южная Копейка" повідомляє історію слідчого жандармського вахмістра на прізвище Баранчук, якого було затримано у 1911 р. у Красноярську із фальшивими 100 руб. кредитними білетами, які він отримав від фальшивомонетників, яких мав вистежити та притягнути до відповідальності [22, с. 2]. Проти слідчих, хто ступав на шлях допомоги фальшивомонетників, влада інформувала регіональні жандармські управління для попередження відновлення винного у органах поліції в інших губерніях. Наприклад, 27 квітня до Фастівського відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць надійшло секретне повідомлення про звільнення із Єнісейського губернського жандармського управління вахмістра Гавриїла Баранчукова за співництво у діяльності з фальшивомонетниками, що виїхав з метою відновитись у поліцейських органах у іншій губернії [8, арк. 17]. Прикладом "перевертня" серед служителів жандармерії, що стали на шлях фальшивомонетників, є унтер-офіцер красноярського губернського жандармського управління – Баранчук [21, с. 4]. Виявлені у Баранчука, що займався збутом 100 руб., кредитних білетів, підроблені гроші, редакторами київської газети "Южная Копейка" було охарактеризовано ці підробки як: "... Баранчука обшукали та за халявою чобота виявили ще декілька таких самих «картинок»" [22, с. 2]. Дійсно, кредитні білети номіналом 100 руб. мали високо художній дизайн та майстерно виконаний портрет, створений найвідомішими художніми майстрами і нагадували полотна творів мистецтва. З високим ступенем імовірності можна стверджувати, що йдеться про одну і ту саму особу, яку вже не можна було допускати до служби у правоохоронних органах [44, с. 69–77].

Своєрідний сплеск активності фальшивомонетників у Києві спостерігаємо за даними джерел у 1912 р.

20 березня 1912 р. керівнику київської поліції надходить секретний циркуляр від губернатора О. Гірса щодо занепокоєння особливою канцелярією Міністерства Фінансів по кредитній частині щодо частоти появи у місті фальшивих кредитних білетів (особливо часто 5 руб. номіналу) та обігової монети [9, арк. 65]. Наступного 1913 р. київським губернатором повідомлено про часті появи підробок кредитних білетів 25 руб. номіналу зразка 1909 р. [10, с. 208], а також 5 руб. номіналу із вимогою негайного повідомлення його про всі випадки виявлення та затримання підозрюваних у збуванні підробок грошей [11, с. 430].

17 лютого 1912 р. на станції Передмостова Слобідка Остерського повіту Чернігівської губ. (сучасний район о-ва Гідропарк в Києві – Б. Г.) затримано єврея Сруля Хамова-Хайтіна, що намагався збути 2 фальшиві 20 коп. монети дрібного номіналу при купівлі тютюну у крамниці Наталії Артамонової, після чого затриманий на базарі унтер-офіцером Олександром Доліним та переданий судовому слідчому III дільниці по Остерському повіту Чернігівської губ., пропонувавши поліції за своє негайне звільнення 10 руб. [7, арк. 79–80].

Під час слідства над фальшивомонетниками в Києві використовували їхні фотографії, про що свідчать наявні в Державному архіві Київської обл. кримінальні справи за 1911-1912 рр. В особових справах Київської губерньської тюремної інспекції містяться фотографії учасників виготовлення фальшивих грошей: Шая Хаїмова-Шмулева Вайнермана [6, арк. 3] та Павла Степановича Труша [3, арк. 29]. Цікавим є акт огляду каторжника міщанина Іозефа Совранського, засудженого за підробку монети, що містить анкету засудженого та його фотокартку (рис. 2). Також в анкеті передбачалося заповнення таких пунктів: здатність направлятися у заслання; здатність до праці; чи може бути закований у кайдани; чи придатний до відправлення на о. Сахалін (рис. 3); чи може довго йти пішки; чи вимагає особливо уважного нагляду; яким володіє ремеслом тощо. Цікавим у справі засудженого Іозефа Совранського також є те, що в заповненій анкеті вказано про відсутність володіння ремеслом, що викликає подив, адже для виготовлення підробок монет необхідні були певні навички з обробки металів та нанесення металевого покриття, лиття тощо [3, арк. 20–23].

Затримані у 1913 р. у Києві фальсифікатори монети відрізнялись тим, що організували виробництво у двох окремих приміщеннях, розташованих в різних вулицях міста – так заготовки для 20 та 50 коп. відливались Оленою Малишевською у квартирі по вул. Велика Підвальна, а їхня обробка та покриття наносились механіком Олександром Пряхіним, що володів магазином механічних виробів на Хрещатику [28, с. 4]. У процесі розшуку вказаних осіб було отримано свідчення, що ніби фабрика із незаконного виготовлення монет знаходиться в квартирі на одній із центральних вулиць Києва, про що було повідомлено губернатору і на розшук по такій особливо важливій справі було доручено приставу Солом'янської поліцейської дільниці Ткачова – бувшому командувачу розшуковим відділенням у Смоленську. Агентами поліції було отримано інформацію, що дворянка Олена Мілашевська, відповідно до показань її кухарки, не спить по ночам, а займається із "якимись машинками". За допомогою кухарки, прізвище якої в газеті позначене для уникнення розправи як "N", поліція вчинила обшук у час відсутності хазяїв. Під час появи поліції громадянка Мілашевська знепритомніла, відливаючи в цей самий час двоєривенні монети. У квартирі затри-

маної знайшли списки всіх причетних до підробки та збуту, що надало слідчим адресу Олександра Пряхіна, якого було затримано у будинку № 8 по вул. Бульйонська (нині вул. Рогнідинська – Б. Г.). У квартирі Пряхіна виявлено техніку для гальванопластики та обробки відлитих монет [30, с. 3].

Цікавість для фальсифікаторів складали не лише грошові знаки, а й інші ліквідні активи, зокрема цінні папери, гербові марки на сплату податку, відрізні купони отримання прибутку по облигаціях та ін. 29 травня 1914 р. київська газета "Рада" повідомляла про виявлення фальшивих купонів Харківського земельного банку: "Справа про фальшиві купони. Вчора в київському окружному суді почалася справа про фальшиві купони харківського земельного банку. На лаві підсудних 7 душ: О. С. Лопатин, Л. Ф. Круликівський, брати Я. і Х. Зільбермані, А. О. Веселовський, В. Н. Лапін та інші" [26, с. 3]. Факти підробки гербових марок зафіксовані в Російській імперії ще напередодні Першої світової війни. Київський військовий окружний суд надає опис фальсифікатів гербових марок номіналом 50 та 75 коп. [12, арк. 28-29] Незаконну фабрику фальшивих паспортів та різного роду документів було виявлено у Києві в квартирі Я. Розенкранца, що проживав у буд. № 28 по вул. Олександрівській, – повідомляє "Вечерняя Газета" [27, с. 3]. 16 листопада 1916 р. в цій же газеті інформується про факт підробки проїзних документів на залізничний транспорт [23, с. 2], а також про виявлення в Одесі фальшивих карток на отримання цукру [24, с. 4].

Висновки. Найперші факти виявлення фальсифікатів грошових знаків пов'язані з увезенням до Києва з метою збуту фальсифікатів грошей із інших регіонів Російської імперії. Поширеність на Київщині російсько-польських монет викликала появу також підробок за їх прототипом у першій половині XIX ст. Виплеск виявлення підроблених грошей різного роду спостерігається на шпальтах газети "Киевлянин" протягом майже літа та весни 1893 р. У кінці XIX ст. збільшується кількість повідомлень про підробку монет, що може бути викликане суттєвим підвищенням ступенів захисту паперових грошових кредитних білетів. Одним із центрів локалізації підпільних виробництв монет в Києві на початку XIX ст. було селище Деміївка. Для збуту підробок причетні до фальшивомонетництва часто обирали місця, де розрахунки проходять оперативно та часто в умовах поспіху, тому в тогочасних джерелах частими є повідомлення про затримання при спробі збуту фальшивомонетників на ринках, ярмарках. Рідкісний випадок переходу на злочинний шлях поліцейського слідчого жандарма став відомий на Київщині у 1911 р.: про потенційні наміри вахмістра на прізвище Баранчик, який втік з Красноярська, було повідомлено у секретній записці до Київського жандармського поліцейського управління залізниць, а згодом проінформовано і в місцевій пресі. Своєрідний сплеск активності фальшивомонетників у Києві спостерігаємо за даними джерел у 1912 р., про що свідчать спеціальні циркуляри губернатора до київської поліції, збувальників фальшивих грошей затримано на сусідній з Києвом Передмостовій Слобідці, декілька особових справ засуджених та ув'язнених за фальшивомонетництво зберігаються в особових справах Київської губерньської тюремної інспекції. Цікавість для фальсифікаторів складали не лише грошові знаки, а й інші ліквідні активи, зокрема цінні папери, гербові марки на сплату податку, відрізні купони отримання прибутку за облигаціями тощо.

Рис. 1. Загальний вигляд Лук'янівської тюрми. Київ, 1906 р. [18]

Рис. 2. Фотокартка зі слідчої справи фальшивомонетника Іозефа Совранського, Київська губерньська тюремна інспекція, 1906 р. [3]

Рис. 3. Табір каторжників на о. Сахалін, до 1917 р. [19]

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. 338. Київський Арсенал, оп. 1, спр. 5, Про зміни в друці 2 роду підробки кредитних білетів сторублевого номіналу, рік 1896.
2. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 1, Київське губернське правління, оп. 45, спр. 712.
3. ДАКО. Ф. 7, Київська губерньська тюремна інспекція, оп. 5, спр. 1129, Справа про заслання на каторгу міщанина Савранського за підробку золотих та срібних монет, рік 1902, арк. 20–23.
4. ДАКО. Ф. 7, Київське тюремне відділення, оп. 3, спр. 678, Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Михайлом

Бобровим, Павлом та Трофимом Трушами, Іонієм Дирдою та Яковом Компанійцем (звинувачуваних у підробці грошей), рік 1909–1917, арк. 29.

5. ДАКО. Ф. 7, Київське тюремне відділення, оп. 3, спр. 679, Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Мойсеєм Богдановим (звинуваченого у підробці грошей), рік 1909, арк. 2.

6. ДАКО. Ф. 7, Київське тюремне відділення, оп. 5, спр. 1331, Про висилку на каторгу міщанина Вайнермана за підробку золотих та срібних монет, рік 1911–1912, арк. 3.

7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). Ф. 1439, Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів, оп. 1, спр. 1414, Про затримання на станції Предмостова Слобідка єврея, 1912 рік, арк. 79–80.

8. ЦДІАК. Ф. 235, Сулими, оп. 1, спр. 1459, Про збут фальшивих грошей на станції Устинівка, 1912 рік, арк. 17.
9. ЦДІАК. Ф. 274, Київське губернське жандармське управління, м. Київ, оп. 1, спр. 3071, Повідомлення про появу в Києві підробок 5 рублів, рік 1912, арк. 65.
10. ЦДІАК. Ф. 278, Київське жандармське поліцейське управління залізниць, м. Київ, оп. 1, спр. 187, Циркуляр Департаменту поліції про розшук збувальників фальшивих кредитних білетів, рік 1913, арк. 208.
11. ЦДІАК. Ф. 285, Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії, оп. 1, спр. 430, Цирюляри Київського губернатора про встановлення, припинення негласного нагляду поліції та висилання з Київської губернії різних осіб, рік 1913, арк. 33.
12. ЦДІАК. Ф. 316, Київський військово-окружний суд, м. Київ, оп. 1, спр. 22, арк. 28–29.
13. ЦДІАК. Ф. 442, Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, оп. 147, спр. 885, Справа по рапорту виправника посади Київського старшого поліцеймейстера про виявлений в шинку купця Попова фальшивих п'ятизлотників, отриманих ним від єврея Лейзера Копаяєвського, рік 1838, арк. 1.
14. ЦДІАК. Ф. 442, Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, оп. 39, спр. 572, Справа про об'явлення євреїв Тохима Збидського і Шая Герашова про розслідування євреями Шамілем Шмішкіним та Лейдом Лондоном фальшивих кредитних білетів, рік 1862, арк. 5–6.
15. ЦДІАК. Ф. 533, Київський військовий губернатор, м. Київ, оп. 1, спр. 293, Справа про фальшиву 25 руб. асигнацію, надану Київським міщанином Романковським, рік 1803, арк. 1–2.
16. ЦДІАК. Ф. 533, Київський військовий губернатор, м. Київ, оп. 1, спр. 603, Справа по рапорту Київського поліцеймейстера Чеботарьова щодо фальшивої десяти рублевої асигнації, принесеною до поліції київським міщанином Бойчевським, рік 1804, арк. 2–2 зв.
17. ЦДІАК. Ф. 533, Київський військовий губернатор, м. Київ, оп. 1, спр. 907, Справа по рапорту Київської поліції з присиланням фальшивих 25 рублевої асигнації наданої капітаном Пивоваровим, рік 1805, арк. 5–6.
18. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, м. Київ (ЦДКФФУ). Фото. Загальний вигляд Лук'янівської тюрми. Київ, 1906 р., інв. № 2-32430.
19. ЦДКФФУ. Фото. Табір каторжників на Сахаліні. о-в. Сахалін, до 1917 р., інв. № 2-39152.
20. Арест фальшивомонетчика // Южная копейка. – 1911, 8 мая. – № 152. – С. 3.
21. Жандарм-фальшивомонетчик // Киевские Отклики. – 1911, 9 апреля. – № 48. – С. 4.
22. Жандарм-фальшивомонетчик // Южная Копейка. – 1911, 18 апреля. – № 132. – С. 2.
23. Подделка жел. дорожных документов // Вечерняя Газета. – 1916, 16 ноября. – № 1269. – С. 2.
24. Подделка сахарных карточек // Вечерняя Газета. – 1916, 16 ноября. – № 1269. – С. 4.
25. Сбыток фальшивых монет // Киевское Слово. – 1898, 25 марта. – № 3666. – С. 3.
26. Справа про фальшиві купони // Рада. – 1914, 17 мая. – № 110. – С. 3.
27. Фабрика подложных документов // Вечерняя Газета. – 1916, 10 мая. – № 1061. – С. 3.
28. Фабрика фальшивых монет в Киеве // Полтавский Вестник. – 1913, 20 июня. – № 3156. – С. 4.
29. Фабрика фальшивых монет // Киевлянин. – 1907, 13 октября. – № 283. – С. 3.
30. Фабрика фальшивых монет // Южная Копейка. – 1913, 14 июня. – № 877. – С. 3.
31. Фальшивая монета // Киевское Слово. – 1898, 1 февраля. – № 3615. – С. 3.
32. Фальшивая трехрублевка // Киевлянин. – 1893, 10 июля. – № 188. – С. 2.
33. Фальшиво-монетчик // Киевлянин. – 1907. – № 294. – С. 4.
34. Фальшивые деньги в Киеве // Киевская Почта. – 1912, 22 сентября. – № 1162. – С. 2.
35. Фальшивые деньги в Киеве // Киевская Почта. – 1912, 25 сентября. – № 1163. – С. 3.
36. Фальшивые деньги в Киеве // Киевская Почта. – 1912, 1 октября. – № 1169. – С. 3.
37. Фальшивый двугривенный // Киевлянин. – 1893, 21 июля. – № 199. – С. 2.
38. Фальшивыя сто-рублевки // Киевлянин. – 1893, 24 марта. – № 83. – С. 2.
39. Фальшивыя трехрублевки // Киевлянин. – 1893, 27 марта. – № 86. – С. 3.
40. Фальшивыя деньги // Южная Копейка. – 1911, 16 ноября. – № 335. – С. 3.
41. Kotsur, V. Napoleon Russian Forged Assignations in Naddniproianshchyna (over Dnipro Land) / V. Kotsur, A. Boiko-Gagarin // East European Historical Bulletin. – 2019. – Iss. 11. – P. 66–77.
42. Бойко-Гагарин А. С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова / А. С. Бойко-Гагарин // Банкаўскі веснік. – 2017. – №12 [653]. – С. 57–58.
43. Бойко-Гагарин А. С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периоди-

ки / А. С. Бойко-Гагарин // Studia i Materialy "Forum Numizmatyczne, Pieniadz i Mennice". – 2016. – № 1. – S. 103–109.

44. Бойко-Гагарин А. С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. / А. С. Бойко-Гагарин // Часопис української історії. – 2020. – Вип. 41. – С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9

45. Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Вып. 1 / М. Деммени. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1887. – 578 с.

46. Колобова И. Н. Материалы Национального исторического архива Беларуси о деятельности фальшивомонетчиков XIX в. / И. Н. Колобова // Pieniadz a propaganda Wspólne dziedzictwo Europy. Studia i materiały / red. K. Filipow. – Augustów-Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 2015. – С. 207–209.

47. Котляр М. Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1965. – № 11. – С. 31–32.

48. Орлик В. М. До питання фінансової складової війни 1812 / В. М. Орлик // Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки: тези доп. Міжнародної наук.-метод. конф., Київ, 5 грудня 2012 р. / відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 34–36.

49. Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 59–64.

50. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. М. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf.

51. Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2006. – № 13. – С. 97–110.

52. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2003. – № 2 (449). – С. 66–73.

53. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 187–195.

54. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монограф. / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

55. Орлик С. В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны / С. В. Орлик // Банкаўскі Веснік. – 2018. – № 2. – С. 51–54.

56. Орлик С. В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни / С. В. Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. – 2015. – 26–27. – С. 141–148.

57. Орлик С. В., Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни / С. В. Орлик, А. С. Бойко-Гагарин // Український нумізматычний щорічник. – 2017. – № 1. – С. 143–164.

58. Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монограф. / С. В. Орлик. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. – 716 с.

59. Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование / В. О. Сокольский. – Киев: [б. и.], 1873. – 220 с.

60. Стефановский Е. Фальсификация некоторых кредитных билетов России конца XIX века / Е. Стефановский // Советский коллекционер. – 1977. – № 15. – С. 160–163.

References

1. State Archives of Kyiv. Fund 338. List 1. File 5.
2. State Archives of Kyiv Region. Fund 1. List 45. File 712.
3. State Archives of Kyiv Region. Fund 7. List 5. File 1129. Sheets 20-23.
4. State Archives of Kyiv Region. Fund 7. List 3. File 678. Sheet 29.
5. State Archives of Kyiv Region. Fund 7. List 3. File 679. Sheet 2.
6. State Archives of Kyiv Region. Fund 7. List 5. File 1331. Sheet 3.
7. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 1439. List 1. File 1414. Sheets 79-80.
8. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 235. List 1. File 1459. Sheet 17.
9. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 274. List 1. File 3071. Sheet 65.
10. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 278. List 1. File 187. Sheet 208.
11. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 285. List 1. File 430. Sheet 33.
12. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 316. List 1. File 22. Sheets 28-29.
13. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 442. List 147. File 885. Sheet 1.
14. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 442. List 39. File 572. Sheets 5-6.

15. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 533. List 1. File 293. Sheets 1-2.
16. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 533. List 1. File 603. Sheets 2-2 back.
17. Central State Historical Archives of Kyiv. Fund 533. List 1. File 907. Sheets 5-6.
18. Hordii Pshenychnyi Central State Film, Photo, and Sound Archive. Photo of Lukyanivska Prison. Inventory number 2-32430.
19. Hordii Pshenychnyi Central State Film, Photo, and Sound Archive. Photo of the Forced-Labour Camp on Sakhalin. Inventory number 2-39152.
20. Arrest of Counterfeiter. (1911, May 8). *Southern Coin*, 152, 3. [In Russian].
21. Gendarme Counterfeiter. (1911, April 9). *Kyiv Responses*, 48, 4. [In Russian].
22. Gendarme Counterfeiter. (1911, April 18). *Southern Coin*, 132, 2. [In Russian].
23. Falsification of Railway Documents. (1916, November 16). *Evening Newspaper*, 1269, 2. [In Russian].
24. Falsification of Sugar Cards. (1916, November 16). *Evening Newspaper*, 1269, 4. [In Russian].
25. Counterfeit Coin Dealer. (1898, March 25). *Kyiv Word*, 3666, 3. [In Russian].
26. Case of Fake Coupons. (1914, May 17). *Rada*, 110, 3. [In Russian].
27. Forged Deeds Factory. (1916, May 10). *Evening Newspaper*, 1061, 3. [In Russian].
28. Forged Deeds Factory in Kyiv. (1913, June 20). *Poltava Herald*, 3156, 4. [In Russian].
29. Forged Deeds Factory. (1907, October 13). *Kievlyanin*, 283, 3. [In Russian].
30. Forged Deeds Factory. (1913, June 14). *Southern Coin*, 877, 3. [In Russian].
31. Counterfeit Coin. (1898, February 1). *Kyiv Word*, 3615, 3. [In Russian].
32. Counterfeit Three Ruble. (1893, July 10). *Kievlyanin*, 188, 2. [In Russian].
33. Counterfeiter. (1907). *Kievlyanin*, 294, 4. [In Russian].
34. Counterfeit Money in Kyiv. (1912, September 22). *Kyiv Post*, 1162, 2. [In Russian].
35. Counterfeit Money in Kyiv. (1912, September 25). *Kyiv Post*, 1163, 3. [In Russian].
36. Counterfeit Money in Kyiv. (1912, October 1). *Kyiv Post*, 1169, 3. [In Russian].
37. Counterfeit Twenty-Kopeck Coin. (1893, July 21). *Kievlyanin*, 199, 2. [In Russian].
38. Counterfeit One Hundred Rubles. (1893, March 24). *Kievlyanin*, 83, 2. [In Russian].
39. Counterfeit Three Ruble. (1893, March 27). *Kievlyanin*, 86, 3. [In Russian].
40. Counterfeit Money. (1911, November 16). *Southern Coin*, 335, 3. [In Russian].
41. Kotsur, V. & Boiko-Gagarin, A. (2019). Napoleon Russian Forged Assignations in Naddniproianshchyna (over Dnipro Land). *East European Historical Bulletin*, 11, 66-77.
42. Boiko-Gagarin, A. (2017). Half of the Counterfeit Matrix for the Forgery of the Ruble by Nikolai II Romanov. *Banking Bulletin*, 12, 57-58. [In Russian].
43. Boiko-Gagarin, A. (2016). Falsification of Coins and Banknotes in Poland until 1917 According to the Materials of Ukrainian Press. In K. Filipow (Ed.), *Forum Numizmatyczne. Pieniądz i Mennice. Studia i Materiały*. Białystok: Ośrodek Badan Europy Srodkowo-Wschodniej, 2016, 1. Pp. 103-109. [In Russian].
44. Boiko-Gagarin, A. (2020). The Professional Identity of the Money Counterfeiters in the Middle of the 19th Century – Early 20th Century. *The Journal of Ukrainian History*, 41, 69-77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9 [In Ukrainian].
45. Demmeni, M. (1887). *Collection of Decrees on the Coins and Medals in Russia, Placed in the General Assembly by Law from 1649 to 1881. Vol. 1*. Saint Petersburg: Grand Duke Georgij Mixajlovich Publishing. [In Russian].
46. Kolobova, I. (2015). The Materials of the National Historical Archive of Belarus about the Activity of the Money Counterfeiters in the 19th Century. In K. Filipow (Ed.), *Pieniądz a propaganda Wspólne dziedzictwo Europy. Studia i materiały*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Pp. 207-209. [In Russian].
47. Kotliar, M. F. (1965). Status and Prospects of Development of Ukrainian Numismatics. *Ukrainian Historical Journal*, 11, 31-32. [In Ukrainian].
48. Orlyk, V. (2012). To the Question of the Financial Component of the War of 1812. In V. Smolii et al. (Eds.), *Proceedings of the International Scientific and Methodological Conference "Patriotic War of 1812 and Ukraine: A View through the Ages"*, Kyiv, 2012, December 5. Kyiv: Institute of the History of Ukraine. Pp. 34-35. [In Ukrainian].
49. Orlyk, V. (2011). On the Question of the Methodology of Research of the Problems of Economic History of the Russian Empire. *Problems of the History of Ukraine of the 19th – Early 20th Centuries*, 18, 59-64. [In Ukrainian].
50. Orlyk, V. (2010). The Prerevolutionary Financial and Legal Literature as a Source for Studying the Problems of the Financial Policy of the Government of the Russian Empire in the Late 18th – Early 20th Century. *History of Science and Biography Studies*, 2. Retrieved from: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/8945/1/55963045.pdf>
51. Orlyk, V. (2006). Yegor Kankrin and the Fiscal Policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in the 2nd Quarter of the 19th Century. *Special Historical Disciplines: Theory and Methodology*, 13, 97-110. [In Ukrainian].
52. Orlyk, V. (2003). State Chambers in the System of Financial Management of the Russian Empire at the End of 18th – 19th Century (on the Materials of the Kyiv Province). *Ukrainian Historical Journal*, 2, 66-73. [In Ukrainian].
53. Orlyk, V. (2008). The Methodological Aspects of the Study of Tax Policy Issues in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire in the 1st Half of the 19th Century. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 187-195. [In Ukrainian].
54. Orlyk, V. (2007). *Tax Policy of the Russian Empire in Ukraine in Pre-reform Period: a Monograph*. Kirovohrad: Imeks-LTD. [In Ukrainian].
55. Orlik, S. (2018). Russian Fake Credit Bills in Galicia during the First World War. *Banking Bulletin*, 2, 51-54. [In Russian].
56. Orlyk, S. (2015). Retail Stamps and Treasury Notes in Monetary Circulation in Ukraine during the First World War. *Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methodology*, 26-27, 141-148. [In Ukrainian].
57. Orlyk, S. & Boiko-Haharin, A. (2017). Money Counterfeiting in Ukraine during the WWI. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 1, 143-164. [In Ukrainian].
58. Orlyk, S.V. (2018). *Financial Policy of the Russian Government in the Occupied Territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914-1917)*. Bila Tserkva: Pshonkivsky O. V. [In Ukrainian].
59. Sokol'skij, V. (1873). *About the Violations of Monetary Charters. Historical and legal research*. Kyiv: [s. n.]. [In Russian].
60. Stefanovskij, E. (1977). The Counterfeiting of Some Credit Notes of Russian Empire in the End of the 19th Century. *Soviet Completist*, 15, 160-163. [In Russian].

Надійшла до редколегії 11.03.20

A. Boiko-Haharin, PhD in History
National Museum of the History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE MONEY COUNTERFEITERS IN KYIV REGION IN THE 19th – EARLY 20th CENTURY

The article deals with the processes of counterfeiting and the attempts to sell the forgery coins and banknotes during the 19th – early 20th centuries in the Kyiv region, which were analyzed basing on files of historical archival funds and materials of the press of that time. The peculiarities of counterfeiters activity in the specified region were determined, the main centers and areas of counterfeiters manufacturing were established, as well as the places and conditions of their sale. Most of the sources cited in this article are published for the first time. There were also periods of increase in counterfeiters activity in Kyiv and in the provinces. In addition to the data over the circulating money counterfeits (coins, assignations and credit notes), we also provide the data on the revealed facts of counterfeiting of treasury bills, tax stamps and money surrogates. The conclusions obtained in the article allow us to imagine the extent of the problem of counterfeiting money in the Kyiv region and to make the topography of the main areas of counterfeiting detection. The research is highly relevant and has high scientific significance not only for the history of money circulation and numismatics, but also for the history of criminalistics and jurisprudence.

Keywords: Russian empire, Kyiv province, money counterfeiting, criminalistics, archival sources, pre-Soviet newspapers.

УДК 930.2(477)"18/20"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.3>

О. Бондаренко, канд. іст. наук, доц.

Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, Україна

ORCID: 0000-0001-8582-513X

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

З'ясовано ступінь наукової розробки історії міського самоврядування в Наддніпрянській Україні останньої чверті XVIII – початку XX ст. в імперську добу.

Встановлено, що специфічною рисою першого хронологічного етапу було домінування формально-юридичного підходу та вузька джерельна база досліджень.

Зазначено, що характерна особливість дослідницького підходу авторів робіт другого та третього етапів полягає в переважанні правового й конкретно-історичного підходів до висвітлення зазначеної теми та у певній невизначеності та нечіткості понятійно-категоріального апарату.

Ключові слова: історіографія, Наддніпрянська Україна, міське самоврядування, імперська доба, державна влада, Російська імперія.

Постановка проблеми. Неодмінною умовою становлення в Україні громадянського суспільства є ефектвне місцеве самоврядування, яке повною мірою відповідало б європейським стандартам. Ключова роль у нинішньому урбанізованому світі безперечно належить міському самоврядуванню як одному з суб'єктів місцевого самоврядування й зумовлена кількома чинниками. У містах, по-перше, зосереджені найважливіші економічні, соціальні, електоральні ресурси влади. По-друге, міста відігравали та відіграють провідну роль адміністративних й політичних центрів державної влади. По-третє, саме на міському рівні найінтенсивніше відбувається розбудова та утвердження демократичних інституцій, з'являються реальні передумови ефективного контролю громадян за владними структурами. По-четверте, якраз міське самоврядування чи не найповніше відображає природу місцевого самоврядництва. Саме цим пояснюється посилення наукового зацікавлення вчених-гуманітаріїв до історії виникнення та функціонування міських самоврядних інституцій.

Аналіз джерел і літератури. Історія формування, становлення та функціонування міського самоврядування Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. загалом чи окремі його аспекти вивчалася не одним поколінням істориків. Щоправда ця теза не стосується радянського періоду історіографії, оскільки саме поняття "самоврядування" й сам інститут міської самоврядності трактувалися як явище буржуазного суспільства, що було чужим для радянського тоталітарного суспільства та суперечило основоположним ідеологічним постулатам марксизму-ленінізму.

Лише із середини 1990-х рр. після здобуття державної незалежності в Україні відроджується науковий інтерес до інституту самоврядування і ця тема зайняла належне місце в сучасному історіографічному дискурсі. Вона знайшла відображення у різнобічних за проблематикою та глибиною з'ясування тих чи інших аспектів, формою й жанром наукових публікаціях, зокрема в узагальнювальних працях і спеціальних монографічних дослідженнях, довідковій, науково-популярній та навчальній літературі.

Характерною рисою останнього десятиліття є вагомості зростання чисельності досліджень з історії міського самоврядування. Предметом вивчення ця тема стала для багатьох вітчизняних науковців: І. Глизи [7], О. Двуреченської [11], В. Константиної [18], В. Коробки [21], О. Марченка [23], В. Орлика [26-30], С. Орлика [31-34], О. Прищепи [37], А. Седляра [39], О. Черемісіна [43], Т. Щерби [48] та інших. Вони досліджують різноманітні питання історії формування, становлення,

функціонування міського самоврядування останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Постановка завдання. З огляду на актуальність теми, відсутність відповідного дослідження, метою нашої розвідки є історіографічний аналіз літератури імперської доби, присвяченої вивченню міського самоврядування Наддніпрянщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Зважаючи на розвиток тогочасної історичної думки, збагачення та диференціацію наукового історичного знання, відхід від догматичних стандартів наукового мислення, удосконалення форм і методів наукового пізнання, доречно, на нашу думку, виокремити три етапи наукової розробки проблеми в імперській період: 1) остання чверть XVIII – перша половина 60-х рр. XIX ст., 2) друга половина 1860-х – 1880-ті рр., 3) 1890-ті – 1917 рр.

Перший етап зумовлений зародженням та становленням самого об'єкту дослідження – міського самоврядування – й появою перших робіт, які певною мірою стосувалися управління та самоврядування міст самодержавної Росії. Другий етап пов'язаний передусім з підготовкою, прийняттям та реалізацією міського Положення 1870 р. та публікацією наукових розвідок, в яких предметом спеціального вивчення стають питання міського самоврядування. Початок третього етапу спричинений підготовкою та впровадженням нової міської реформи 1892 р. Саме тоді відбулася різка трансформація характеру оцінок міського самоврядування. Закінчився цей етап, як і імперський період історіографії загалом, у 1917 р. більшовицьким переворотом та радикальними змінами в економічному, політичному, соціальному та культурному житті, що надовго витіснили проблему міського самоврядування з наукового дискурсу радянської доби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття "самоврядування" ("громадське управління", "самоуправління") стало широко використовуватися наприкінці XVIII ст. – за часів Великої французької революції, щоб продемонструвати самостійність общин (громад) щодо держави. "Велика французька революція, – стверджував І.І. Дитятін, – новий поворотний пункт в історії місцевого самоврядування" [12, с.105]. На межі XVIII-XIX ст. трансформація абсолютних монархій у демократичні держави й розбудова громадянського суспільства в європейській практиці спричинили формування міських самоврядних інституцій. Міське самоврядування протиставлялося становому патріархально-общинному (сільському) та корпоративно-цеховому (міському) самоуправлінню як архаїчним продуктам феодалізму. І хоч певні елементи станового

самоуправління й залишилися, приміром, громада, міські статути тощо, проте вони наповнювалися зовсім іншим правовим змістом [15 с. 36].

Міста в імперії Романових до останньої чверті XVIII ст. були позбавлені самостійного статусу, що вкрай негативно позначалося на рівні їхнього розвитку, супроводжувалося свавіллям місцевої адміністрації. Однак об'єктивний процес підвищення ролі міст в адміністративному, політичному, соціально-економічному, культурному житті суспільства вимагав від самодержавної влади відповідного законодавства. Таке законодавство було розроблене в останній чверті XVIII ст. Мета його полягала передусім в децентралізації та перерозподілі адміністративної влади для посилення самодержавства. Зауважимо, що певним каталізатором законодавчих змін щодо реформи адміністративного управління була й селянська війна 1773-1775 рр., якій місцева влада не змогла протидіяти.

Важливим кроком щодо створення міського імперського законодавства стало прийняття Маніфесту 17 березня 1775 р. [25], який формував нову стану й податкову систему у містах та губерньська реформа (Установи для управління губерній Всеросійської імперії від 7 листопада 1775 р.) [42]. Головна мета останньої – перебудова місцевого управління на засадничих принципах суворой централізації влади та уніфікації всіх місцевих владних інституцій, що мусило б забезпечити дієвий порядок в управлінні країною й полегшити здійснення контролю над величезною територією з боку самодержавної влади.

Правовим підґрунтям створення інституту міського самоврядування стало затвердження Жалуваної грамоти містам (офіційна назва – Грамота на права й вигоди містам Російської імперії) від 21 квітня 1785 р. [10]. Закон передбачав утворення у містах імперії нових громадських органів міського управління, серед яких збори міської громади, загальна та Шестигласна думи.

Чинність Жалуваної грамоти поширювалася на міста Наддніпрянщини (після приєднання Російською імперією Правобережної України – і на правобережні). Внаслідок прийняття царським урядом низки нормативно-правових актів щодо створення міських самоврядних інституцій склалася певна система управління та самоврядування міст. У її основу було покладено самоврядні засади організації міського громадського управління. Отже, в останній чверті XVIII ст. почав складатися об'єкт дослідження.

Характерною рисою формування міського самоврядування в імперії Романових було те, що ця інституція створювалася не за ініціативою "знизу" – від міської громади, як це відбувалося в Західній Європі, а безпосередньо за ініціативою вищої державної влади – "зверху". Така практика пояснюється насамперед самодержавною формою правління в царській Росії та низькою громадянською активністю міських верств. Ця обставина зумовлювала додаткові складнощі в процесі створення та становлення міського самоврядування як представницької форми самоорганізації містан.

Вивчення міського самоврядування розпочали ще сучасники. Авторами перших загальних праць були зазвичай чиновники, зокрема статистики, які за своїми службовими обов'язками досліджували певні сторони розвитку міст. Серед них К. Арсеньєв [1], І. Гакман [4], К. Герман [5], Є. Зябловський [16], Г. Шторх [46] та ін. У своїх роботах вони побіжно висвітлювали питання заснування міст, їхній демографічний та соціально-економічний розвиток, державне й громадське управління містами.

Перші спроби аналізу й осмислення історії та діяльності міського самоврядування як самостійного об'єкту дослідження розпочалися в середині XIX ст.

Вперше в історіографії спробував систематизувати законодавство щодо розвитку та управління містами Російської імперії з давніх часів і до середини XIX ст. викладач законознавства Л. Плошинський [36]. Утім основне місце в його праці займає виклад змісту законів, а коментарі містяться лише у вступі та у вступних фразах до кожного з відділів книги й висновках. Разом вони займають не більше тридцяти сторінок з майже трьохсот сторінок книги. Однак навіть вони дають змогу скласти уявлення про ставлення автора до тих чи інших змін законодавства. Приміром, оцінюючи законодавчі акти останньої чверті XVIII ст. щодо губерньської та міської реформ Л. Плошинський вживає фразу: "Дорогоцінний ланцюг законодавства Катерини II щодо міського стану" [36, с. 209].

Автор звернув увагу на суттєві зміни в Жалуваній грамоті містам, зроблені Павлом I [36, с. XI], які втім у 1801 р. Олександр I відновив у повному обсязі. Зазначимо проте, що впродовж наступних півстоліття в міське законодавство внесено безліч окремих узаконень, які частково змінювали, а переважно доповнювали попередній закон. "Усі ці законодавчі акти, – підкреслив автор, – разом з Жалуваною грамотою 1785 р., складають систему чинного законодавства імперії щодо стану міських обивателів, і тому повинні підлягатиме історичному, а не догматичному викладу" [36, с. XI]. Очевидно, тут ідеться про вивчення основного змісту Жалуваної грамоти містам без аналізу об'єктивних передумов її підготовки та вивчення історичного тла, в якому вона формувалася та наслідків її реалізації.

Чимало спільного з працею Л. Плошинського має книга П. Муллова оскільки вона також ґрунтується на законодавчих актах, дублюючи багато у чому працю свого попередника. Утім на відміну від попередньої праці автор намагався показати міське законодавство останньої чверті XVIII ст. як логічно пов'язаний процес. Як і попередник, він високо оцінив Жалувану грамоту містам, підкресливши, що цей закон, поряд з губерньською реформою став засадничою основою міського самоврядування. На думку автора, цей закон, попри малі зміни у розвитку суспільного життя імперії, й до середини 1860-х рр. зберіг своє значення [24, с. 92-93].

Щоправда, така висока оцінка стосується, на нашу думку, тільки юридичного боку закону, оскільки у своїй праці П. Муллов навіть не робить спроби простежити його практичну реалізацію в містах імперії. Автор розглянув, крім того, законодавчі акти з часу прийняття Жалуваної грамоти містам до середини XIX ст., які так чи інакше змінювали текст закону. Однак жодних пояснень цих змін ми не знаходимо, як і причин відміни його Павлом I, та відновлення у повному обсязі Жалуваної грамоти у 1801 р. наступним імператором. Попри недоліки, відсутність методологічних засад та організації наукових досліджень, роботи Л. Плошинського та П. Муллова заклали, на нашу думку, певне підґрунтя щодо подальшого вивчення теми міського самоврядування.

Певний вклад у вивчення історії міського самоврядування зробив А. Скальковський [41], котрий вивчаючи Південну Україну, знаходив і опрацьовував архівні матеріали, зокрема й ті, що стосувалися органів врядування Одеси, Херсона, Миколаєва. Особливістю його робіт, як і згаданих вище, було те, що вони мали вірно-підданський характер, а оцінки діяльності російських самодержців грішили упередженістю, підкресленим схваленням реформаторської політики імператорів.

Другий етап історіографії міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. зумовлений передусім проведенням земської реформи 1864 р. та підготовкою й впровадженням міської реформи 1870 р. Саме тоді зазначена проблема стає предметом спеціального вивчення. Реформи 60-70-ті рр. XIX ст., змінивши основи суспільного ладу та систему державного управління, спричинили в науково-політичному дискурсі царської Росії дискусію серед учених, публіцистів та громадських діячів щодо ролі й місця самоврядування в державному устрої, механізму взаємодії місцевого самоврядування з державними владними органами.

У першій половині XIX ст. у європейській науковій думці сформувалося декілька наукових теорій (концепцій) побудови місцевого самоврядування, які з різних позицій пояснюють природу цього інституту, специфіку його взаємин з державою. У процесі дискусії у центрі уваги науковців, публіцистів та діячів місцевого самоврядування опинилися громадська (громадівська) та державна теорії, які з різних позицій з'ясовують його сутність та особливості взаємин з державою.

Зазначимо, що громадська теорія місцевого самоврядування була домінуючою у середині XIX ст. Її автори та прихильники вважали, що оскільки громада сформувалася раніше за державу, то вона є інституцією, яка рівна державі й тому має право на вільний розвиток. Вона може самостійно розв'язувати ті чи інші місцеві справи поза втручанням держави, маючи на це природне й невідчужуване право.

Найвідомішими представниками цієї теорії в Російській імперії були проф. В. Лешков [22] і публіцист, земський діяч О. Васильчиков [3], які зробили певний внесок до її розвитку. Перший з них, дійшовши висновку щодо різної природи державної влади та місцевого самоврядування, аргументував ідею незалежності місцевого врядування від держави, не заперечуючи необхідності контролю держави за діяльністю самоврядування. Незалежність громадського управління автор пов'язував насамперед з його самостійною економічною діяльністю.

О. Васильчиков аналізуючи основні ідеї громадської теорії, підкреслював: оскільки місцеве самоврядування має неполітичну природу, тому має інші повноваження, ніж владні державні органи. Основну увагу автор приділив аналізу господарських справ, якими, на його думку, мало займатися місцеве самоврядування, виділивши серед них охорону здоров'я, народну освіту, продовольство, громадський благоустрій тощо [3, с. 47]

Свій внесок в обґрунтування теорії місцевого самоврядування зробив відомий український учений і громадський діяч М. Драгоманов. Обстоюючи громадську концепцію місцевого самоврядування, він уважав, що вона повинна стати первинною ланкою в організації громадського життя. Взаємини ж між громадами мусять будуватися на федеративному підґрунті. Через те, на переконання вченого, "майже всі питання політичного життя держави в наш час зводяться до питання про самоврядування, яке розкладається на два підрозділи: самоврядування загальнодержавне і самоврядування місцеве" [14, с. 1].

Предметом спеціального наукового дослідження історія міського самоврядування постала в працях професора Харківського університету І. Дитятіна [12-13]. Учений здійснив ґрунтовний науковий аналіз усіх заходів російського самодержавства щодо міського самоврядування від останньої чверті XVIII ст. до 1870 рр. Головна різниця його підходу до проблеми від підходів попередників зводиться до того, що він намагався виявити об'єктивні передумови законодавчих змін останньої чверті

XVIII ст., показати їхню обумовленість реальним станом тогочасного міського розвитку. Зазначимо, що найбільшу увагу в його роботах приділено аналізу та реалізації Жалуваної грамоти 1785 р.

Погляди І. Дитятіна щодо міського самоврядування можна звести до кількох положень. На його думку, держава, бажаючи сформувати ефективне місцеве управління, мусила б передати певну частину своїх функцій місцевим органам самоврядування, перетворивши їх у такий спосіб на владні структури. Це було зроблено відповідно до Жалуваної грамоти, коли міста імперії отримали статус юридичної особи, здійснивши чималий крок щодо становлення, функціонування та розвитку інституту міського самоврядування. Створене за цим законом міське самоврядування одержало широкі повноваження, оскільки їхня діяльність за задумом законодавця мала б ґрунтуватися на засадах незалежності і позастановості [12].

Однак гарні принципи, закладені в законі, на думку І. Дитятіна, залишилися на папері, що призвело до поступового занепаду міського самоврядування, що й спостерігалось фактично впродовж дореформеної доби. Тому висновок І. Дитятіна цілком очевидний: "відсутність всякої самостійності" – причина "сумного стану" міського самоврядування перед 1870 р." [13, с. 229-230].

З 1880-х рр. і до початку XX ст. в Російській імперії домінуючою була державна теорія самоврядування. Її представники визнавали ключову роль держави, і тому громада перебуває в підпорядкованому становищі й змушена виконувати ті завдання, які поставила держава. Міське самоврядування, маючи своїм єдиним джерелом державну владу, у своїй діяльності повинно враховувати інтереси як держави, так і громади. Розглядаючи місцеве врядування як державне, яке одержує від держави певні повноваження щодо розвитку тих чи інших сфер життєдіяльності і здійснює відповідний контроль, автори та прихильники державної теорії самоврядування відкидали будь-яке протиставлення місцевих і державних справ. Серед учених, прибічників цієї теорії були такі відомі дослідники, як: В. Безобразов [2], О. Градовський [8-9], М. Коркунов [19], М. Свешніков [38], Б. Чичерін [44-45] та ін.

Один з її авторів, М. Свешніков, підкреслював, що місцеве самоврядування лише нова форма адміністрації, що полягає у вільній участі народу у завідуванні справами, що довірені місцевим адміністративним органам [38, с. 301].

На думку представника історико-правової думки Б. Чичеріна широкий розвиток місцевого самоврядування в Росії неприйнятний, оскільки дає простір для сепаратизму і "внутрішньої ворожнечі", а державна влада з чималою централізацією буде лише гальмом у цьому процесі. Учений був переконаний в тому, що місцеве самоврядування діятиме успішно тільки там, де панує аристократія. В умовах переважання у суспільстві середніх класів самоврядування втратить значення [45, с. 379-380].

Початок третього етапу історіографії міського самоврядування зумовлений підготовкою та впровадженням Міського положення 1892 р. Саме тоді суттєво поживішала дискусія щодо проблем міського врядування, яка збіглася за часом з істотною політизацією російського суспільства. Це спричинило розрив трансформацію характеру оцінок міського самоврядування, що супроводжувалося жорсткими ідеологічними дискусіями на ниві історичної науки. Водночас в історіографії проблеми стало можливим розмежувати дослідження, які були присвячені міському громадському управлінню, від праць, присвячених самоврядності загалом та наукових праць представників історичної науки від авторів пра-

вознавців та економістів. Учені, передусім історики, досліджуючи історичні, теоретичні та правові аспекти самоврядування починають активно використовувати архівні та статистичні матеріали, ретельно вивчають історію та досвід діяльності міського самоврядування.

У працях В. Гессена [6], О. Кізеветтера [17], К. Пажитнова [35], Д. Семенова [40] Г. Шрейдера [47] та інших досліджуються основні напрями діяльності міських самоврядних інституцій – міське господарство, фінансова система, благоустрій міст, лікувально-санітарна справа, розвиток освіти тощо.

Суттєвий внесок у вивчення міського самоврядування, наприклад, зробив історик, політичний діяч О. Кізеветтер, автор ґрунтовної монографії, присвяченої міському законодавству. Учений, як представник того напрямку науковців, які скептично ставилися до суспільних перетворень останньої чверті XVIII ст., проаналізував джерела і дійшов висновку, що Міське положення 1785 р. базується на остзейських законах й деяких шведських та прусських цехових статутах. На відміну від багатьох дослідників, він не тільки проаналізував міське законодавство, але й на основі широкого залучення архівних джерел, простежив його виконання, передусім органами міського самоврядування Москви, що дозволило дійти невтішного висновку, що законодавець практично не досяг тих результатів, на які розраховував. Причини такого сумного стану самоврядування і, як наслідок, непривабливого жалюгідного стану міст, автор пояснював невідповідністю рівня розвитку міст поставленим перед ними вимогам, адже в багатьох містах були відсутні суспільні верстви, які за законом мали брати участь у виборах та у формуванні міських самоврядних органів; брак коштів міських бюджетів, які до того ж міське самоврядування не могло витратити без дозволу вищого міського чиновництва; нечіткість законодавчих норм, що призвела до зосередження влади у більшості міських справ у руках місцевих державних органів влади [17].

Випускник Новоросійського університету, уродженець Одеси доктор права В. Гессен комплексно проаналізувавши державний механізм Російської імперії у XIX ст., дійшов логічного, на нашу думку, висновку, що головною завадою на шляху ефективності як державної влади, так і органів місцевого самоврядування була його бюрократизація. З огляду на це, на переконання науковця, поліпшити їхню діяльність може, по-перше, позастанове самоврядування, а по-друге, виконання державними органами функцій позавідомчого нагляду, а не активного управління [6, с. 89].

Цілісне, аргументоване дослідження з історії міського самоврядування в Росії подав К. Пажитнов, відомий у майбутньому радянський економіст, фахівець в галузі історії народного господарства. Він розкрив причини прийняття, сутність та наслідки введення всіх найважливіших законодавчих актів, які регулювали міське самоврядування в Росії [35].

Висновки. Отже, історіографічний аналіз літератури імперської доби, присвяченої дослідженню міського самоврядування Наддніпрянщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. дає змогу зробити такі висновки. Впродовж щонайменше двох століть вивчення самоврядування здійснювалося нерівномірно за глибиною та інтенсивністю, що було наслідком як недостатньої джерельної бази, так і відсутності завершеної концепції міського самоврядування.

Учені, як свідчить історіографічний аналіз, чимало зробили щодо розуміння фактів, явищ та природи міського самоврядування. Утім зауважимо, що міському врядуванню дослідники, публіцисти, громадські діячі

приділяли суттєво менше уваги, ніж земському. Пояснюється це, з одного боку, тим, що суспільно-політичний й соціально-економічний розвиток самодержавної Росії визначався не містянами, а селянством, що складало абсолютну більшість населення країни й з огляду на це земства розглядалися як основний інститут, з яким пов'язувалися перспективи створення правової держави та громадянського суспільства. А з іншого – самоврядні міські органи вважалися буржуазними інститутами за своєю суттю, на відміну від земств, в яких панівні позиції посідало дворянство

Попри це, за імперської доби акумулювалося чимало наукових та науково-популярних праць краєзнавчого, довідкового й історико-публіцистичного характеру, в яких з різним рівнем повноти висвітлено проблеми історії міського самоврядування. Водночас акцентуємо на відсутності узагальнювальних наукових праць, які б розкривали еволюцію поглядів і думок дослідників зазначеної проблеми.

У центрі уваги вчених, насамперед істориків і правознавців, стояли різноманітні питання історії створення, становлення та діяльності міського самоврядування, причини змін законодавчих актів щодо самоврядних інституцій, взаємин міського врядування з державними органами влади, основні з яких знаходилися у сфері розподілу повноважень. Специфічною рисою першого хронологічного етапу було домінування формально-юридичного підходу та вузька джерельна база досліджень, що не дало авторам вийти за межі описовості та коментування законодавчих актів. Характерна особливість дослідницького підходу авторів робіт з історії міського самоврядування другого та третього етапів полягає, по-перше, у переважанні правового й конкретно-історичного підходів до висвітлення зазначеної теми, по-друге, у певній невизначеності та нечіткості понятійно-категоріального апарату, що зумовило недостатню глибину теоретичного аналізу проблеми. Водночас, проаналізувавши місце і роль міського самоврядування у системі державної влади, дорадянські вчені заклали міцний науковий фундамент для вивчення цієї інституції сучасними авторами.

Список використаних джерел

1. Арсеньев К. И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи / К. И. Арсеньев. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1832-1834. Вып. 1–8.
2. Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1882. – 760 с.
3. Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. О. Васильчиков. – Санкт-Петербург: Тип. Г. Мюллера, 1869. – Т. I. – 352 с.
4. Гакман И. Ф. Краткое землеописание Российского государства / И. Ф. Гакман. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1787. – 174 с.
5. Герман К. Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1. О народонаселении / К. Ф. Герман. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1819. – 325 с.
6. Гессен В. М. Городское самоуправление. Дополнение к курсу Русского государственного права / В. М. Гессен. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1912. – С. 63–74.
7. Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. І. Глизь. – К., 2016. – 20 с.
8. Градовский А. Д. Начала русского государственного права / А. Д. Градовский. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1875. – Т. 1. – 448 с.
9. Градовский А. Д. Система местного управления на западе Европы и в России / А. Д. Градовский. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1878. – 472 с.
10. Грамота на права и выгоды городам Российской Империи. № 16187 // Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1830. – Т. 22. – С. 344–384.
11. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Двуреченська. – Донецьк, 2007. – 20 с.

12. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России. Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии / И. И. Дитятин. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1875. – 507 с.
13. Дитятин И. И. Статьи по истории русского права / И. И. Дитятин. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1895. – 631 с.
14. Драгоманов М. П. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством / М. П. Драгоманов. – Женева: [б. и.], 1883. – 103 с.
15. Єпіфанов А. О. Управління регіоном: навч. посіб. / за заг. ред. д-ра екон. наук А. О. Єпіфанова. – Суми: [б. в.], 2008. – 361 с.
16. Зябловский Е. Ф. Краткое землеописание Российского государства / Е. Ф. Зябловский. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1807. – 187 с.
17. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария / А. А. Кизеветтер. – Москва: [б. и.], 1909. – 474 с.
18. Константинова В. М. Урбанізація південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: [б. в.], 2010. – 596 с.
19. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1897. – Т. 1. – 574 с.
20. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1897. – Т. 2. – 528 с.
21. Коробка В. М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Коробка. – Донецьк, 2010. – 20 с.
22. Лешков В. Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления / В. Н. Лешков. – Москва: [б. и.], 1871. – 354 с.
23. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Марченко. – Одеса, 1997. – 180 с.
24. Муллоу П. А. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления / П. А. Муллоу. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1864 – 198 с.
25. О Высочайше дарованных разным сословиям милостей, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. №14275 // Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1880. – Т. 20. – С. 82–86.
26. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. М. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf.
27. Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. – 2006. – Число 13, ч. 2. – С. 97–110.
28. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2008. – № 5 (482). – С. 187–195.
29. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монограф. / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
30. Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 7. – С. 75–81.
31. Орлик С. В. До питання реалізації фінансової політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії / С. В. Орлик // Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2012. – № 12. – С. 5–13.
32. Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монограф. / С. В. Орлик. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. – 716 с.
33. Орлик С. Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часі Першої світової війни / С. Орлик. – Тернопіль, 2017. – С. 151–157.
34. Орлик С. В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін / С. В. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2014. – Вип. 23. – С. 114–133.
35. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты / К. А. Пажитнов. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1913. – 116 с.
36. Плошинский Л. О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени / Л. О. Плошинский. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1852 – 286 с.
37. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепя. – Рівне: [б. в.], 2010. – 287 с.
38. Свешников М. И. Очерк общей теории государственного права / М. И. Свешников. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1896. – 331 с.
39. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. В. Седляр. – К., 2009. – 20 с.
40. Семенов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д. Д. Семенов. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1901. – С. 93–99.
41. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823 / А. Скальковский. – Одесса: [б. и.], 1837. – 296 с.
42. Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи. № 14392 // Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1880. – Т. 20. – С. 229–304.
43. Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. / О. В. Черемісін. – Херсон: [б. в.], 2017. – 582 с.
44. Чичерин Б. Н. О народном представительстве / Б. Н. Чичерин. – Москва: [б. и.], 1866. – 760 с.
45. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки / Б. Н. Чичерин. – Москва: [б. и.], 1898. – Ч. 3. – 556 с.
46. Шторх Г. М. Историко-статистическое изображение Русского государства / Г. М. Шторх. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1799. – 472 с.
47. Шрейдер Г. И. Город и Городовое положение 1870 г. / Г. И. Шрейдер // История России в XIX веке. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1908. – Т. 4. – С. 1–29.
48. Щербя Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. О. Щербя. – Донецьк: [б. в.], 2001. – 29 с.

References

- Arseniev, K. (1832-1834). *Hydrographic and Statistical Description of the Cities of the Russian Empire, 1-8*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Bezobrazov, V. (1882). *State and Society. Management, Self-government and Judiciary*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Vasilchikov, A. (1869). *Self-government. Comparative Review of Russian and Foreign Local Governments and Public Institutions*. Saint Petersburg: G. Müller's Publishing. [In Russian].
- Gakman, I. (1787). *Brief Study of the Russian Lands*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Herman, K. (1819). *Statistical Studies of the Russian Empire. Part 1: Population*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Hessen, V. (1912). *City Government. Addition to the Course of Russian State Law*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Hlyz, Yu. (2016). *Kyiv City Duma: Structure, Composition of Vowels, Activity (1871-1914)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). Institute of the History of Ukraine. [In Ukrainian].
- Gradovskij, A. (1875). *Beginning of the Russian State Law*. Vol. 1. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Gradovskij, A. (1878). *The System of Local Government in Western Europe and Russia*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Charter of the Rights and Benefits of the Cities of Russian Empire. (1830). In *Complete Collection of Laws of the Russian Empire*. Vol. 22. Saint Petersburg: [s. n.]. Pp. 344-384. [In Russian].
- Dvurechenska, O. (2007). *The Organs of Self-government of Kate-riinoslav: Forming, Structure and Directions of Activity (Late 18th – Early 20th Centuries)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). Oles Hochar National University of Dnipro. [In Ukrainian].
- Dityatin, I. (1875). *The Structure and Management of Russian Cities. Vol. 1: Introduction. Russian Cities in the 18th Century*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Dityatin, I. (1895). *Papers on the History of Russian Law*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Dragomanov, M. (1883). *Eighteen Years of War between Bureaucracy and Local Governance*. Geneva: [s. n.]. [In Russian].
- Yepifanov, A. et al. (2008). *Regional Governance: Textbook*. Sumy: Ukrainian Academy of Banking. [In Ukrainian].
- Zyablovskij, E. (1807). *Brief Geography of the Russian State*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Kizevetter, A. (1909). *City Charter of 1785 of Catherine the Great. Historical Commentary*. Moscow: [s. n.]. [In Russian].
- Konstantinova, V. (2010). *Urbanization: Southern Ukrainian Meas-uring (1861-1904 years)*. Zaporizhzhia: Tandem. [In Ukrainian].
- Korkunov N.M. (1897). *Russian State Law*. Vol. 1. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Korkunov N.M. (1897). *Russian State Law*. Vol. 2. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Korobka, V. (2010). *Public Administration in the Cities of the Katerinoslav Province (1870-1914)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). National University of Donetsk. [In Ukrainian].
- Leshkov, V. (1871). *The Right for Independence as a Basis for the Self-government*. Moscow: [s. n.]. [In Russian].
- Marchenko, O. (1997). *City Self-government in the South Ukraine during the 2nd Half of the 19th Century*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). Odesa I. I. Mechnikov National University. [In Ukrainian].
- Mullou, P. (1864). *Historical Survey of Government Measures on the Structure of the City Public Governance. for the device of urban public administration*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
- Manifest on the Graces Bestowed on the Various Strata on the Occasion of the Peace Concluded with Ottoman Empire, 1775 March 17. (1880). In *Complete Collection of Laws of the Russian Empire*. Vol. 20. Saint Petersburg: [s. n.]. Pp. 82-86. [In Russian].
- Orlyk, V. (2010). Pre-October Financial and Legal Literature as a Source for Study the Problems of Financial Policy of the Government of the Russian Empire at the End of the 13th – the Early 20th Centuries. *History of Science and Biography Studies*, 2. Retrieved from: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf. [In Ukrainian].
- Orlyk, V. (2006). Yegor Kankrin and the Fiscal Policy of the Russian Empire in the Right-Bank Ukraine in the 2nd Quarter of the 19th Century. *Special Historical Disciplines: Theory and Methodology*, 13/2, 97-110. [In Ukrainian].
- Orlyk, V. (2008). The Methodological Aspects of the Study of Tax Policy Issues in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire in the 1st Half of the 19th Century. *Ukrainian Historical Journal*, 5(482). 187-195. [In Ukrainian].

29. Orlyk, V. (2007). *The Tax Policy of the Russian Empire in Ukraine in the Pre-reform Period*. Kirovohrad: Imeks-LTD. [In Ukrainian].
30. Orlyk, V. (2004). Bodies of Financial Management of the Russian Empire in Ukraine (Late 18th – Mid 19th Centuries). *Problems of Ukrainian History of the 19th – Early 20th Centuries*, 8, 75-81. [In Ukrainian].
31. Orlyk, S. (2018). On the Question of Government Fiscal Policy Implementation by Zemstvo Institutions of Ukrainian Provinces of the Russian Empire. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*, 12, 5-13. [In Ukrainian].
32. Orlyk, S. (2012). *Financial Policy of the Russian Government in the Occupied Territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914-1917)*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy Publishing. [In Ukrainian].
33. Orlyk, S. (2017). Problems of Budget Formation of Ternopil during the Russian Occupation in the First World War. *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference "Ternopil and Ternopil Region in Its Historical Development from the Beginning of the Ancient to Modern Times"*, Ternopil, September 13-15, 2017. Ternopil: [s. n.]. Pp. 151-157. [In Ukrainian].
34. Orlyk, S. (2014). Ukrainian County City and the Great War: Food Problems and Rising Prices. *Problems of Ukrainian History of the 19th – the Early 20th Centuries*, 23, 114-133. [In Ukrainian].
35. Pashitnov, K. (1913). *City and Local Self-government. Essays and Study*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
36. Ploshinskij, L. (1852). *Urban or Middle Class of the Russian People in Its Historical Development from the Beginning of Russia to the Modern Time*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
37. Pryshchepa, O. (2010). *Cities of Volyn in the 2nd Half of the 19th – Early 20th Century*. Rivne: DM. [In Ukrainian].
38. Sveshnikov, M. (1896). *Essay of the General Theory of State Law*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
39. Sedlyar, A. (2009). *Social and Economic Activity of Local Government Bodies in Volyn and Podillia (1892-1918)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). National Pedagogical Drahomanov University. [In Ukrainian].
40. Semenov, D. (1901). *City Self-government. Essays and Study*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
41. Skalkovskij A. (1837). *The First Thirty Years of the History of the City of Odessa. 1793-1823*. Odessa: [s. n.]. [In Russian].
42. Institutions for the Management of the Provinces of the All-Russian Empire. In *Complete collection of Laws of the Russian Empire. Vol. 20*. Pp. 229-304. [In Russian].
43. Cheremisin, O. (2017). *Urban Self-government in the South of Ukraine in 1785-1917*. Kherson: Oldi-Plus. [In Ukrainian].
44. Chicherin, B. (1866). *About the National Representation*. Moscow: [s. n.]. [In Russian].
45. Chicherin, B. (1898). *State Science Course. Part 3*. Moscow: [s. n.]. [In Russian].
46. Shtorx, G. (1799). *Historical and Statistical Image of the Russian State*. Saint Petersburg: [s. n.]. [In Russian].
47. Schreider, G. (1908). *City and City Charter of 1870*. In *History of Russia in the 19th century*. Vol. 4. Saint Petersburg: [s. n.]. Pp. 1-29. [In Russian].
48. Shcherba, T. (2001). *Urban Self-government of Right-Bank Ukraine in the 2nd Half of the 19th Century*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). National University of Donetsk. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 12.03.20

O. Bondarenko, PhD in History, Associate Professor
Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT OF DNIPRO UKRAINE OF THE LAST QUARTER OF 18th – EARLY 20th CENTURY IN THE HISTORICAL DISCOURSE OF THE EMPIRE ERA

The extent of scientific development of the history of municipal self-government in Dnipro Ukraine of the last quarter of the 18th – early 20th century has been analyzed. An essential condition for the establishment of civil society in Ukraine is effective local self-government. Municipal self-government plays a key role as one of its subjects in today's urban world.

It has been determined that the historiography of this problem is represented by a considerable historiographic massif. During the imperial era, many scientific and popular educational works of local, reference and historical, and journalistic nature were accumulated. They presented the problems of the history of municipal self-government with different levels of completeness.

It was found out that in the centre of attention of scientists, first of all historians and jurists, were various issues of history of creation, formation and activity of municipal self-government, reasons of changes of legislative acts concerning self-governing institutions, relations of municipal government with state authorities, the main of which were in the sphere of power distribution.

It was found that a specific feature of the first chronological stage was the dominance of the formal legal approach and a constricted source base of research. That did not allow authors to go beyond comments and descriptions of legislative acts. A characteristic feature of the research approach of the authors of works on the history of municipal self-government of the second and third stages is, firstly, the predominance of legal and specific-historical approaches to the coverage of the topic. Secondly, there was certain ambiguity and fuzziness of conceptual and categorical apparatus which conditioned insufficient depth of theoretical analysis of the problem. At the same time, scholars of the imperial era laid a solid scientific foundation for the study of this institution by modern authors.

Keywords: historiography, Dnipro Ukraine, city self-government, state power, Russian Empire.

УДК 930:329(410)Лейб."1893/1931"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.4>

О. Бутурлімова, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-8881-0881

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (1893–1931): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Присвячено аналізу історіографії британської Лейбористської партії кінця XIX – початку XX ст. Зроблено спробу систематизувати масив наукової літератури із зазначеної проблематики за проблемно-хронологічним підходом. Роботи було поділено на чотири основні групи: 1) праці теоретиків і "практиків" лейбористського руху; 2) дослідження загальної історії становлення та діяльності Лейбористської партії зазначеного періоду; 3) праці, присвячені історії взаємовідносин між церковними організаціями і лейбористами; 4) дослідження українських науковців. Авторка прийшла до висновку, що усе ще потребує переосмислення і нової оцінки історія робітничого руху у Великій Британії другої половини XIX – першої третини XX ст., тема партійної боротьби за електорат, представлений робітниками найманою праці. Хоч партійній історії Лейбористської партії і присвячено багато праць, утім, дискусійними залишаються причини посилення Лейбористської партії, фактори її стрімкого зростання, причини та наслідки кризи 1931 р. тощо. З огляду на це говорити про вичерпність тематики ще зарано. Також зауважено, що попри наявність низки напрацьованих сучасних українських науковців, усе ж українській історіографії поки що не вистачає досліджень з аналізом організаційної структури партії та її керівного складу.

Ключові слова: британська Лейбористська партія, історіографія, партійно-політична історія, британістика, Велика Британія.

Партійній історії британських лейбористів присвячено достатньо багато праць у західній історіографії. Це цілком закономірно, адже феноменальний успіх партії, змі-

нення її позицій у суспільно-політичному житті Великої Британії, витіснення лібералів – усе це викликало жвавий інтерес у дослідників упродовж XX ст. У британській іс-

торичній науці партійно-політичній історії традиційно належить провідне місце. Очевидно, це пов'язано як із давніми традиціями парламентаризму, так і з особливостями формування британської партійно-політичної культури, яка своїми витокami сягає ще кінця XVII ст. Утім, маючи такий тривалий досвід наукового вивчення британський політичний нарратив не позбавлений, на нашу думку, деякої упередженості, адже, традиційно, про партії пишуть ті, хто за них голосує. Це характерно і для досліджень із історії британського лейборизму.

Окремі питання історіографії британської Лейбористської партії зазначеного періоду досліджували вітчизняні науковці А.С.Соколов [24], З.Чорняк [38]. Деякі напрацювання з даної проблематики були зроблені російськими і білоруськими науковцями, зокрема, Шнирровою О.В. [39], Манохіною Л.А. [15], Чикаловою І.Р. [37], Согріним В.В. [23].

Слід також згадати колективну монографію "Історія Лейборизму: національні та міжнародні перспективи, яка вийшла у 2010 р. з нагоди 50 річного ювілею Британського Товариства дослідження Історії Праці (Лейборизму) [41]. У ній розглядаються і порівнюються наукові розвідки з вказаної проблематики у Великій Британії, Ірландії, США, Австралії, Німеччині, Індії та Японії [54, р. 97]. Однак дослідження українських науковців із історії британського лейборизму усе ще залишаються без уваги.

Намагаючись систематизувати масив наукової літератури із досліджуваної теми, ми обрали проблемно-хронологічний підхід, який дозволяє простежити як етапи нагромадження знань із теми дослідження, так і виявити ступінь розвитку окремих її складових. Основний акцент при цьому зроблено на британській історіографії, а також коротко охарактеризовано доробок науковців на пострадянському просторі. Інтерес до цих досліджень викликано, насамперед, тим, що у радянській історичній науці, до інтелектуального простору якої входили і українські вчені, традиційно був високий інтерес до історії робітничого та соціалістичного руху у країнах Західної Європи, утім, у цілому, негативне ставлення до керівництва самої Лейбористської партії Великої Британії (яке критикували за т.зв. "угодницьку позицію"), зумовило невеликий інтерес радянських дослідників до власне самої історії партійно-політичного будівництва.

Першими партійними історіографами були самі лідери лейбористів, а, отже, історія Лейбористської партії вже від самого початку була заполітизована. Тож, до першої історіографічної групи ми віднесли саме такі праці. Серед них слід згадати роботи як "інтелектуалів", так і "практиків" із Лейбористської партії. До перших належать, зокрема, С. Вебб, Х. Дж. Коул [48], А. Гендерсон [55], М. Коул [49], [50] та інші, до других – Дж. Рамзі Макдональда [61], Ф. Сноуден [73]. Утім, цей поділ є досить умовним. Наприклад, у роботах Дж. Р. Макдональда, який був не тільки лідером партії, але й одним із перших її теоретиків, подано оригінальний підхід на саму партію та її завдання. Зокрема, у його роздумах, які він виклав у 13 книгах із політичної та соціальної теорії, які побачили світ у період із 1905 по 1922 рр., Лейбористська партія постає як унікальний суто британський "продукт", який не має нічого спільного із соціал-демократичними партіями європейського континенту, чому сприяли специфічні британські політичні традиції. На його думку, соціалізм – це, в першу чергу, етичне, а не політико-економічне вчення, отже, і Лейбористська партія має представляти не окрему суспільну верству, а усе британське суспільство у цілому. Дослідження історії Лейбористської партії розпочалося, як "історія руху із середини". Автори напруму ототожнювали історію робі-

тництва з історією організації, партії, ідеології. Ці роботи є не тільки історіографічним продуктом, вони також є частиною інтелектуального простору кінця XIX – початку XX ст., і у цій своїй якості можуть розглядатися також як і джерельна база.

Другий історіографічний блок складають роботи, присвячені як загальній історії партійного будівництва, так і окремим його аспектам. Перші наукові роботи із аналізом партійного успіху, викладенням історії становлення британського лейборизму з'явилися у 1940-ті рр. Аналіз цих робіт дозволяє стверджувати, що їхні автори переймали підходи, характерні для британського політичного нарративу XIX ст. з його надмірною деталізацією та персоніфікацією історичних процесів і явищ. Це характерно, зокрема, для роботи британського історика та соціолога Дж. Коула "Історія Лейбористської партії від 1914 року" [48], яка побачила світ у 1948 р. У ній автор провів аналіз становлення організаційної структури партії на центральному та регіональному рівнях, зупинився на відносинах лейбористів із владними структурами, показавши еволюцію ідеї щодо співпраці із традиційними британськими політичними силами. Робота Дж. Коула не втратила своєї наукової значущості і по сьогодні, без посилання на неї не обходиться практично жодне дослідження британського лейборизму кінця XIX – початку XX ст.

У межах нашого дослідження слід окремо виділити праці Р. Маккензі "Британські політичні партії: розподіл влади всередині Консервативної та Лейбористської партій" 1955 р. [63] та К. Кука "Доба вивірення: виборча політика в Британії у 1922–1929 рр." 1975 р. [51]. Обидва дослідження поєднують інтерес до функціонування британської політичної моделі 1920-х рр., намагання простежити поступове становлення внутрішньопартійних органів. Дослідження К. Кука, яке супроводжується багатим статистичним матеріалом, зосереджується на аналізі виборів 1918–1923 рр. на загальнонаціональному та регіональному рівнях, на висвітленні результатів виборчої кампанії для лібералів.

Становленню організаційних засад Лейбористської партії Великої Британії присвятив свої роботи Г. Пеллінг [66, 67, 68]. Особливо популярним став його короткий нарис історії партії 1961 р., який на 2005 р. витримав аж 12 перевидань. Успіх видання, на нашу думку, криється у доступності викладу, численному ілюстративному матеріалі який супроводжував книгу, та намагання подати незаангажований погляд на історію піднесення та занепаду у 1950-х – на початку 1960-х рр. Лейбористської партії. Г. Пеллінг одним з перших у британській історіографії зазначив, що Незалежна Робітнича Партія і Лейбористська партія змогли потіснити лібералів на електоральному полі за рахунок підтримки британських профспілок.

У другій половині XX ст. у зв'язку із уведенням до наукового обігу архівних матеріалів, які відображали діяльність Лейбористської партії, зокрема й особистих документів самого Дж. Макдональда, протоколів засідання кабінету міністрів, з'явилась потреба у переосмисленні партійно-політичної історії лейбористів. І хоча партійні архіви на загальнонаціональному рівні стали доступними для дослідників із 1960 р., все ж, до 1972 р. робота із ними була ускладненою через те, що існували обмеження на використання матеріалів створених пізніше, ніж за 50 років до поточного моменту, зокрема доступ до джерел, які стосуються партійно-політичної історії 1920-х рр. історики отримали лише в 1970-ті. Серед робіт цього періоду варто згадати дослідження

К. Говарда [56], присвячене "експансії" лейбористів на регіональному рівні. Його робота ґрунтується на широкій джерельній базі, аналіз якої дозволив автору зробити висновок, що прихід до влади у лейбористів стався завдяки збігу обставин і є "випадковістю", а не результатом планомирної скрупульозної роботи із виборцем. Навіть сама назва дослідження є досить красномовною: "Очікування, що народжені померти".

До столітнього ювілею партії, який відзначався наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., з'явилася низка досліджень, де подано огляд основних етапів становлення партії, переоцінюється її роль у подіях світового та державного рівня. Серед таких праць варто згадати дослідження Е. Торпа "Історія Британської Лейбористської партії, яке на межі століть витримало три видання [74]. Аналізуючи сучасну історіографічну ситуацію, автор зазначає, що нині є коло "партійних істориків", які отримуючи "партійні" стипендії на свої дослідження ставлять собі за мету подати нарис історії британських лейбористів, аби уявити їхнє майбутнє. Попри усю користь від таких політичних нарративів, які є своєрідною "рушійною силою" партійної історії, усе ж слід, як він вважає, зрозуміти, що саме варто шукати у минулому [74, р.4].

Детальний аналіз невиданих документів Лейбористської партії та профспілкових організацій, робітничої преси, спогадів та особистих паперів лейбористських лідерів притаманне дослідженню професора політичної історії Йоркського університету Д. Хауелла під красномовною назвою "Партія Макдональда" [57]. У своєму дослідженні Д. Хауелл зіставляє структурні компоненти Лейбористської партії, яку створив Дж. Макдональд, з іншими структурами лейбористського руху: тред-юніонами, Фабіанським товариством, НРП, суфражистським рухом, парламентською фракцією партії із тим, аби переглянути т. зв. "зраду" Дж. Р. Макдональда 1931 р. та віднайти її коріння у самій суперечливій природі Лейбористської партії та профспілок. Його дослідження відродило інтерес до неоднозначної історії партії 1920-х рр.

На хвилі загострення протистояння між британськими лейбористами та консерваторами в середині "нульових" років ХХ ст., вчергове посилювався стимул для появи досліджень із історії британської Лейбористської партії, її непростих взаємин із "традиційними" політичними силами у першій третині ХХ ст. У 2006 р. вийшло друком дослідження Дж. Шепарда та К. Лейборна, присвячене першому лейбористському уряду [72]. Автори не тільки проаналізували період перебування лейбористів при владі у 1924 р., але й подали короткий нарис становлення партії як впливової політичної сили. Основну вагу у дослідженні приділено внутрішньопартійним суперечкам, що супроводжували процес прийняття рішення про формування уряду. Автори часом перебільшують досягнення цього першого кабінету лейбористів, не помічаючи його явних прорахунків. Праця американського дослідника Р. Лаймана, також, присвячена першому лейбористському уряду 1924 р. [60]. Оригінальний підхід характеризує дослідження Н. Рідделя: "Лейбористи в кризі: Другий лейбористський уряд 1929-1931 рр.". Зроблений автором аналіз дозволив Н. Рідделю стверджувати, що у цей період лейбористський рух перебував у кризі, оскільки усі його складові були незадоволені перебуванням лейбористів при владі. [71].

Дослідження М. Пью із промовистою назвою "Говори за Британію! Нова історія Лейбористської партії", що побачило світ у 2010 р. [69], присвячене становленню сучасної британської політичної системи. Водночас, у ньому вміщено багато важливої інформації про електо-

рат лейбористів, про мотиви переходу до лав партії консерваторів та лібералів. Він зазначає, що успіхи лейбористів та провал лібералів стали наслідком боротьби за електорат на регіональному рівні.

На початку ХХІ ст. з огляду на небачений успіх лейбористів (третій поспіль кабінет за результатами виборів, 1997, 2001 та 2005 рр.) дещо розширилося поле досліджень традиційної політичної історії з метою показати історичне підґрунтя такого явища. У цей час з'явилися роботи, в яких переосмислюється роль лідерства в Лейбористській партії, вплив медіа-ресурсів у зміцненні позицій партії, конкретизується "регіональний" вимір партійної роботи тощо [76, 43, 44, 45].

Серед радянських дослідників особливо популярними були сюжети, пов'язані із робітничим, страйковим, профспілковим і соціалістичним рухом із явно вираженим акцентом на класову боротьбу пролетаріату. Попри ідеологічні кліше, роботи радянських науковців 1920–1960-х рр. містять багатий фактографічний матеріал, який ілюструє ставлення робітників до перспектив парламентської легітимної боротьби за свої права, що виражала Лейбористська партія, як політична організація. Серед найбільш авторитетних дослідників того періоду слід згадати, передусім, О. Стоклицького [25], В. Волинського [8], а також знаних істориків – В. Трухановського [31], Л. Кертмана [12, 13], К. Віноградова, які стояли біля витоків радянської британістики. Тоді ж, у СРСР з'явилися деякі перекладені роботи Ф. Вейтгемера [7], Р. Мілібенда [16] та ін.

У 1970-ті – на початку 1990-х рр. все більше уваги приділялося партійній історії Великої Британії, історіографічному аналізу британських студій із т. зв. "робочої" та партійно-політичної історії. У цьому контексті слід загадати праці Є. Блосфельд [5], С. Перегудова [19], І. Узнародова [32], В. Согріна [22], Є. Черняка [36]. Під явним впливом досягнень британської історичної науки на межі ХХ–ХХІ ст. дещо змінилися дослідницькі акценти сучасних російських науковців: нині їх цікавлять такі сюжети, як партійна історія лейбористів 1920-х рр., політичні портрети провідних партійних лідерів, що помітно у працях Є. Суслопарової [28], П. Абрамкіна [3], Д. Адамова [4], Н. Голєнкової [9], В. Фейгіна [33], С. Цєніна [35]. Є. Суслопарова, зокрема, присвятила цілий розділ своєї монографії [30] та низку спеціальних статей біографіям лідерів британського лейбористського руху – Дж. Ленсбері, Дж. Уїтлі, Дж. Мекстону, А. Куку, Ф. Сноудену, Р. Тоуні та К. Гарді [26, 27, 29]. Її роботи ґрунтуються, зазвичай, на працях британських науковців та спогадах, щоденниках, листуванні самих героїв її сюжетів. Наслідуючи методологію своїх британських колег, Є. Суслопарова також намагалася вивести "типологію лідерства" у Лейбористській партії Великої Британії. Проведений аналіз досліджень згаданих авторів дозволяє побачити, що поза їхньою увагою залишилися відносини Джеймса Рамзі Макдональда з представниками християнських церков (Англканською церквою, Римо-Католицькою, Пресвітеріанською церквою Шотландії і неконформістськими деномінаціями) у контексті нарощування популярності британської Лейбористської партії серед мирян і духовенства.

До третьої історіографічної групи ми віднесли як загальні праці, присвячені історії Церкви у Великій Британії, так і ті, в яких розглядаються ставлення церковних організацій до робітничого руху. Зокрема, серед узагальнюючих англійських праць варто відзначити роботи К. Інґліса [58], А. Хастінґса [53] та Дж. Махіна [62]. Зокрема, К. Інґліс у своїй роботі використав, головним чи-

ном, перепис 1851 р. на основі якого зробив висновок про те, що своєрідне "релігійне відродження" середини XIX ст. зачепило переважно представників середнього класу, а от найменше відвідувачів церковних служб було серед представників найменшої робочої сили, які проживали у великих містах.

Серйозний внесок у вивчення цієї тематики зробив А. Хастінгс. Його праця "Історія англійського християнства. 1920 – 2000" вирізняє високий академічний стиль. Праця витримала 4 перевидання. Із кожним виданням розширювалися хронологічні межі дослідження. І хоча в останньому виданні 2001 р. оповідь доведено до початку 2000-х рр., проте половину книги дослідник присвятив особливостям церковної британської історії 1920-х – 1930-х рр., розглядаючи її у загальносвітовому контексті. Автор намагається висвітлити ставлення церковних кіл до важливих політичних та соціальних подій тогочасної Великої Британії, зокрема, до політичних змін у країні, до нарощування робітничого та страйкового руху у країні, зокрема, і до знаменитого Всезагально-го страйку 1926 р. [53, р.186].

У роботі Дж. Махіна "Церкви та соціальні питання у Британії у XX ст." розглянуто соціальні перетворення і умови життя британців та зміни у сприйнятті ними церкви [62]. Грунтуючись на широкій джерельній базі, автор наголошує на впливі Англійської та Римо-католицької церков, неконформістів на всі соціально-політичні зміни протягом XX ст. Не обійшов дослідник увагою і ситуацію із Церквою в Шотландії та її відокремлення від держави, ухвалене британським парламентом у 1921 р. Автор систематизував інформацію щодо участі священників Англійської церкви у вирішенні проблеми бідності, щодо аналізу причин зацікавлення ними соціалізмом і вступу провідних священників до лав Лейбористської партії.

Відносини Лейбористської партії Великої Британії із неконформістськими церквами досліджували Р. Вермут [75], Пітер Катерел [46, 47], Дж. Обелкевіч [64] та ін. Ставленню шотландських церков до лейбористського руху присвятив свою наукову публікацію В. Нокс [59]. Особливу увагу проблемам "католицького" робітничого класу та підтримки ним Лейбористської партії приділено в статтях П. Дойла [52] та сучасного британського дослідника Н. Рідделя [208] Біографіям Римо-католицьких прелатів, які очолювали церкву у Великій Британії, присвячене дослідження [42].

Сучасна британська дослідниця Лінда-Мері Паркер у своїй дисертації, захищеній у 2013 р., дослідила вплив колишніх військових капеланів Англійської церкви на британське суспільство у міжвоєнний період [65]. Основу її дослідження становлять ідеї 50 колишніх військових капеланів, які дійшли до нас у їхніх спогадах, есе, промовах, щоденникових записках та у листуванні часів Першої світової війни та повоєнного часу. Праця Л.-М. Паркер дозволяє простежити як поширення ідей пацифізму у британському суспільстві, так і ставлення окремих представників церков до гострих соціальних проблем того часу та становлення британського індустріального суспільства.

Отже, історія християнських церков та їхня взаємодія із Лейбористською партією Великої Британії наприкінці XIX – у першій третині XX ст. є частково дослідженою у британській історіографії. Проте необхідною наголосити, замість комплексних досліджень із цієї тематики, британські автори віддають перевагу окремим сюжетам, зокрема, дослідженню окремих конфесій та їхнім безпосереднім впливам на Лейбористську

партію, як, приміром, у згаданих вже роботах П. Катерала чи Н. Рідделя.

Серед досліджень про Англійську церкву, які побачили світ у радянський період, слід виділити працю Я. Я. Вейша, яка містить ідеологічний відбиток епохи [6]. Дослідження Л.Сарне, яке присвячене відносинам Лейбористської партії з християнськими церквами [21] переважно має яскраво пропагандистський характер, не містить детальних вказівок на джерело поданої інформації. Водночас у цій роботі, можна знайти низку необхідних для дослідника фактів. Серед останніх робіт із цієї тематики на пострадянському просторі слід згадати монографію Г. Остапенко "Британські церкви у другій половині XIX – першій чверті XXI с.: соціальний та ісламський виклики". [17]. У ній автор особливу увагу приділила саме державній Церкві Англії, досліджуючи внесок християнських проповідників у подолання гострих соціальних тогочасних проблем, розвиток благодійності та шкільної освіти. Слідом за британськими дослідниками авторка також робить висновок про зменшення впливу релігії на британське суспільство на межі XIX–XX ст. та досліджує причини цього явища.

Окремо слід сказати про доробок українських науковців щодо вивчення історії становлення Лейбористської партії Великої Британії. На жаль, у вітчизняній історичній науці британістика, загалом, ще не стала популярною. Вона мала непогані перспективи розвитку у повоєнний час завдяки науковій та викладацькій діяльності Льва Юхимовича Кертмана, який працював у КДУ ім. Т. Г. Шевченка на кафедрі нової історії, де готував докторську дисертацію про ідеологію лейбористської партії [1]. Утім, наприкінці 1940-х рр. він потрапив під публічне шельмування в межах боротьби радянського керівництва із т. зв. "космополітами" (в університетському виданні навіть з'явилась відповідна велика стаття [2, с. 3-4] і в подальшому змушений був у пошуках роботи виїхати до РРФСР, де почав викладати у м. Молотов (нині – м. Перм), сприяючи становленню там потужного центру британістики.

За останні майже 30 років у вітчизняній історичній науці стали помітними, насамперед, напрацювання із історії зовнішньої політики Великої Британії, утім, британській партійно-політичній історії приділено ще недостатньо уваги. Серед останніх напрацювань можемо згадати, зокрема, публікацію історика Ю. Латиша, викладача КНУ імені Тараса Шевченка, присвячену політичній біографії лідера сучасних британських лейбористів – Дж. Корбіна [14]. Ідеологія лейборизму, її еволюція протягом XX ст. та розвиток британського лейборизму у новітній час стали предметом розгляду українських дослідників А. Соколова [24], М. Хмуляк [34], З. Чорняка [38]. Зокрема, А. Соколов у своїй роботі намагався визначити причини та наслідки змін у партійній структурі британської Лейбористської партії спираючись на англомовні політологічні та історичні дослідження із цієї тематики. М. Хмуляк присвятила увагу зовнішній політиці лейбористських урядів Т. Блера і Г. Брауна. З. Чорняк проаналізував чинники, які вплинули на зміни у внутрішній структурі Лейбористської партії, детальніше подана проблематика у статті З. Чорняка, опрацьована за часів головування Н. Кіннока та Т. Блера.

Слід також згадати дослідження українських істориків Л. Питльованої [20] та Н. Залєток [10], які тематично пов'язані із вивченням британського суспільства кінця XIX – початку XX ст. Їх вирізняють оригінальні методологічні підходи. Тематика наукових праць першої дослідниці торкається аналізу британської періодики, агі-

таційних плакатів кінця XIX – початку XX ст. Наталія Залеток працює у галузі "жіночої історії". Її науковий доробок присвячено проблемам становища жінок у Великій Британії другої половини XIX – першій половині XX ст., жіночого руху, боротьбі за надання їм політичних прав тощо. У своєму дослідженні [10] вона, зокрема, висвітлює ставлення Д. Рамзі Макдональда, Ф. Сноудена до проблем войовничості (мілітантства) в суффражистському русі [10, с.148-149]. Внаслідок проведеного нами дослідження політики лейбористів щодо жінок, ми також поділяємо основну ідею дослідниці, про те, що керівники Лейбористської партії при обранні жінок на важливі політичні посади, перевагу надавали "надійним", не войовничо налаштованим жінкам.

Попри наявність низки напрацювань сучасних українських науковців в останні роки, усе ж українській історіографії поки що не достатньо саме історичних досліджень із аналізом організаційної структури партії, вивчення її керівного складу, регіональних осередків. Нині, на нашу думку, потребує переосмислення і історія самого робітничого руху у Великій Британії другої половини XIX – першої третини XX ст., а, отже, і тема боротьби за "робітничий" електорат, яка точилася між тогочасними політичними партіями.

Підсумовуючи, можемо зауважити, що історіографія британської Лейбористської партії пройшла довгий шлях свого становлення упродовж XX – початку XXI століття: від появи перших праць, авторами яких були самі лідери партії, які акцентували свою увагу здебільшого на ідеології лейборизму, його завданнях, до наукового осмислення причин феноменального успіху лейбористів у першій третині XX ст., що передбачало занурення в історію становлення регіональних осередків партії, вивчення питання про інструменти їхньої "боротьби за виборця" тощо, від досліджень у традиційних політичному нарративу XIX ст. до міждисциплінарних досліджень. Утім, історія британської Лейбористської партії настільки багата, що стверджувати про вичерпаність тематики для досліджень ще зарано.

Список використаних джерел

- Архів відділу діловодства та архіву КНУ імені Тараса Шевченка. Р. 1246. (безномерна особова справа: Кертман Лев Ефимович), 34 арк.
- Ліліна М. Антипатріотична діяльність космополіта Кертмана / М. Ліліна // За радянські кадри. – 1949, 20 квіт. – № 15 (136). – С. 3-4.
- Абрамкин П. А. Джеймс Рамсей Макдональд и адаптация британских лейбористов к власти: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.03 [Электронный ресурс] / П. А. Абрамкин; Челябинский гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2002. – Режим доступа: <https://bit.ly/3frewew>.
- Адамов Д. П. Политическая элита Великобритании в поисках новой партийно-политической системы, 1922–1924 годы [Электронный ресурс] / Д.П. Абрамов // Вестник Пермского университета. История. – 2018. – 2 (41). – Doi 10.17072/2219-3111-2018-2-47-55.
- Блосфельд Е. Г. Борьба в лейбористской партии Великобритании по внутриполитическим проблемам в 1931–1937 гг.: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. Г. Блосфельд; Ленинградский гос. пед. ин-т. – Ленинград, 1971. – 573 с.
- Вейш Я. Я. Религия и церковь в Англии / Я. Я. Вейш. – М.: "Наука", 1976. – 184 с.
- Вертгеймер Ф. Лицо английской рабочей партии / Ф. Вертгеймер. – М.: Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, 1931. – 183 с.
- Вольнский В. Я. Английская рабочая партия / В. Я. Вольнский. – М.: Ленинград: [б. и.], 1924. – 57 с.
- Голенкова Н. А. Английская мемуарная литература как источник по истории Великобритании 1919–1939 гг.: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.09 "Историография, источниковедение, методы исторического исследования" / Н. А. Голенкова; Томский гос. ун-т им. В. В. Куйбышева. – Томск, 1992. – 20 с.
- Залеток Н. Жінки в суспільно-політичному житті Великої Британії (II пол. XIX ст. – 1939 р.) / Н. Залеток. – К.: ПФ "Фоліант", 2017. – 300 с.
- Залеток Н. В. Суфражистська кампанія у Великій Британії (1860-ті – 1928 рр.): історіографія проблеми / Н. В. Залеток, О. С. Червко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. – С. 355–373.
- Кертман Л. Е. Рабочее движение в Англии и борьба двух тенденций в лейбористской партии (1900–1914 гг.) / Л. Е. Кертман. – Молотов: [б. и.], 1957. – 352 с.
- Кертман Л. Е. География, история и культура Англии / Л. Е. Кертман. – М.: Высшая школа, 1979. – 384 с.
- Латиш Ю. Джеремі Корбін і "лівий поворот" в Лейбористській партії / Ю. Латиш // Європейські історичні студії. – 2018. – № 11. – С. 148–169. DOI <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.11.148-169>.
- Манохина Л. А. Историография проблемы места и роли лейбористской партии в общественно-политической жизни Великобритании в 20–30-е годы XX века / Л. А. Манохина // Проблемы историографии всеобщей истории. – Белгород: [б. и.], 2000. – С. 66–468.
- Милиценд Р. Парламентский социализм. Исследования политики лейбористской партии / Р. Милиценд. – М.: Прогресс, 1964. – 508 с.
- Остапенко Г. С. Британские церкви во второй половине XIX – первой четверти XXI века: социальный и исламский вызовы / Г. С. Остапенко. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2018. – 246 с.
- Перевезій В. Проблема політичної участі церков у зарубіжних наукових дослідженнях / В. Перевезій // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2018. – 2(82). – С. 26–59.
- Переугов С. П. Лейбористская партия в социально-политической системе Великобритании / С. П. Переугов. – М.: Прогресс, 1975. – 413 с.
- Питльована Л. Ю. Британські ілюстровані періодичні видання наприкінці XIX – поч. XX ст.: попит і пропозиція [Електронний ресурс] / Л. Ю. Питльована // Historical and Cultural Studies. – 2016. – Вип. 3(1). – С. 97-103. – Режим доступу: <http://er.ucc.edu.ua/handle/1/1180>.
- Сарне Л. Робітничі партія Англії і релігія / Л. Сарне. – Харків; К.: Пролетар, 1931. – 83 с.
- Согрин В. В. Британский либерализм: этапы развития и течения / В. В. Согрин // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 38–42.
- Согрин В. В. Современная историография Великобритании / В. В. Согрин, Г. И. Зверева, Л. Д. Репина. – М.: Наука, 1991. – 232 с.
- Соколов А. С. Генезис і еволюція політики англійського лейборизму: сутність, методи, концепції (історико-політологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / А. С. Соколов; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2010. – 18 с.
- Стоклицкий А. Бег на трех ногах или Макдональд у власти / А. Стоклицкий. – М.: Ленинград: Госиздат, 1929. – 70 с.
- Суслопарова Е. А. Джеймс Рамзей Макдональд (1866–1937). К политическому портрету лейбористского лидера / Е. А. Суслопарова // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 141–157.
- Суслопарова Е. А. Ричард Тоуни (1880–1962): лейбористский идеолог этического социализма и ученый историк / Е. А. Суслопарова // Новая и новейшая история. – 2012. – № 2. – С. 158–177.
- Суслопарова Е. А. Эволюция лейбористской партии Великобритании во второй половине 20-х гг. XX века / Е. А. Суслопарова. – М.: Изд-во Московского университета, 2007. – 364 с.
- Суслопарова Е. А. Кейр Гарди – первый лидер британских лейбористов / Е. А. Суслопарова // Новая и новейшая история. – 2009. – № 6. – С. 152–175.
- Суслопарова Е. А. Ранняя история лейбористской партии Великобритании в портретах ее деятелей / Е. А. Суслопарова. – М.: МАКС Пресс, 2019. – 352 с.
- Трухановский В. Г. Новейшая история Англии / В. Г. Трухановский. – М.: Соцгиз, 1958. – 591 с.
- Узнародов И. М. Политические партии Великобритании и рабочие избиратели (50-е – начало 80-х годов XIX века) / И. М. Узнародов. – Ростов/Д.: Изд-во Рост. ун-та., 1992. – 192 с.
- Фейгин В. Е. Лейбористская партия в годы Первой мировой войны: политическая эволюция: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / В. Е. Фейгин, Челябинский ордена "Знак почета" гос. пед. ун-т. – Челябинск, 1999. – 264 с.
- Хмуляк М. Європейська політика Т. Блера через призму "особливих відносин із США" / М. Хмуляк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2011. – Вип. 108. – С. 41–44.
- Ценин С. Б. Первое лейбористское правительство Великобритании: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. "Всемирная история" [Электронный ресурс] / С. Б. Ценин; Рязанский гос. ун-т им. С. А. Есенина. – Рязань, 2010. – Режим доступа: <https://bit.ly/30qJgWi>.
- Черняк Е. Б. Массовое движение в Англии и Ирландии в к. XVIII – нач. XIX в. / Е. Б. Черняк. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 712 с.
- Чикалова И. Р. История Великобритании XIX – начала XX вв. в советской новистике: темы, истории, труды / И. Р. Чикалова // Англоведение в современной России: кол. монограф. / отв. ред.: М. П. Айзенштат, Т. Л. Лабутина. – М.: ИВИ РАН, 2019. – С. 348–357.
- Чорняк З. С. Зміни в організаційній структурі Лейбористської партії Сполученого Королівства: чинники та політичні наслідки / З. С. Чорняк // Політичне життя. – 2016. – № 1–2. – С. 155–161.
- Шнырова О. В. Английская историография возникновения и становления лейбористской партии между двумя мировыми войнами / О. В. Шнырова // Изучение и преподавание историографии в высшей школе: межвуз. сб. – Петрозаводск: Петрозаводский гос. ун-т им. О. В. Куусинена, 1985. – С. 87–92.

40. Юркина О. А. Беатрис Вебб: Лейборизм и Суфражизм: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 – Всеобщая история / О. А. Юркина; Ивановский гос. ун-т. – Иваново, 2004. – 223 с.
41. Allen J. Histories of Labour: National and International Perspectives / J. Allen, A. Campbell, J. McLroy. – Meryn: Pontypool, 2010. – 399 p.
42. Aspden K. Fortress Church: The English Roman Catholic Bishops and Politics, 1903-1963 / K. Aspden. – Leominster: Gracewing Publishing, 2002. – 353 p.
43. Beers L. Your Britain: Media and the Making of the Labour Party / L. Beers. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2010. – 258 p.
44. Brivatti, B. The Labour Party: A Centenary History / B. Brivatti, R. Haffernan. – Basingstoke: MacMillan, 2000. – 512 p.
45. Callaghan, J. Interpreting the Labour Party: Approaches to the Labour Politics and History / J. Callaghan. – Manchester: Manchester University Press, 2003. – 224 p.
46. Catterall, P. Morality and Politics: The Free Churches and the Labour Party Between the Wars / P. Catterall // The Historical Journal. – 1993. – 36, № 3. – P. 667–685.
47. Catterall, P. Labour and the Free Churches, 1918–1939: Radicalism, Righteousness and Religion / P. Catterall. – L.: Bloomsbury, 2016. – 336 p.
48. Cole, G. D. H. A History of the Labour Party from 1914 / G. D. H. Cole. – L.: Routledge & Kegan Paul, 1948. – 516 p.
49. Cole, M. How Labor Came to Power / M. Cole // The Antioch Review. – 1946. – Vol. 6, № 2. – P. 167–178.
50. Cole, M. The Labour Movement between the Wars / M. Cole // Ideology and Labour Movement: Essays Presented to John Saville / eds. D. Martin, D. Rubinstein. – L.: Croom Helm, 1979.
51. Cook, C. The Age of Alignment: Electoral Politics in Britain 1922–1929 / C. Cook. – N. Y.: Palgrave Macmillan, 1975. – 367 p.
52. Doyle, P. Religion, Politics and the Catholic Working Class / P. Doyle // New Blackfriars. – 1973. – № 54 (636). – P. 218–225. – DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-2005.1973.tb05365.x>
53. Hastings, A. A History of English Christianity. 1920–2000 / A. Hastings. – L.: SCM Press, 2001. – 720 p.
54. Heerma Van Voss, L. Whither Labour History? Histories of Labour: National and International Perspectives / L. Heerma Van Voss // International Review of Social History. – 2013. – 58 (1). – P. 97–106. – DOI: <https://doi.org/10.1017/S002085901200079X>.
55. Henderson, A. The Aims of Labour / A. Henderson. – N. Y.: B. W. Huebsch, 1918. – 136 p.
56. Howard, C. Expectations Born to Death: Local Labour Party Expansion in the 1920's / C. Howard // The Working Class in Modern British History / J. Winter, H. Pelling. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P. 65–81.
57. Howell, D. MacDonald's Party: Labour Identities and Crisis, 1922–1931 / D. Howell. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 452 p. – DOI: <http://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198203049.001.0001>.
58. Inglis, K. Churches and the Working Classes in Victorian England / K. Inglis. – L.; N. Y.: Routledge, 2007. – 350 p.
59. Knox, W. Religion and the Scottish Labour Movement c. 1900–1939 / W. W. Knox // Journal of Contemporary History. – 1988. – 23(4). – P. 609–630.
60. Lyman, R. W. The First Labour Government, 1924 / R. W. Lyman. – L.: Chapman & Hall Ltd., 1957. – 307 p.
61. MacDonald, J. R. A Policy for the Labour Party / J. R. MacDonald. – L.: Leonard Parsons Ltd., 1920. – 188 p.
62. Machin, G. I. T. Churches and Social Issues in the Twentieth Century Britain / G. I. T. Machin. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 273 p.
63. McKenzie, R. T. British Political Parties: The Distribution of Power within the Conservative and Labour Parties / R. T. McKenzie. – Melbourne: William Heinemann, 1955. – 626 p.
64. Obelkevich, J. Religion and Rural Society in South Lindsey, 1825–1875 / J. Obelkevich. – L.: Clarendon Press, 1976. – 353 p.
65. Parker, L. M. Shell-Shocked Prophets: The Influence of Former Anglican Army Chaplains on the Church of England and British Society in the Interwar Years: Unpublished PhD Thesis / Parker L. M.; University of Birmingham. – Birmingham, 2013. – 322 p.
66. Pelling, H. The Origins of the Labour Party, 1880–1900 / H. Pelling. – L.: MacMillan, 1954. – 255 p.
67. Pelling, H. A Short History of the Labour Party / H. Pelling. – L.: Macmillan, 1961. – 135 p.
68. Pelling, H. Social Geography of British Elections 1885–1910 / H. Pelling. – L.: Palgrave Macmillan, 1967. – 455 p.
69. Pugh, M. Speak for Britain! A New History of the Labour Party / M. Pugh. – L.: Bodley Head, 2010. – 464 p.
70. Riddell, N. The Catholic Church and the Labour Party, 1918–1931 / N. Riddell // Twentieth Century British History. – 1997. – 8 (2). – P. 165–193.
71. Riddell, N. Labour in Crisis: The Second Labour Government 1929–1931 / N. Riddell. – Manchester; N. Y.: Manchester University Press, 1999. – 276 p.
72. Shepard, J. Britain's First Labour Government / J. Shepard. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. – 272 p.
73. Snowden, P. Labour and National Finance / P. Snowden. – L.: Leonard Parsons Ltd., 1920. – 184 p.
74. Thorpe, A. History of the British Labour Party / A. Thorpe. – Basingstoke: Palgrave, 2008. – 393 p.
75. Wearmouth, R. F. Methodism and the Working Class in England, 1800–1850 / R. F. Wearmouth. – L.: Routledge, 1936. – 269 p.
76. Worley, M. (ed.). The Foundation of The British Labour Party: Identities, Cultures and Perspectives, 1900–1939 / M. Worley. – Ashgate: Routledge, 2009. – 274 p.

References

1. Archive of the Department of Record Keeping and Archive of Kyiv National Taras Shevchenko University, file 1246 (unnumbered personal file Kertman Lef Efyomovych), 34 sheets. [In Russian].
2. Lyina, M. (1949, April 20). Anti-patriotic Activity of Cosmopolitan Kertman. *For Soviet Personnel*, 15(136), 3-4. [In Ukrainian].
3. Abramkin, P. (2002). *James Ramsay MacDonald and Adaptation of the British Labour Party to the Power*. Unpublished Thesis (PhD in History), State Pedagogical University of Chelyabinsk. [In Russian].
4. Adamov, D. (2018). The British Political Elite in Search of a New Party-political System, 1922–1924. *Bulletin of Perm University. History Series*, 2, 47–55. DOI: <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2018-2-47-55>. [In Russian].
5. Blossfeld, Ye. (1971). *British Labor Party Struggle on Domestic Political Issues in 1931–1937*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Leningrad State Pedagogical Institute. [In Russian].
6. Veish, Ya. (1976). *Religion and Church of England*. Moscow: Science. [In Russian].
7. Vertheimer, F. (1931). The Face of the English Labor Party. Moscow – Leningrad: State Social and Economic Publishing. [In Russian].
8. Volynskij, V. Ya. (1924). *British Labour Party*. Moscow–Leningrad: [s. n.]. [In Russian].
9. Holenkova, N. (1992). *English Memoirs as a Source on the History of Great Britain, 1919–1939*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). Tomsk State University. [In Russian].
10. Zaliotok, N. (2017). *Women in the Socio-political Life of Great Britain (2nd half of the 19th Century – 1939)*. Kyiv: Foliant. [In Ukrainian].
11. Zaliotok, N.V. (2015). The Suffragette Campaign in Great Britain (1860's – 1928): Historiography. *Ukraine's International Relations: Scientific Research and Discoveries*, 24, 355–373. [In Ukrainian].
12. Kertman, L. (1957). Labor Movement in England and the Struggle of Two Trends in the Labor Party (1900–1914). Molotov: [s. n.]. [In Russian].
13. Kertman, L. (1979). *Geography, History and Culture of Great Britain*. Moscow: Higher School. [In Russian].
14. Latysh, Yu. (2018). Jeremy Corbin and the left turn of the Labour Party. *European Historical Studies*, 11, 148–169. DOI: <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.11.148-169>. [In Ukrainian].
15. Manohina, L. (2000) Historiography of the Problem of the Place and Role of the Labor Party in the Social and Political Life of Great Britain in the 1920's – 1930's of the 20th Century. In *Problems of Historiography of World History*. Belgorod: [s. n.]. Pp. 66–68. [In Russian].
16. Millibend, R. (1964). *Parliamentary Socialism. Labor Policy Studies*. Moscow: Progress. [In Russian].
17. Ostapenko, H. (2019). *British Churches in the 2nd half of the 19th – the 1st Quarter of the 21st Century: Social and Islamic Challenges*. Saint Petersburg: Aleteya. [In Russian].
18. Perevezii, V. (2018). Problem of Political Activity of Churches in the Foreign Scientific Researches. *Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political, Ethnic and National Researches*, 2(82), 26–59. [In Ukrainian].
19. Perehudov, S. (1975). *The Labor Party in the Socio-political System of Great Britain*. Moscow: Science. [In Russian].
20. Pytliovana, L. (2016). British Illustrated periodicals in the Late 19th – Early 20th Century. Twentieth Century: Demand and Offer. *Historical and Cultural Studies*, 3(1), 97–103. <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/1180>. [In Ukrainian].
21. Same, L. (1931). *British Labour Party and Religion*. Kharkiv – Kyiv: Proletar. [In Ukrainian].
22. Sogrin, V. (1996). British Liberalism: Stages of Development and Course. *Modern and Contemporary History*, 4, 38–42. [In Russian].
23. Soghrin, V. & Zvereva, H. & Repina, L. (1991). *Modern Historiography of Great Britain*. Moscow: Science. [In Russian].
24. Sokolov, A. (2010). *Genesis and Evolution of the Policy of English Laborism: Essence, Methods, Concepts (Historical and Political Analysis)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in Political Science). Yu. Fedkovych Chernivtsy National University. [In Ukrainian].
25. Stoklickij, A. (1929). Three-legged Running or MacDonald in Power. Moscow–Leningrad: Gosizdat. [In Russian].
26. Susloparova, E. (2003). James Ramsay MacDonald (1866–1937). Political Portrait of the Laborism Leader. *Modern and Contemporary History*, 4, 141–157. [In Russian].
27. Susloparova, E. A. (2012). Richard Tawney (1880 – 1962): Laborism Ideologist of Ethical Socialism and Historian. *Modern and Contemporary History*, 2, 158–177. [In Russian].
28. Susloparova, E. (2007). *Labour Party Evolution in the 2nd half of the 20th Century*. Moscow: Moscow University Press. [In Russian].
29. Susloparova, E. (2009). Keir Hardie as a First Leader of British Labourists. *Modern and Contemporary History*, 6, 152–175. [In Russian].
30. Susloparova E. (2019). *The Early History of the British Labour Party in Portraits of Its Leaders*. Moscow: MAKS Press. [In Russian].

31. Truxanovskij, V. (1958). *Contemporary History of England*. Moscow: Socgiz. [In Russian].
32. Uznarodov, I. (Ed.). (1992). *Political Parties of Great Britain and Labour Voters (1950's – Early 1980's)*. Rostov on Don: Rostov University Press. [In Russian].
33. Feigin, V. (1999). The Labour Party during the First World War: Political Evolution. Unpublished thesis (PhD in History). Chelyabinsk State University. [In Russian].
34. Hmuliak, M. (2011). T. Blair's European Policy through the Prism of "Special Relations with the United States". *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 108, 41-44. [In Ukrainian].
35. Cenin, S. (2010). *The First British Labour Government*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). Ryazan State University. [In Russian].
36. Chernyak, E. (1962). *The Mass Movement in England and Ireland at the end of the 18th – Early 19th Centuries*. Moscow: Academy of Sciences of USSR. [In Russian].
37. Chikalova, I. (2019). The History of Great Britain of the 19th – Early 20th Centuries in Soviet Modern Studies: Themes, Historians, Works. In M. Aizenshtat & T. Labutina (Eds.), *British Studies in Modern Russia: A Collective Monograph*. Moscow: Institute of the World History, Russian Academy of Sciences. Pp. 348-358. [In Russian].
38. Chorniak, Z. (2016). Changes in the Organizational Structure of the British Labour Party: Factors and Political Implications. *Political Life*, 1-2, 155-161. [In Ukrainian].
39. Shnyrova, O. (1985). English Historiography of the Emergence and Formation of the Labour Party between the Two World Wars. In *Study and Teaching of Historiography in Higher School*. Petrozavodsk: O. W. Kuusinen Petrozavodsk University. Pp. 87-92. [In Russian].
40. Yurkina, O. (2004). Beatrice Webb: *Labourism u Suffrage*. Unpublished thesis (PhD in History). Ivanovo State University. [In Russian].
41. Allen, J. (2010). *Histories of Labour: National and International Perspectives*. Merlyn: Pontypool.
42. Aspden, K. (2002). *Fortress Church: The English Roman Catholic Bishops and Politics, 1903-1963*. Leominster: Gracewing Publishing.
43. Beers, L. (2010). *Your Britain: Media and the Making of the Labour Party*. Cambridge: Harvard University Press.
44. Brivatti, B. & Heffernan, R. (2000). *The Labour Party: A Centenary History*. Basingstoke: Macmillan.
45. Callaghan, J. (2003). *Interpreting the Labour Party: Approaches to the Labour Politics and History*. Manchester: Manchester University Press.
46. Catteral, P. (1993). Morality and Politics: The Free Churches and the Labour Party Between the Wars. *The Historical Journal*, 36(3), 667-685.
47. Catterall, P. (2016). *Labour and the Free Churches, 1918 – 1939: Radicalism, Righteousness and Religion*. London: Bloomsbury.
48. Cole, G. D. H. (1948). *A History of the Labour Party from 1914*. London: Routledge & Kegan Paul.
49. Cole, M. (1946). How Labor Came to Power. *The Antioch Review*, 6(2), 167-178.
50. Cole, M. (1979). The Labour Movement between the Wars. In D. Martin & D. Rubinstein (Eds.), *Ideology and Labour Movement: Essays Presented to John Saville*. London: Croom Helm.
51. Cook, C. (1975). *The Age of Alignment: Electoral Politics in Britain 1922-1929*. New York: Palgrave Macmillan.
52. Doyle, P. (1973). Religion, Politics and the Catholic Working Class. *New Blackfriars*, 54(636), 218-225. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-2005.1973.tb05365.x>
53. Hastings, A. (2001). *A History of English Christianity. 1920-2000*. London: SCM Press.
54. Heerma Van Voss, L. (2013). Whither Labour History? Histories of Labour: National and International Perspectives. *International Review of Social History*, 58(1), 97-106. DOI: <https://doi.org/10.1017/S002085901200079X>
55. Henderson, A. (1918). *The Aims of Labour*. New York: B. W. Huebsch.
56. Howard, C. (1983). Expectations Born to Death: Local Labour Party Expansion in the 1920's. In J. Winter & H. Pelling (Eds.), *The Working Class in Modern British History*. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 65-81.
57. Howell, D. (2002). *MacDonald's Party: Labour Identities and Crisis, 1922-1931*. Oxford: Oxford University Press, 2002. DOI: <http://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198203049.001.0001>
58. Inglis, K. (2007). *Churches and the Working Classes in Victorian England*. London – New York: Routledge.
59. Knox, W. (1988). Religion and the Scottish Labour Movement c. 1900-1939. *Journal of Contemporary History*, 23(4), 609-630.
60. Lyman, R. (1957). *The First Labour Government, 1924*. London: Chapman & Hall Ltd., 1957. – 307 p.
61. MacDonald, J. (1920). *A Policy for the Labour Party*. London: Leonard Parsons Ltd.
62. Machin, G. (1998). *Churches and Social Issues in the Twentieth Century Britain*. Oxford: Clarendon Press.
63. McKenzie, R. (1955). *British Political Parties: The Distribution of Power within the Conservative and Labour Parties*. Melbourne: William Heinemann.
64. Obelkevich, J. (1976). *Religion and Rural Society in South Lindsey, 1825 – 1875*. London: Clarendon Press.
65. Parker, L. (2013). *Shell-Shocked Prophets: The Influence of Former Anglican Army Chaplains on the Church of England and British Society in the Interwar Years*. Unpublished PhD Thesis. University of Birmingham.
66. Pelling, H. (1954). *The Origins of the Labour Party, 1880-1900*. London: Macmillan.
67. Pelling, H. (1961). *A Short History of the Labour Party*. London: Macmillan.
68. Pelling, H. (1967). *Social Geography of British Elections 1885-1910*. London: Palgrave Macmillan.
69. Pugh, M. (2010). *Speak for Britain! A New History of the Labour Party*. London: Bodley Head.
70. Riddell, N. (1997). The Catholic Church and the Labour Party, 1918-1931. *Twentieth Century British History*, 8(2), 165-193.
71. Riddell, N. (1999). *Labour in Crisis: The Second Labour Government 1929-1931*. Manchester – NY: Manchester University Press.
72. Shepard, J. (2006). *Britain's First Labour Government*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
73. Snowden, P. (1920). *Labour and National Finance*. London: Leonard Parsons Ltd.
74. Thorpe, A. (2008). *History of the British Labour Party*. Basingstoke: Palgrave.
75. Wearmouth, R. (1936). *Methodism and the Working Class in England, 1800-1850*. London: Routledge.
76. Worley, M. (Ed.). (2009). *The Foundation of The British Labour Party: Identities, Cultures and Perspectives, 1900-1939*. Ashgate: Routledge.

Надійшла до редколегії 10.06.20

O. Buturlimova, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVOLUTION AND ACTIVITIES OF THE BRITISH LABOR PARTY (1893-1931): A HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the analysis of the historiography of the British Labour Party in the late 19th and early 20th centuries. The author tries to systematize an array of scientific literature on this theme based on the problem-chronological approach. The works were divided into four main groups: 1) the works of theorists and the Labour movement activists, 2) the studies devoted to the general history of the formation and activities of the Labour Party of this period, 3) the works devoted to the history of the relationship between church organizations and British Labour Party 4) Ukrainian researches in the field of British Labour history. The author proposes to outline 3 chronological periods in the scientific study of the history of the British Labour Party when a great amount of works has appeared. As we can see, the first period was 1930-1940's, when the vast amount of the works of prominent leaders and active members of the Labour movement and the Labour Party were published. The second period, as we can outline, was in the 1950's – the beginning of the 1960's when the Labour Party lost its positions in the political sphere of Great Britain. And the third period is nowadays when in the early 2000's Labour Party's 100th anniversary was celebrated and besides it, the Party achieved the greatest success – it won parliamentary election three times in a row (1997, 2001 and 2005). The author concluded that the history of the British labor movement of the second half of the 19th – the first third of the 20th centuries and the theme of the party struggle for the electorate among the workers still needed to be reconsidered and re-evaluated. Although there are many works devoted to the British Labour Party history, the reasons for its strengthening, the factors of its rapid growth at the beginning of the 20th century, the causes and consequences of the crisis of 1931, etc. still remain debatable. Therefore, it is not a quiet time to talk about the completeness of the research topic. The author also noted that despite the number of historical researches of modern Ukrainian scholars, Ukrainian British studies still lack investigations with the analysis of the organizational structure of the British Labour party and its leadership.

Keywords: British Labour Party, historiography, political narrative, British studies, Great Britain.

УДК 069:930.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.5>

З. Зразюк, зав. сектору нумізматики,
фалеристики, медальєрики та боністики
Національний музей історії України, Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-2140-690X

ІСТОРІЯ КОЛЕКЦІЇ МІНЦ-КАБІНЕТУ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА У 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Присвячено долі однієї з найбільших і найвідоміших академічних нумізматичних збірань Російської імперії – мінц-кабінету Університету св. Володимира. Створений у 1834 р. шляхом передачі збірань із навчальних закладів, закритих після польського повстання 1830–1831 рр., цей заклад за роки свого існування створив колекцію, що складалась із понад 60 тис. монет і медалей. На той час Київ став одним з осередків дослідження нумізматичних пам'яток.

За часів радянської влади у 20-ті рр. ХХ ст. Університет св. Володимира був реорганізований в Інститут народної освіти. Славетна нумізматична колекція цієї установи була непотрібна. Її долею із 1924 р. опікувалась Всеукраїнська археологічна комісія при Всеукраїнській академії наук. Упродовж 20–30-х рр. ВУАК намагалась знайти приміщення для зберігання монет і створити на базі цієї колекції музей нумізматики. На жаль, ці плани не були реалізовані. Після десятиліття переїздів і поневірянь, нумізматична колекція університету була передана до фондів Центрального історичного музею. Як окрема колекція мінц-кабінету Університету св. Володимира припинив своє існування.

Ключові слова: Київський університет св. Володимира, мінц-кабінет Університету св. Володимира, Інститут народної освіти, Всеукраїнська археологічна комісія при Всеукраїнській академії наук, Центральний історичний музей.

Мінц-кабінет Університету св. Володимира – одна з найбільших і найвідоміших нумізматичних колекцій вищих навчальних закладів Російської імперії, був створений у 1834 р. шляхом передачі закритих після польського повстання 1830–1831 рр. нумізматичних колекцій Волинського ліцею (18 682 одиниць зберігання) та Віленського університету (2783 од. зб.). У Києві колекція поповнювалась за рахунок закупівель і, головним чином, пожертв приватних осіб. Крім того, значну кількість монет було отримано зс скарбів знайдених на території Київської, Подільської та Волинських губерній, адже в університетській мінц-кабінет за розпорядженням генерал-губернатора надсилали для розгляду всі монетні знахідки з цієї території.

На початок ХХ ст. колекція мінц-кабінету Університету св. Володимира нараховувала більше 60 тисяч монет і медалей. Епродовж її існування нею опікувались: П. Янковський, М. Якубович, А. Красовський, Я. Волошинський, К. Страшкевич, В. Іконніков, В. Антонович, Ю. Кулаковський, П. Смірнов. Склад колекції досліджували такі відомі вчені-нумізмати, як: Х. Мазуркевич, Е. Гуттен-Чапський, Б. Дорн, А. Куннік, І. Толстой, Ю. Іверсен, М. Біляшевський, К. Болсуновський та ін. На колекції мінц-кабінету була вихована ціла плеяда вчених-нумізматів, які зробили значний внесок у розвиток нумізматичної науки – Я. Волошинський, К. Страшкевич, В. Антонович, М. Біляшевський, К. Болсуновський. Завдяки праці цих учених Київ став одним з осередків дослідження нумізматичних пам'яток, і на рахунок цих дослідників значна кількість фундаментальних праць із нумізматики, відкриття нових монет.

Після смерті В. Антоновича, який зберігав нумізматичну колекцію з 1872 р., зберігачем колекції став проф. Юліан Андрійович Кулаковський, викладач кафедри класичної філології Імператорського університету св. Володимира (1884–1919). Саме за його каденції у 1916 р., у зв'язку із загрозою окупації Києва в роки Першої світової війни, колекція була сплавана і відправлена до Саратова. Із Саратова вона повернулася у 1916 р. У 1919 р. помирає Ю. Кулаковський і завідування нумізматичним кабінетом приймає Павло Петрович Смірнов (1919–1923). У 1923 р. вчений був арештований і відправлений на заслання, а колекція залишалась в університеті без нагляду, у зачиненому приміщенні.

Подальша доля мінц-кабінету Університету св. Володимира майже не відображена в сучасній українській історіографії. Доля нумізматичної колекції університету

у ХІХ – на початку ХХ ст. була темою декількох статей, як і у ХІХ так і на початку ХХ ст. До історії створення і функціонування мінц-кабінету звертались також і сучасні українські дослідники [11, с. 49–59; 14, с. 945–947; 12, с. 21–30; 13, с. 84–91; 20, с. 64–76; 21, с. 53–62; 17, с. 88–96; 15, с. 67–74]. На жаль, історії мінц-кабінету у 20–30-ті рр. ХХ ст. через брак архівних документів майже повністю відсутні в сучасній українській історіографії.

Стаття базується на ряді архівних документів, які раніше не були опубліковані. Зазначені документи були віднайдені в науковому архіві Національного музею історії України (далі архів НМІУ) та в архіві Інституту археології Національної Академії наук України (архів ІА НАНУ). В архіві НМІУ ці матеріали зосереджені у двох фондах: фонд 1, що вміщує документи пов'язані з історією мінц-кабінету Університету св. Володимира та фонд 1260, у якому збереглись джерела пов'язані з історією Національного музею історії України. Основний масив документів – це акти приймання-передавання експонатів, доповідні записки, плани і звіти співробітників, накази і розпорядження дирекції. Документи, що пов'язані з історією університетської нумізматичної колекції, зосереджені також і у фонді Археологічної комісії при Всеукраїнській Академії наук (далі ВУАК), що зберігається у архіві Інституту Археології НАНУ. Серед 1092 одиниць зберігання датованих 1918–1932 рр., віднайдені документи, які пов'язані з долею колекції нумізматики університету у 20–30-х рр. ХХ ст.

За часів радянської влади, колишній Університет св. Володимира був реорганізований в Інститут народної освіти (1920–1932 рр.) (далі ІНО), кількість факультетів скорочена, більшість кабінетів зачинена або передана у інші установи. Не потрібна ІНО була і нумізматична колекція, а на приміщення, де вона зберігалась й експонувалась, були зовсім інші плани.

На долю мінц-кабінету університету звернув увагу Всеукраїнський археологічний комітет при Всеукраїнській академії наук (далі АК ВУАК). На своєму засіданні 3 липня 1923 р. під головуванням академіка Х. Шміта, секретаря О. Новицького та членів цього комітету М. Біляшівського, М. Василенко, було порушено питання про стан музеїв м. Києва. У протоколі засідання йдеться про те, що у Києві є дві категорії музеїв: перша – це музеї які мають приміщення, штат, кошти і є життєздатними. До цієї категорії були віднесені, наприклад, Перший державний музей (до революції Художньо-промисловий і науковий музей) та Музей мистецтв ВУАН імені Ханенків. До другої категорії були віднесені

музеї, що не мають штату, приміщення, фінансування. Наприклад, Нумізматичний та Археологічний музеї колишнього Університету св. Володимира. Ці музеї містять багаті матеріали, проте зовсім не потрібні ІНО, який "терпить" їх у своєму приміщенні і тримає їх зачиненими без штатів і без коштів. На думку учасників засідання ці музеї мають розміщуватись на території Музейного містечка у Києво-Печерській лаврі. До лаври мають передати нумізматичне зібрання університету, який разом із зібранням нумізматики колишньої Духовної академії сформує надзвичайно цінний нумізматичний відділ Лаврського музею [9, арк. 18–20]. На підставі цієї резолюції члени Археологічного комітету звертаються до ВУАН з доповідною запискою, датованою 1 листопада 1923 р. [10, арк. 2–3]. Проте доля нумізматичної колекції у 1923 р. не була вирішена, як не було вирішене питання про виділення приміщення для нумізматичної колекції на території Всеукраїнського музейного містечка на території Києво-Печерської лаври.

До питання мінц-кабінету університету АК ВУАН повернувся наприкінці 1924 р. На екстреному засіданні комітету 29 жовтня 1924 р. заслухали інформацію від заступника голови академії О. Новицького у справі передачі нумізматичних колекцій ІНО АК ВУАН. На підставі цієї інформації представники Академії наук приймають рішення про створення комісії з приймання колекції мінц-кабінету та тимчасової передачі її до Мистецького музею при ВУАН (колишній музей Ханенків) де вона має зберігатися і де має бути розгорнута експозиція нумізматичного музею. З цієї метою просити Губвиконком (Губернський виконавчий комітет) передати сусідній будинок [3, арк. 1].

5 листопада 1924 р. на нараді АК ВУАН ухвалюють рішення про передачу всього майна мінц-кабінету, а саме монети-медалі, меблі, бібліотеку у розпорядження АК ВУАН та перевести все одержане майно у своє приміщення [3, арк. 4]. ВУАН доручила цю справу Всеукраїнському археологічному комітету. Для прийому колекції була створена комісія з перемінним складом з представників Київського інституту народної освіти, у приміщенні якого (будівля колишнього Київського університету св. Володимира) розміщувалося зібрання, і представників УАН – головним чином членів ВУАКУ. У різний час у цій комісії працювали К. Мельник-Антонович, М. Макаренко, В. Данилевич, С. Добровольський, М. Рудинський, М. Ткаченко, С. Маслов. В. Козловська, проф. В. Ляскоронський та ін.

ВУАН доручила цю справу Всеукраїнському археологічному комітету. Для прийому колекції була створена комісія з перемінним складом із представників Київського інституту народної освіти, у приміщенні якого (будівля колишнього Київського університету св. Володимира) містилося зібрання, і представників УАН – головним чином членів ВУАКУ. У різний час у цій комісії працювали К. Мельник-Антонович, М. Макаренко, В. Данилевич, С. Добровольський, М. Рудинський, М. Ткаченко, С. Маслов. В. Козловська, проф. В. Ляскоронський та ін. 19 листопада 1924 р. комісія провела своє перше засідання, а з 24 листопада розпочала прийом колекції. Зайшовши до мінц-кабінету, члени комісії побачили, що віконниці на вікнах обох кімнат були відчинені, монети розкидані по столах, деякі шухляди у шафах з монетами порожні, багатьох шухлядок зовсім немає. Переважна більшість 56 вітрин, що стояли у кімнаті, були не замкнені, в деяких скло розбите, на вітринах лежали шухляди з монетами, інвентарні та бібліотечні книги у безладі, присипані тирсою. Вітрини другого та третього рядів майже порожні, у деяких монети лежать цілком у

хаотичному стані, в деяких вітринах монети виставлено в більш-менш упорядкованому стані [3, арк. 6–6 зв.].

Комісія з приймання мінц-кабінету працювала з 19 листопада 1924 по 20 вересня 1926 р. і за цей період збиралась 59 разів. Майже від самого початку її роботу очолював проф. В. Ляскоронський (представник Лаврського музею при Київській Губернському політико-освітньому комітеті (далі Губполітосвіт) та дійсний член ВУАКУ при ВУАН). 25 жовтня 1926 р. В. Ляскоронський доповідає Всеукраїнському археологічному комітету, що робота з пакування колекції мінц-кабінету вже майже закінчена. 27 961 монети і медалі були складені в пакунки та вкладені у дерев'яні ящики, забиті цвяхами й опечатані власною печаткою голови комісії В. Ляскоронського. Спаковане також було приладдя для зберігання монет, меблі, вітрини та бібліотека мінц-кабінету, що складалась із 544 томів. У своїй доповідній записці до Всеукраїнського археологічного комітету В. Ляскоронський також зазначає, що у кімнаті зберігались шість ящиків опечатаних і не розпакованих ще з часів евакуації 1916 р. [3, арк. 43].

Ще рік колекція залишалась запакованою та перебувала в опечатаних кімнатах ІНО. До ВУАКУ надходять листи від ІНО з вимогами якнайшвидше вивезти мінц-кабінет та звільнити кімнати бібліотеки, які конче необхідні для облаштування студентської читальні [3, арк. 62]. Пізніше в листах з'являються погрози: "...якщо найближчим часом колекція не буде вивезена то, дирекція ІНО має намір відімкнути опечатані кімнати, зробити їх прохідними і не відповідає за долю майна" [3, арк. 65 – 65 зв.].

Ці погрози спонукали комісію пришвидшити пошук приміщення для університетської нумізматичної колекції. На початку жовтня 1927 р. О. Новицький звертається з листами до директора Лаврського заповідника з проханням дати на території верхньої Лаври приміщення для майна мінц-кабінету та повідомити коли воно буде готове [3, арк. 66], а у листі до В. Ляскоронського – з проханням якнайскоріше організувати перевезення майна мінц-кабінету та зробити проект "Музею Мюнців" [3, арк. 67].

21 жовтня 1927 р. ВУАН заслухала прохання допомогти Всеукраїнському археологічному комітету у справі перевезення переданого Академією наук колишнього нумізматичного кабінету Університету св. Володимира до приміщення Лаврського заповідника. Після розгляду прийнято рішення: "...прохання задовольнити, але з тим, що високоцінне академічне майно, яке уявляє собою нумізматичний кабінет, ні в якому разі не може бути передане ніякій іншій інституції й повинно стати основою Академічного нумізматичного музею" [3, арк. 69].

На початку грудня 1927 р. питання про виділення приміщення на території Всеукраїнського музейного містечка (далі ВММ) ще не було вирішене й управа Академії наук тимчасово, до визначення приміщення у Лаврі, виділяє кімнату № 30 у головному будинку ВУАН на Короленко 54. Опечатані печатками ВУАН та Всеукраїнського археологічного комітету 11 ящиків з монетами та книжки і меблі, що належали мінц-кабінету, 8 грудня 1927 р. були перевезені [3, арк. 77].

У липні 1929 р. ВУАК знову повертається до долі університетської колекції. З липня 1929 р. голова ВУАКУ О. Новицький звертається до ВУАНу з пропозицією про скликання найближчим часом наради з представників відповідних установ для обговорення питання що до організації Нумізматичного музею при ВУАН [3, арк. 81]. 25 липня 1929 р. був складений орієнтовний кошторис для проведення улаштування виставки скарбів при ВУАН [3, арк. 72]. Найімовірніше, цей проект не був

реалізований і він залишився тільки у стадії розробки. На початок 1931 р. колекція мінц-кабінету Університету св. Володимира все ще перебувала у кімнаті № 30 у будинку на Короленко, 54 у нерозпакованому стані. У музейному архіві зберігається декілька актів комісійного огляду пакування ящиків, які засвідчують цілісність упаковок [3, арк. 91-92].

Пройшло майже два роки і 14 квітня 1931 р. комісія знову збирається для вирішення долі нумізматичної колекції. 28 квітня 1931 р. Президія ВУАН визнає за потрібне здати колекцію на переховування до Всеукраїнського музейного містечка, до вирішення в Народному комісаріаті освіти (далі НКО) питання про те, у складі якої установи буде розгортатися нумізматичний музей; безпосередню роботу щодо передачі колекції доручити ВУАКові; доручити керуючому справами скласти з директором музейного містечка умову щодо переховування цієї колекції [3, арк. 93]. Нумізматична колекція передається в тій же упаковці, в якій вона зберігалась до цього часу тобто у ящиках. Для усунення зайвих балачок навкруги цієї нумізматичної колекції виготовити для кожного з ящиків полотняні чохла, пакласти в них ящики та опечатати їх печатками ВУАКУ, ВУАНу та ВМГ і перевести на нове місце зберігання до 10 червня 1931 р. [2, арк. 100]. Для розміщення нумізматичної колекції київського університету дирекцією Музейного містечка була виділена кімната № 4 у корпусі № 29 і територіально приєдналася до іншої відомої нумізматичної збірки Києва – колекції монет і медалей Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, яка перебувала на території лаври з 1922 р.

Упродовж довгих семи років нумізматична колекція університету перебувала у невизначеному стані, без приміщення і без штату співробітників. І рік не у бездіяльності ВУАКУ та Академії наук, а найголовніше – у відсутності фахових фахівців-нумізматів, яким можна було б доручити зберігання і функціонування цього цінного нумізматичного зібрання. Голова комісії з приймання нумізматичної колекції університету В. Ляскоронський був зберігачем нумізматичного зібрання Музейного містечка. Основу цього зібрання склала колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Хоча В. Ляскоронський був автором декількох статей з нуміматики [18, с. 3-16; 19, с. 145-152], проте він не був нумізматом. Відсутність фахових прикладних знань з нуміматики стали помітними у процесі приймання нумізматичних колекцій університету і Духовної академії і тому Академія наук вирішила у 1927 р. долучити до роботи фахового вченого-нумізмата, колишнього співробітника нумізматичного відділу Ермітажу, а на той час співробітника Чернігівського державного музею, члена ВУАКУ Валентина Андрійовича Шугаєвського. Саме завдяки цьому талановитому вченому-нумізмату українська нумізматична наука отримала шанс на відродження. Він чудово розумів основні проблеми розбудови української музейно-нумізматичної справи, а головне, знав шляхи її вирішення. У недатованій доповідній записці до Українського головного управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР (далі Укрнаука) (*найімовірніше, ця записка була написана наприкінці 20-х рр.*) Валентин Андрійович писав про те, що у недалекому майбутньому, коли Нумізматичний відділ Лаврського музею культів та побуту прийме у свій склад нумізматичну колекцію колишнього Київського університету і Всеукраїнського Державного музею ім. Шевченка, тоді "...цей музей стане у перші шеренги нумізматичних закладів СРСР і відокремиться у самостійний нумізматичний музей, який буде керувати усією музейно-нумізматичною роботою УСРР" [6, арк. 27–

27зв.]. Проте, на думку В. Шугаєвського, цьому може стати на заваді те, що Україна, з одного боку, зовсім не має нумізматично-музейного досвіду, оскільки нумізматичні відділи українських музеїв у дореволюційний час перебували в занедбаному стані, не мали й не висунули справжніх фахівців, а з іншого боку – відсутність до останнього часу хоч би єдиного нумізматичного відділу в якомусь з музеїв України, що призвело до відірваності місцевих музеїв від великих нумізматичних закладів СРСР і закордону, а через це – незнання найновіших досягнень музейно-нумізматичної справи й сучасних успіхів нумізматичної науки. Розв'язання цього питання він убачав у тісній співпраці з найбільш авторитетними установами СРСР, такими як, наприклад, Ермітаж та Російський історичний музей де працюють висококваліфіковані фахівці, які не припиняли наукове дослідження нумізматичних пам'яток у революційні часи і завдяки їхнім ґрунтовним дослідженням нумізматична наука просувалась уперед. Крім того, співробітники цих закладів підтримували тісні зв'язки з нумізматичними закладами Західної Європи і це їм дало можливість перебувати в курсі передових нумізматичних досліджень" [6, арк. 27 – 27зв.].

З перших днів своєї каденції В. Шугаєвський активно зайнявся розбудовою нумізматичного відділу Музейного містечка на території Києва-Печерської лаври. Важливою умовою для успішної наукової обробки нумізматичних матеріалів і виховання нових фахівців-нумізматів Валентин Андрійович вважав наявність наукової нумізматичної бібліотеки. Для цього у жовтні 1929 р. В. Шугаєвський звертається з листом до музеїв та інших установ із проханням повідомляти його про те де і коли друкувались роботи з нуміматики і по можливості надіслати їх до нумізматичного відділу [4, арк. 69]. Крім того, він звертається з листами до різноманітних установ СРСР із проханням надіслати до нумізматичного відділу дореволюційні видання з нуміматики, а саме до Ленінградського монетного двору [7, арк. 2, 3, 5, 9], до Державної Академії матеріальної культури (Ленінград) [7, арк. 4], до московського Історичного музею [7, арк. 12–14] тощо. Валентин Андрійович комплектував бібліотеку і через антикварні магазини як у СРСР, так і за кордоном. В архіві НМІУ зберігаються його листи до книжного антиквара К. Кохлерса (K. Koeschlers) з Лейпцигу з проханням надіслати список літератури з нуміматики, яка є у нього в наявності [7, арк. 6, 11, 16], до книжкового магазину І. Косцова у Ленінграді з проханням вислати відібрані ним книжки [7, арк. 7, 8, 15, 17], до букініста з Лейпцигу Карла В. Гірземана про наявність книг з нуміматики, зазначених у їх каталозі [7, арк. 19–20]. Завдяки зусиллям Валентина Андрійовича впродовж досить короткого часу вдалось зібрати досить непогану нумізматичну бібліотеку, яка складалась із 322 томів [6, арк. 5–10].

Одним з основних напрямів роботи відділу нуміматики В. Шугаєвський бачив у плановому поповненні нумізматичного зібрання. У своїй доповідній записці, датованій лютим 1931 р., Валентин Андрійович аналізував основні джерела надходження найбільших збірок нуміматики світу таких як Національна бібліотека у Парижі, Британський музей, Ермітаж тощо. І наголошував, що основні великі і малі музейні зібрання зазвичай ведуть свій початок від приватних колекцій, дарування яких започаткувало майже всі відомі зібрання монет. Закупівля монет у антикварів у меншому ступені було джерелом поповнення зібрань, проте В. Шугаєвський зазначає, що саме купівля на антикварному ринку додає до колекції саме ті екземпляри, які необхідні для повнішого відображення історії грошей у той чи інший

період. Для виявлення і придбання необхідних для колекції музею екземплярів, він вбачав необхідність у систематичному огляді накопичених банком зданих населенням монет, огляд монет, що різними торговельними підприємствами такими як Київторг, Мосторг тощо, час від часу оглядати блошині ринки, "толкучки" на Євбазі, куди іноді виносять поодинокі монети.

Другою групою джерел, безперечно головною, є поодинокі або групові знахідки (скарби), які приносили до музею власники згідно з існуючим законодавством. Валентин Андрійович вважав, що скарби це не тільки важливий засіб для поповнення музейної колекції, але й важливе джерело для висвітлення економічної історії країни та різних аспектів її побуту в минулому і тому є надзвичайно важливим придбання всіх без винятку паспортизованих монетних знахідок – скарбів [4, арк. 111–114]. У цьому сенсі є надзвичайно важливим збирати всі дані про скарби для створення топографії знахідок. На початку 30-х рр. ХХ ст. Всеукраїнський археологічний комітет розпочав підготовку до створення топографії знахідок монет та території УРСР. Про важливість топографування монетних знахідок на території України В. Шугаєвський підготував доповідну записку та зачитав її 4 січня 1931 р., на засіданні відділу ВУАКу [8, арк. 1–2]. Основним центром, де проводилась робота зі збирання і каталогізації монетних знахідок, став нумізматичний відділ Музейного містечка, який тим самим продовжив роботу, яка велась у міңц-кабінеті Університету св. Володимира впродовж ХІХ – початку ХХ ст.

Перетворення нумізматичного відділу лаври у провідний науковий заклад СРСР було неможливим без наявності висококваліфікованих наукових кадрів – дослідників нумізматичних пам'яток. У музеї працювала аспірантура. У плані на 1930–1931 р. були закладені наукові теми для аспірантів, а саме "Грошовий обіг на Україні VIII–XVIII ст. (типи монет їх походження, назви)", "Організація й головні моменти монетної справи в Римі республіканського часу", "Роль нумізматики у вивченні минулого України в зв'язку із знахідками куфичних монет на її території" тощо [4, арк. 76].

Проте творчі плани В. Шугаєвського з розбудови українського нумізматичного музею та створення нумізматичної школи зіштовхнулись з проблемами. На початку 30-х рр. відносини з адміністрацією Музейного містечка стають все більш напруженими. Несприятливими були і умови праці. Як зазначає В. Шугаєвський у своєму звіті за 1932 рік: "...впродовж осені і зими 1932 до весни 1933 р. приміщення музею не опалювалось. Зимовий холод не сприяв фондовій роботі, оскільки нестерпний холод у сховищі значно скорочував робочий час, а іноді співробітники були вимушені припинити роботу" [6, арк. 100 зв.]. У неопалювальних приміщеннях підвищилась вологість повітря і як наслідок – з'явилися загрозливі ознаки руйнування металу та появи на поверхні монет (особливо античних) хлоридів. Звернення до адміністрації ВМГ про критичний стан колекції залишились без уваги [6, арк. 100 зв.]. Не сприяла роботі і безкінечна бюрократична тяганина, безкінечні механічні підрахунки, біганина до столярної майстерні, власноручне прибирання у робочому приміщенні та відсутність елементарних умов праці [6, арк. 109 зв.].

На початку 1930-х рр. розкручується маховик репресивної радянської системи: 1933 р. ліквідовано ВУАК, після розгромного обстеження бригадою ЦК ВКП (б) (Центральний комітет комуністичної партії більшовиків) у листопаді 1932 р. перестає існувати Лаврське музейне містечко. У 1933 р. В. Шугаєвський був заарештований і через два місяці у травні 1933 р. був випущений з в'язниці. Улітку 1933 р. В. Шугаєвський звільняється з

Лаврського музею [6, арк. 123] та очолює нумізматичний відділ у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (далі ВІМ) [17, с. 94].

У 1935 р. ВІМ за наказом наркома освіти В. Затонського від 31 травня 1935 р. "Про розташування музеїв у м. Києві" було перейменовано на Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (далі ЦІМ). Він мав перебратися зі свого історичного будинку на територію Києво-Печерської лаври [16, с. 66–67; 5, арк. 70]. 23 березня 1936 р. нумізматична збірка Історичного музею, що зберігалась на Кірова 29, була переміщена на територію Всеукраїнського Музейного містечка [1, арк. 71]. Отже, на території Лаври були сконцентровані всі нумізматичні зібрання Києва: Київської Духовної академії (1922), яке стало основою нумізматичної колекції ВММ, Центрального історичного музею (1936), Університету св. Володимира (1931).

Для об'єднання всіх колекцій і передачі їх до складу Центрального історичного музею Музейним відділом Народного Комісаріату освіти УСРР за № 22/214 від 13 березня 1936 р. була створена комісія у складі В. Маєвського – наукового співробітника ДІМ, Я. Соловйова – молодшого наукового співробітника ДІМ і Каданера – завідувача фондами ВМГ. Ця комісія мала із 5 березня по 5 квітня 1936 р. провести приймання всіх музейних збірок. Основним завданням комісії було юридичне оформлення приймання нумізматичних пам'яток з колекцій колишньої Київської духовної академії, нумізматичного кабінету ЦІМ, збірки колишнього Університету св. Володимира, що належала Академії Наук, яка зберігалась у 29 корпусі лаври. Комісії мала сконцентрувати всі колекції в одному приміщенні та перевірити наявність монет згідно з документацією. Особливо наголошувалось на тому, що у процесі приймання не було порушено проробленої вже часткової наукової обробки колекцій, приблизної систематизації тощо. Крім того, комісія мала зібрати всі архівні матеріали, документацію, устаткування, що колись належали цим зібранням [6, арк. 117]. Рапортом від 5 квітня 1936 р. до Наркомосвіти та директора Історичного музею, комісія засвідчила закінчення приймання перших чотирьох груп експонатів і констатувала, що приймання не охопило лише п'яту найбільшу групу – збірку колишнього університету [6, арк. 183].

Передача нумізматичної колекції університету від Інституту історії матеріальної культури АН УСРР (створений у 1934 р. замість ліквідованого ВУАКу) до історичного музею розпочалось лише травні 1936 р. Упродовж місяця колекція була звірена і передана до складу Центрального історичного музею [2, арк. 7–64].

Отже, історія широковідомої нумізматичної збірки Університету св. Володимира у 20–30 рр. ХХ ст. була трагічною. Зазнавши багаторічних поневірянь, переїздів з одного приміщення в інше, зміну власника і врешті-решт передачу до колекції Центрального історичного музею – вона розчинилась у нумізматичному зібранні музею, як й інша нумізматична колекція Церковно-археологічного музею. Як окрема колекція, міңц-кабінет Університету св. Володимира припинив своє існування.

Список скорочень:

- ВІМ – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка
- ВММ – Всеукраїнське музейне містечко
- ВУАК – Всеукраїнська Археологічна комісія при Українській Академії наук
- ВУАН – Всеукраїнська академія наук
- ІА НАНУ – Інституту археології Національної Академії наук України
- ІНО – Інститут народної освіти
- НКО – Народного комісаріату освіти
- НМІУ – Національний музей історії України
- Україна – Українське головне управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦІМ – Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка
ЦК ВКП (б) – Центральний комітет комуністичної партії більшовиків

Список використаних джерел

1. Архів Національного музею історії України (Архів НМІУ). Ф. 1 (мінц-кабінет Університету св. Володимира), оп. 1, спр. 46 (Документи, акти, списки комісії НКО по приёму музеєм нумизматической коллекции за 1936 г.), 105 арк.
2. Архів Національного музею історії України (Архів НМІУ). Ф. 1 (мінц-кабінет Університету св. Володимира), оп. 1, спр. 47 (Акти, доповідні записки, звіти про приймання нумизматичної колекції колишнього мінц-кабінету Університету св. Володимира до складу нумизматичного відділу Центрального історичного музею. 1936 р.), 91 арк.
3. Архів НМІУ. Ф. 1260, оп. 1, спр. 8-а (Відомості про нумизматичні колекції ВУАН. 1924–1931 pp.), 101 арк.
4. Архів НМІУ. Ф. 1260, оп. 1, спр. 13 (Акти, листи (вхідні, вихідні) до секції нумизматики Всеукраїнського музейного городка. 1928–1937 pp.), 121 арк.
5. Архів НМІУ. Ф. 1260, оп. 1, спр. 28 (Звіти і довідки про знаходження скарбів на території України 1935–1938 pp.), 136 арк.
6. Архів НМІУ. Ф. 1260, оп. 1–доп., справа 10 (Копії актів, списки, протоколи, описи нумизматической коллекции. 1925–1939 г.), 234 арк.
7. Архів НМІУ, Фонд 1260, Опис 1–доп., спр. 10 а (Переписка Лаврського музею про можливість придбання нумизматичної літератури. 1927–1928 pp.) 26 арк.
8. Архів Інституту археології НАНУ (Архів ІА НАНУ). Фонд Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), спр. 400 (Доповідна записка зачитана в засіданні археологічного відділу ВУАКу 4 січня 1931 р.), 2 арк.
9. Архів ІА НАНУ. Фонд ВУАКу, спр. 5 (Журнал зборів ВУАКу за 1923 рік), 44 арк.
10. Архів Інституту археології НАНУ, Архів ВУАКу, спр. 6 (Листування з центральними установами за 1923 рік), 10 арк.
11. Антонович В. Б. Нумизматический кабинет / В. Б. Антонович // Записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Университета св. Владимира / под ред. В. С. Иконникова. – Киев: [б. и.], 1884. – С. 49–59.
12. Гарбуз Б. Польские монеты в Национальном музее Украины / Б. Гарбуз, Н. Стрижакова // *Materialy z I Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. "Bilorus. Litwa. Polska. Ukraina. Wspolne dzieje pieniadza"*. – 20-22.10.1994. – Warszawa: [s. n.], 1996 – С. 21–30.
13. Гарбуз Б. Нумизматична колекція Національного музею історії України / Б. Гарбуз // *Вісник Національного банку України*. – 1996. – № 3. – С. 84–89.
14. Иконников В. С. Коллекции и архивы учебных заведений / В. С. Иконников // *Опыт русской историографии*. – Киев: [б. и.], 1892. – Т. 1, кн. 2, от. 2, гл. 6. – С. 945–947.
15. Зразюк З. А. Из истории нумизматической коллекции университета св. Владимира / З. А. Зразюк // *Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы*. – Вильнюс: [б. и.], 2006. – С. 67–74.
16. Кот С. Михайлівські пам'ятки в російських музеях / С. Кот, Ю. Корень // *Пам'ятки України*. – 1999. – № 1. – С. 63–82.
17. Курас Г. М. В. А. Шугаевський – історик, археолог, нумизмат / Г. М. Курас, Р. М. Яушева-Омельяничук // *Київська старовина*. – 1995. – № 5. – С. 88–96.
18. Ляскоронский В. Г. Римская монета в пределах Южной Руси как исторический источник для древнейшего периода русской истории / В. Г. Ляскоронский // *Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине*. – Т. XXXIII. – Нежин: [б. и.], 1920. – С. 3–16.
19. Ляскоронский В. Г. Находки римских монет в области среднего Поднепровья / В. Г. Ляскоронский // *Труды XI Археологического съезда в 1899*. – Т. 1. – Москва: [б. и.], 1901. – С. 145–152.
20. Яушева-Омельяничук Р. М. Київський мінцкабінет у життєописах / Р. М. Яушева-Омельяничук // *Українська нумизматика і боністика*. – 2000. – № 1. – С. 64–76.
21. Яушева-Омельяничук Р. М. Київський мінцкабінет у життєописах / Р. М. Яушева-Омельяничук // *Українська нумизматика і боністика*. – 2000. – № 2. – С. 53–62.

References

1. Archive of the National Museum of Ukrainian History, fund 1 (the Coins cabinet of the University of St. Volodymyr), Description 1, file 46 (Documents, acts, lists of the Commission of the People's Commissariat of Education for reception by the museum of the numismatic collection for 1936), 105 sheets.
2. Archive of the National Museum of Ukrainian History, fund 1 (the Coins cabinet of the University of St. Volodymyr), Description 1, file 47 (Acts, memos, admission reports of the numismatic collection of the former numismatic office of the University of St. Vladimir in the numismatic department of the Central Historical Museum. 1936), 91 sheets.
3. Archive of the National Museum of Ukrainian History, fund 1260, Description 1, file 8-a (Information about numismatic collections the Ukrainian Academy of Sciences, 1924 – 1931), 101 sheets.
4. Archive of the National Museum of Ukrainian History, fund 1260, Description 1, file 13 (Acts, letters (incoming, outgoing) to the numismatics section of the All-Ukrainian Museum Town. 1928 – 1937), 121 sheets.
5. Archive of the National Museum of Ukrainian History, fund 1260, Description 1, file 28 (Reports and information on treasure finding in the territory of Ukraine. 1935 – 1938), 136 sheets.
6. Archive of the National Museum of Ukrainian History, fund 1260, Description 1- additional, file 10 (Copies of acts, lists, protocols, inventories of the numismatic collection, 1925 – 1991), 234 sheets.
7. Archive of the National Museum of Ukrainian History, fund 1260, Description 1- additional, file 10a (Correspondence of the Lavra Museum on the possibility of purchasing numismatic literature. 1927-1928 pp.), 26 sheets.
8. Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, fund Ukrainian Archeological Commission at the Ukrainian Academy of Sciences, file 400 (The note was read at a meeting of the archaeological department of Ukrainian Archeological Commission 01.04.1931), 2 sheets.
9. Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, fund Ukrainian Archeological Commission at the Ukrainian Academy of Sciences, file 5 (Meeting log of Ukrainian Archeological Commission for 1923th), 44 sheets.
10. Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, fund Ukrainian Archeological Commission at the Ukrainian Academy of Sciences, file 6 (Correspondence with central institutions for 1923th), 10 sheets.
11. Antonovich, V. B. (1884). Numismatic Cabinet. In V. Ikonnikov (Ed.), *Notes on Educational and Auxiliary Educational Institutions of the University of St. Vladimir*. Kyiv: [s. n.], Pp. 49-59. [In Russian].
12. Garbuz, B. & Strizhakova, N. (1996). Polish Coins in the National Museum of Ukraine. In *Materialy z I Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. "Bilorus. Litwa. Polska. Ukraina. Wspolne dzieje pieniadza"*. 20-22.10.1994. Warszawa: [s. n.]. Pp. 21-30. [In Russian].
13. Garbuz B. (1996). Numismatic Collection of the National Museum of Ukrainian. *Bulletin of the National Bank of Ukraine*, 3, 84-89. [In Ukrainian].
14. Ikonnikov V. (1892) Collections and Archives of Educational Institutions. In *Studies in Russian historiography. Vol. 1, Part. 2*. Kyiv: [s. n.]. Pp. 945-947. [In Russian].
15. Zraziuk Z. (2006). From the History of the Numismatic Collection of the University of St. Vladimir. In *Proceedings of International Numismatic Conference Dedicated to the 150th Anniversary of the National Museum of Lithuania*. Vilnius: [s. n.]. Pp. 67-74. [In Russian].
16. Kot, S. & Koreniuk, Y. (1999). Mykhailiv Sights in Russian Museums. *Sights of Ukraine*, 1, 63-82. [In Ukrainian].
17. Kuras, G. & Yausheva-Omelianchuk, R. (1995). V. Shuhaievskiy – Historian, Archeologist, Numismatist. *Kievan Past*, 5, 88-96. [In Ukrainian].
18. Liaskoronskij, V. (1920). Roman Coin within Southern Russia as a Historical Source for the Ancient Period of Russian History. *Proceedings of the Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn*, 33, 3-16. [In Russian].
19. Lyaskoronskij, V. (1901). Finds of Roman Coins in the Middle Dnieper Region. In *Proceedings of the XI Archaeological Congress in 1899*. Vol. 1. Moscow" [s. n.]. Pp. 145-152. [In Russian].
20. Yausheva-Omelianchuk, R. (2000). The Kyiv Coins Cabinet in Biographies. *Ukrainian Numismatics and Notaphily*, 1, 64-76. [In Ukrainian].
21. Yausheva-Omelianchuk, R. (2000). The Kyiv Coins Cabinet in Biographies. *Ukrainian Numismatics and Notaphily*, 2, 53-62. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 10.03.20

Z. Zraziuk, Chef of the Sector of Numismatics Faleristics, Medal and Bonistics
National Museum of Ukrainian History, Kiev, Ukraine

HISTORY OF COINS-CABINET COLLECTION OF UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR (1920's – 1930's)

The article is dedicated to the history of one of the largest and most well-known academic numismatic collection of Russian Empire – the Coins cabinet of the University of St. Volodymyr. It was created in 1834 by combining collections from educational institutions closed after the Polish uprising of 1830-31. Over the years this institution gathered a collection of more than 60,000 coins and medals. During its existence, it was overseen by: P. Yarkovsky, M. Yakubovich, A. Krasovsky, Ya. Voloshinsky, K. Strashkevich, V. Ikonnikov, V. Antonovich, Y. Kulakovsky, P. Smirnov. The collection was studied by such famous numismatists as H. Mazurkevich, E. Gutten-Chapsky, B. Dorn, A. Kunnik, I. Tolstoy, Y. Iversen, M. Bilyashevsky, K. Bolsunovsky and others. The work on the collection of the Coins cabinet produced a number of numismatic scientists who made a significant contribution to the development of numismatic science – Y. Voloshinsky, K. Strashkevich, V. Antonovich, M. Bilyashevsky, K. Bolsunovsky. Because of the work of these scientists Kyiv became one of the centers of numismatic research. They have a credit for a considerable amount of fundamental works on numismatics, the discovery of new coins.

During Soviet times in the 1920's, University of St. Volodymyr was reorganized into the Institute of People's Education. The outstanding numismatic collection was considered unnecessary for this institution. Since 1924 the collection was under the control of Ukrainian Archeological Commission at the Ukrainian Academy of Sciences. For 20-30 years Ukrainian Archeological Commission has been trying to find a place for coin repositories and create a numismatics museum based on this collection. Unfortunately, these plans have not been implemented. After a decade of transfers and calamities, the numismatic collection of the university was given to the Central Historical Museum. As a separate collection – the Mints cabinet of the University of St. Volodymyr ceased to exist.

Keywords: Kiev University of St. Volodymyr, the Coins cabinet of the University of St. Volodymyr, the Institute of People's Education, Ukrainian Archeological Commission at the Ukrainian Academy of Sciences, the Central Historical Museum.

УДК 94(47+57)"1979/1989"ji

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.6>

О. Ковальков, канд. іст. наук, доц.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, Кропивницький, Україна

ORCID: 0000-0003-2344-3050

СТАВЛЕННЯ АФГАНСЬКИХ СТУДЕНТІВ В УРСР ДО РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ В АФГАНІСТАН ТА ВИВЕДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК (1979–1989)

Розглянуто політичні настрої афганських студентів, які навчалися в УРСР, та їхнє ставлення до радянської інтервенції в Демократичній Республіці Афганістан (ДРА) та виведення радянських військ із цієї країни. Доведено, що навчання афганців в СРСР було одним із засобів радянської політики, спрямованої на форсовану соціалістичну модернізацію Афганістану. Визначено фактори, що зумовили різне ставлення афганців в УРСР до збройного втручання СРСР в афганську кризу в грудні 1979 р. і переважне засудження ними виведення радянських військ із Афганістану в лютому 1989 р.

Ключові слова: Афганістан, УРСР, студенти, інтервенція, виведення військ, політичні настрої, ставлення.

Постановка проблеми. Майже десятилітня участь радянських військ у громадянській війні в Афганістані, згубні соціально-економічні, суспільно-політичні та демографічні наслідки "афганської кризи" для СРСР, Афганістану і світу в цілому зумовили появу великої кількості наукової, публіцистичної та мемуарної літератури. Переважна її більшість висвітлює військові аспекти проблеми, в той час як інші сторони політики СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. зазвичай лишаються поза межами уваги дослідників.

Одним із важливих засобів соціалістичної модернізації Афганістану було навчання громадян цієї країни в навчальних закладах Радянського Союзу. Це був дієвий засіб виховання орієнтованої на СРСР і радянську систему молоді. Проте ставлення до радянської інтервенції та фактичної окупації Афганістану в 1979–1989 рр. в афганському суспільстві і навіть в середині правлячого режиму було різним. Так само по-різному ставилися до політики СРСР щодо Афганістану й афганські студенти, які навчалися в Українській РСР. З'ясування цих настроїв здатне збагатити розуміння тих складних історичних процесів, а також спростувати усталені погляди на радянсько-афганські відносини доби "холодної війни".

Аналіз джерел і літератури. Основу джерельної бази дослідження склали різні за походженням документи. Це передусім інформаційні повідомлення та аналітичні звіти про політичні настрої афганських студентів в УРСР, які зберігаються в фондосховищах Галузевого архіву СБУ [1]. Відомості про навчання афганських студентів, а також про особливості навчальної та ідейно-виховної роботи з ними містяться у фондах деяких навчальних закладів м. Кіровограда в Державному архіві Кіровоградської обл. [2, 3, 4, 5, 6]. Нами використано і тексти радянсько-афганських домовленостей про співпрацю в освітній галузі [16, 18], а також повідомлення та щоденникові записи посла СРСР в Афганістані та інших радянських посадовців про зустрічі та перемовини з афганськими політиками [10, 11, 12, 20]. Остання група джерел розміщена на сайтах американських науково-освітніх установ.

Щодо історіографії проблеми, то мусимо констатувати відсутність наукових публікацій, в яких би не лише

висвітлювалися настрої афганських студентів у зв'язку з радянською інтервенцією в Афганістан, але й присвячених підготовці афганських кадрів у СРСР як складової політики "радянської" Афганістану. Лише праця українського радянського дослідника П. П. Брицького [9] тематично дотична до проблеми. Проте в ній, як і в дослідженні радянсько-афганських відносин Л. Теплинського [19], політика СРСР щодо країн, що розвиваються загалом і Афганістану включно, тлумачилася з позицій "пролетарського інтернаціоналізму". Українські [13, 17], російські [14], казахські [7] та американські [21] вчені лише побіжно зверталися до проблеми освіти в радянсько-афганських відносинах.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування ставлення афганських студентів, які навчалися в УРСР, до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ із цієї країни, а також факторів, які впливали на ці політичні настрої в 1979–1989 рр.

Виклад основного матеріалу. Громадяни Афганістану навчалися у вищих та професійно-технічних навчальних закладах СРСР з кінця 1950-х рр. Після візиту до Кабула у грудні 1955 р. радянської делегації на чолі з М. Хрущовим і підписання низки домовленостей про співпрацю в соціально-економічній та культурній сферах радянсько-афганські відносини динамічно розвивалися. СРСР надавав азійській країні допомогу в розбудові господарства, перетворився в одного з найбільших джерел дешевих кредитів і торговельних партнерів [13, с. 181–188]. Тож налагодження підготовки спеціалістів для народного господарства Афганістану в радянських навчальних закладах у тих умовах виглядало цілком природно.

Перша група афганців (7 працівників кабульського хлібокомбінату) були прийняті на навчання до Московського технологічного інституту харчової промисловості в 1959 р. [15, с. 197]. 4 березня 1960 р. між обома країнами було підписано Угоду про культурне співробітництво [18], яка сприяла збільшенню числа афганських студентів у СРСР. Наприклад, у 1961–1972 рр. у радянських вузах і технікумах здобули освіту 1 188 афганців. Більшість із них навчалася в республіках Середньої Азії, проте афганці їхали і в інші регіони СРСР. Наприклад, з 1963–1964 навчального року щороку у вузах

Української РСР навчалися понад 100 афганських студентів [15, с. 197]. Тоді ж афганські фахівці отримали змогу підвищувати кваліфікацію на підприємствах Радянського Союзу. Першими з них стали 40 працівників Кабульського авторемонтно-механічного заводу, 9 нафтовиків-буровиків тощо [13, с. 190–191].

Пожвавленню відносин між обома державами в освітній галузі сприяло підписання 5 червня 1969 р. Протоколу про еквівалентність документів про середню, середню спеціальну, вищу освіту та наукові ступені [16]. Наслідком було подальше зростання числа афганських студентів у СРСР. Лише впродовж 1971–1974 рр. радянські ВНЗ закінчили понад 500 афганців, що склало 22 % усіх громадян країни, що здобули освіту за кордоном [19, с. 244]. У 1977 р. СРСР виділив для афганських студентів 225 стипендій [11, арк. 1].

Кожна з країн мала власний інтерес у такій співпраці. Афганістан об'єктивно потребував кваліфікованих господарських, науково-технічних та управлінських кадрів. Тож умовами, які створила для цього Москва, Кабул намагався скористатися з максимальною для себе користю. В СРСР же мислили категоріями "холодної війни". Навчання іноземних студентів, передусім з країн "третього світу", розглядалося як дієвий засіб виховання прорадянської інтелігенції, через яку можна було б просувати інтереси Радянського Союзу в світі. На думку більшості дослідників, саме така, виплекана в СРСР або під його впливом, частина афганського суспільства здійснила або підтримала Квітневий переворот 1978 р., який пізніше назвали "Квітневою (Саурською) національно-демократичною революцією".

Незважаючи на те, що в першому уряді Демократичної республіки Афганістан (ДРА) було лише два міністри, які здобули освіту в СРСР [21, р. 134], чимало військових і політичних діячів, представників інтелігенції ДРА часів Таракі – Аміна свого часу пройшли підготовку або навчалися в СРСР. Один із натхненників і ватажків Квітневого перевороту, Міністр національної оборони А. Кадир у СРСР навчався на військового льотчика [8, с. 12]. Ще один із організаторів перевороту, член Революційної ради і Міністр зв'язку в першому уряді ДРА С. М. Гулябзой диплом про вищу освіту отримав у СРСР [8, с. 92]. Р. М. Пактин, посол ДРА у Москві, а пізніше – міністр водних ресурсів і енергетики навчався в аспірантурі при Московському енергетичному інституті, де у 1977 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата технічних наук [8, с. 242]. М. Д. Размьяр, начальник Управління Міністерства планування, заступник завідувача Економічного відділу ЦК Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА) впродовж року навчався в Москві і двох – у Києві [8, с. 254–255]. Постійний представником ДРА при ООН Б. Сахак кандидатську дисертацію захистив у 1977 р у СРСР [8, с. 292]. Член Революційної Ради, міністр планування М. С. Аламьяр проходив стажування з геології в Бакинському університеті [8, с. 30]. Член ЦК НДПА Гольдад, яка впродовж 1978–1979 рр. обіймала різні посади, закінчила Сільськогосподарську академію ім. Тімірязєва у Москві [8, с. 88]. Командир 11-ї дивізії майор Бахраммудин закінчив Рязанське повітрянодесантне командне училище [8, с. 62]. Губернатор і командувач військами Гератської провінції Г. Ака в СРСР пройшов військову перепідготовку [8, с. 87–88]. Начальник військової розвідки, губернатор провінції Парван, посол в НДР А. Х. Самаді також навчався в СРСР [8, с. 121]. Ректор Кабульського університету, міністр освіти, сільського господарства, член Політбюро ЦК НДПА А. Р. Джалілі кандидатську дисертацію з історії захистив у СРСР [8, с. 100]. В СРСР здобув вищу освіту прези-

дент "Афганфільму" М. Расулі [8, с. 257]. Декан кількох факультетів Кабульського університету і Кабульського політехнічного інституту Ф. М. Якубі навчався в аспірантурі в Московському державному університеті, де і захистив кандидатську дисертацію з фізики. Він же очолював "Асоціацію випускників радянських навчальних закладів" [8, с. 382]. І цей список можна продовжити.

СРСР став першою державою, яка визнала ДРА, і від самого початку надавав всіляку підтримку уряду НДПА в його прагненні реформувати країну за радянським зразком. Упродовж перших двох місяців після "Квітневої революції" 1978 р. між ДРА і СРСР було укладено 29 угод про економічне і технічне співробітництва на загальну суму 104 млн дол. Упродовж 1978 р. за сприяння СРСР в Афганістані було збудовано й уведено в експлуатацію понад 60 господарських об'єктів [14, с. 407; 17, с. 69]. Близько 3 тис. афганців щороку навчалися в 5 профтехзакладах, відкритих у ДРА за сприяння СРСР [17, с. 71].

13 червня Н. М. Таракі прийняв радянського посла А. М. Пузанова і Міністра вищої і середньої освіти СРСР В. П. Єлютіна, який перебував у ДРА з візитом. Афганський лідер заявив, що для будівництва нового суспільства Афганістану бракує фахівців з вищою освітою. Радянський посадовець відповів, що СРСР готовий приймати щороку на навчання 1 500 афганських студентів і "давати їм не лише професійну освіту, але й потрібне суспільно-політичне виховання" [20]. Під час цього візиту між СРСР і ДРА було підписано Протокол про підготовку у вузах СРСР афганських кадрів [17, с. 71].

Відтоді у Москві і Кабулі підкреслювали, що освіта має стати вагомим засобом форсованої соціалістичної модернізації ДРА. Під час зустрічі з А. М. Пузановим і президентом АН Таджикиської РСР М. С. Асімовим, який очолював делегацію АН СРСР в Афганістані, Н. М. Таракі наголосив на "важливості для ДРА можливості використання передового досвіду радянських вчених", що, з-поміж іншого, дозволить Афганістану стати "природним членом соціалістичного співтовариства" [12, арк. 1]. А під час зустрічі зі співробітником центрального апарату МЗС СРСР І. С. Спіцьким посол ДРА в СРСР Р. М. Пактин зауважив, що особливу увагу в ДРА приділяють вивченню афганцями суспільних наук. Якщо раніше, відзначив він, 50 % афганців після навчання в СРСР поверталися комуністами, то тепер він сподівається, що таких буде 100 % [11, арк. 1–2]. Для полегшення адаптації афганців до навчання у радянських навчальних закладах восени 1979 р. міністри вищої і середньої освіти ДРА і СРСР М. Сума і В. П. Єлютін домовилися про відкриття в Кабулі річних курсів російської мови. Викладати на них повинні були радянські фахівці, а також викладачі кафедри російської мови Кабульського політехнічного інституту [10, арк. 3].

Якщо до 1978 р. головним критерієм відбирання кандидатів на навчання в СРСР був фаховий, то після "Квітневої революції" визначальним став партійний. Потрапити до переліку потенційних студентів радянських навчальних закладів могли лише лояльні до кабульського режиму люди. Це були переважно члени НДПА, Демократичної організації молоді Афганістану (ДОМА, аналог радянського комсомолу) чи Демократичної організації жінок Афганістану (ДОЖА).

Радянська збройна інтервенція до ДРА в кінці грудня 1979 р. поглибила суспільно-політичну кризу в цій країні. Населення, яке було поляризоване "Квітневою революцією" і форсованими соціалістичними реформами НДПА, в цілому вороже зустріло появу радянських танків у Кабулі та інших містах. Опозицією режиму Б. Кармаля став сприйматися як маріонетковий, а

СРСР з партнера і друга перетворився на окупанта. Розколота міжфракційною боротьбою угруповань "Хальк" ("Народ") і "Парчам" ("Знамено") НДПА також неоднозначно зустріла радянську військову присутність. Прибічники поваленого Х. Аміна і більшість членів "Хальк" вороже зустріли перехід влади до "Парчам" на чолі з Б. Кармалем, влада яких трималася на радянській зброї. Такі настрої не оминували й афганську студентську общину в СРСР загалом і УРСР зокрема.

У кінці 1979 р. у "цивільних" навчальних закладах УРСР навчалось 522 громадянина ДРА (207 у Києві, 122 у Харкові, 103 у Донецьку, 18 у Запоріжжі, 13 у Сімферополі, і 5 у Вінниці). Ще 190 осіб навчалися у військових училищах Києва, Львова, Одеси, а також 186 – в Харківській школі МВС [1, спр. 1163, арк. 456]. КДБ УРСР відстежувало ставлення населення республіки до резонансних подій в державі і світі, аналіз яких адресувався ЦК КПУ і особисто Першому його секретареві В. В. Щербицькому. У кінці грудня 1979 – на початку січня 1980 рр. було підготовлено декілька документів, які констатували в цілому схвальне ставлення населення УРСР до "введення радянських військ" до ДРА [див.: 1, спр. 1164, арк. 12–16; 1, спр. 1164, арк. 67–71; 1, спр. 1164, арк. 134–138]. Прискіплива увага КДБ була прикута і до настроїв громадян Афганістану, які навчалися в СРСР.

31 грудня 1979 р. датоване "Інформаційне повідомлення про реагування на події в Афганістані і становище серед афганських громадян" [1, спр. 1163, арк. 456 – 458]. У ньому констатовався поділ афганських студентів на два політичні угруповання, "Хальк" і "Парчам". Вказувалося, що більшість афганських студентів "натхненно зустріли повідомлення про повалення режиму Аміна і прихід до влади Бабрака Кармалю, висловлюють вдячність СРСР за всебічну допомогу і впевненість в остаточній перемозі ідей Квітневої революції" [1, спр. 1163, арк. 456 – 457]. Студент Київського державного університету Ф. Парваз у бесіді з "джерелом" КДБ дякував радянській владі за "чудовий новорічний подарунок" афганському народу. Аспірант Харківського автошляхового університету У. Сіар говорив, що "в особі братнього радянського народу ми бачимо надійного друга і захисника від підступів міжнародного імперіалізму". Вказувалося також, що курсанти військових училищ, а також школи МВС, висловлюють задоволення всебічною допомогою, яку СРСР надає Афганістану [1, спр. 1163, арк. 457].

Утім, "джерела" КДБ зафіксували й окремі негативні висловлювання. Студент підготовчого факультету Київського державного університету А. Ахмад говорив, що "люди, які прийшли до влади в Афганістані, не зможуть вирішувати партійні питання мирним шляхом... Вони вбили Аміна, зараз гине багато хороших людей". Студент того ж факультету А. Расул у бесіді з викладачем стверджував, що дії СРСР "не знайдуть підтримки в інших країнах і можуть спричинити військовий конфлікт між КНР, США і Радянським Союзом". КДБ звітував про життєві заходи задля недопущення небажаних проявів невдоволення серед афганських студентів [1, спр. 1163, арк. 456–457].

Інформація про настрої афганських студентів впродовж зими – весни 1980 р. регулярно потрапляла до поточних інформаційних повідомлень КДБ УРСР, які містили узагальнену інформацію про стан справ у республіці, а також про прояви інакомислення, варті уваги органів державної безпеки.

3 січня 1980 р. повідомлялося, що напередодні в Київському інженерно-будівельному інституті відбулися збори 109 афганців – студентів вишів і військових учи-

лищ. На зборах з доповіддю виступив аспірант вказаного інституту М. С. Спартак. Збори висловили вдячність радянському уряду, закликали усіх афганців згуртуватися навколо НДПА і підтримки заходів, покликаних поглибити Квітневу революцію. У той же день доповідач виїхав до Москви для передачі своєму партійному керівництву тексту резолюції і списку присутніх на зборах (з чого видно, що це навряд чи була ініціатива студентів київських вишів). Про відсутність єдності серед афганського студентства свідчать альтернативні збори, які організував студент педінституту іноземних мов Н. Нематулла. Він відмовляв афганців від участі в "офіційних зборах" і зміг заітивати близько 20 осіб. КДБ з жалем констатувало, що зміст питань, які там обговорювалися, лишився невідомим [1, спр. 1164, арк. 19].

В інформаційному повідомленні від 7 січня 1980 р. містилася інформація про настрої афганських студентів Кримського медичного інституту в м. Сімферополь. У документі йшлося, що афганці-старшокурсники (усі були безпартійними) схвально зустріли інформацію про прихід до влади в ДРА нового уряду. Студенти ж першокурсники (із семи студентів троє були членами НДПА, решта – ДОМА) до подій в Афганістані поставилися негативно. Вони з побоюванням висловлювалися щодо можливого переслідування прибічників поваленого режиму. Острах викликали і можливі репресії проти них самих, оскільки в НДПА вони вступили за правління Х. Аміна. Окремі студенти "введення радянських військ" вважали "передчасним" [1, спр. 1164, арк. 23].

4 січня 1980 р. А. Шах, який очолював афганське земляцтво і групу НДПА Кримського медичного інституту, повідомив адміністрацію закладу про те, що очолювана ним група членів НДПА і ДОМА висловилися за саморозпуск. У бесіді з "оперативним джерелом" афганець повідомив, що таке розпорядження він отримав 31 грудня від співробітника посольства ДРА в СРСР (прізвище не назвав). Він висловив занепокоєння долею своїх родичів і просив дозволу повернутися на Батьківщину [1, спр. 1164, арк. 24].

Про недовіру до радянської версії подій у ДРА може свідчити зафіксований КДБ УРСР факт прослуховування афганськими студентами радіопередач із ФРН мовою пушту [1, спр. 1164, арк. 24].

12 січня 1980 р. у приміщенні підготовчого факультету Київського державного університету відбулися збори афганських студентів, учнів технікумів та курсантів військових училищ Києва за участю члена Революційної Ради ДРА А. Кадира. На зборах були присутні представники афганців, які навчалися в Донецьку і Харкові. Одним із питань порядку денного були відносини між "парчамівцями" і "хальківцями". Прибічники Аміна (6 осіб) були відсторонені від керівництва партійною організацією і земляцтвами афганських студентів. Жодних негативних проявів з їх боку не було. Йшлося, що більшість афганців схвально відгукувалися про зміни в ДРА і НДПА, робили "вірну оцінку інтернаціональної допомоги", яку СРСР надавав Афганістану. Лише окремі прибічники Аміна засудили прихід до влади Б. Кармалю, заявляли про підтримку політики США щодо їхньої країни і вважали, що у "випадку виведення радянських військ з Афганістану нинішній уряд ДРА буде повалений" [1, спр. 1164, арк. 218 – 220].

Іноді політичні розбіжності між афганськими студентами виходили за межі дискусій і дебатів. 21 квітня 1980 р. у гуртожитку підготовчого факультету Одеського політехнічного інституту відбувся конфлікт між афганськими студентами, Ш. Муніром з одного боку, і Ф. Мохаммадом і Хафізулою з іншого. Як виявилось, конфлікт стався на політичному ґрунті: між представни-

ками "Хальк" (Ш. Мунір) та "Парчам" (решта). Констатувалося, що останнім часом відносини між представниками цих угруповань в Одесі ускладнилися [1, спр. 1167, арк. 308 – 309].

22 серпня 1980 р. у Тетерівському оздоровчому таборі "Ластівка" Київського державного педагогічного інституту іноземних мов, в якому відпочивало 82 іноземні студенти (серед них 23 афганці), сталася бійка між прибічниками Аміна й Таракі. Постраждалих не було. Встановлено, що причиною конфлікту став виступ на прощальному вечорі студента Аслама (прибічника Аміна), який висловив вдячність на адресу адміністрації табору за гостинність і гарне обслуговування. Прибічники Таракі обурилися, що Аслам звернувся до присутніх від імені афганського народу і НДПА. Того ж вечора збори прибічників Таракі ухвалили клопотати перед ректором про відрахування та повернення до ДРА усіх прибічників Аміна [1, спр. 1171, арк. 281 – 282].

Як видно з аналізованих документів КДБ УРСР, ставлення афганських студентів до грудневих подій 1979 р. залежало від фракційної приналежності. Хальківці, а також прибічники загиблого Х. Аміна з острахом зустріли зміну владі в Кабулі. Афганці в СРСР, схоже, отримували інформацію про події в себе на Батьківщині не лише з радянських ЗМІ, тож були обізнані з хвилею репресій проти попередньої влади з боку нового режиму. Таким чином, складна політична ситуація в ДРА екстраполювалася на афганську общину в УРСР. Це позначилося і на зміні у складі афганського активу в студентських земляцтвах, коли прибічники попередньої влади усувалися від впливу на нього.

3 весни 1980 р. і аж до виведення радянських військ з Афганістану в документах КДБ УРСР відсутня інформація про політичні настрої афганського студентства. Пояснити це можна кількома факторами. Першим, на нашу думку, було те, що в умовах фактичної окупації ДРА радянськими військами режим НДПА став більш монолітним, і на навчання до СРСР направлялася переважно молодь, кар'єра і добробут якої залежали від парчамівського крила партії та СРСР, який його всіляко підтримував. Іншим фактором стала роками вироблена в СРСР система навчання і виховання іноземних студентів, усі складові якої були спрямовані передусім на політично-ідеологічне виховання молоді.

3 огляду на наявні дані, у 1980-ті рр. кількість студентів-афганців у СРСР зростає. Побільшало афганських студентів і в УРСР. Навчалися вони не лише в Києві і великих містах. У провінційному Кіровограді в декількох навчальних закладах існували представницькі афганські спільноти. Деякі з них проходили короткотермінову підготовку. Наприклад, у січні – травні 1981 р. у Кіровоградському вищому льотному училищі цивільної авіації (КВЛУЦА) проходили перепідготовку на літаку Ан-24 6 пілотів, 4 бортмеханіки, 3 інженери і 3 техніки з ДРА [4, спр. 32, арк. 5 – 6]. Проте більшість отримували повноцінну освіту. У звітах Кіровоградського медичного училища за 1986–1987 н. р. згадуються "іноземні учні нашого училища з Афганістану", яких запросили на зустріч з радянськими воїнами-"афганцями" [5, спр. 572, арк. 12]. З огляду на те, що в документі лише одного разу згадані "іноземні фармацевти" [5, спр. 572, арк. 29], можна припустити, що йшлося саме про афганців. У звіті за 1988 – 1989 н.р. згадані 21 студент-іноземець з відділення "фармація" [5, спр. 620, арк. 29]. Напевне, серед них були й афганці.

Найбільша афганська земляцтво було в кіровоградському СПТУ № 8. У ньому готували фахівців з багатьох виробничих спеціальностей (плиточників-лицювальників, електромонтажників, електрогазозва-

рювальників, слюсарів-сантехників, малярів, будівельних столярів, штукатурів, мозаїстів, мулярів, монтажників залізобетонних конструкцій, машиністів автокрана, екскаватора, бульдозера, грейдера). У 1984 р. в училищі навчалися 85 афганських учнів, які мешкали в гуртожитках [6, спр. 156, арк. 14]. Вони перебували на повному державному утриманні. Наприклад, для придбання одягу на кожного учня виділялося 300 руб. на увесь період навчання. Ще по 3 руб. виділялося для "організації культурного відпочинку" кожного учня щомісяця [6, спр. 166, арк. 13].

Роботі з іноземними студентами й учнями приділялася значна увага. У кожному навчальному закладі, де навчалися іноземці, діяли Ради у справах іноземних студентів (учнів), їх навчання і виховання регулювалося відповідними нормативними документами, перебувало на особливому контролі адміністрації закладів і партійних комітетів. В опрацьованих документах кількох навчальних закладів м. Кіровограда не вдалося відшукати майже жодної інформації про власне навчання афганських студентів. Ті ж документи, які є доступними, змушують констатувати, що не навчання було найважливішим у роботі з іноземцями в той час.

Даних про навчання афганців у Кіровоградському інституті сільськогосподарського машинобудування (КІСМ) (там навчалися студенти з-понад десятка інших соціалістичних країн та країн "соціалістичної орієнтації") відшукати не вдалося, проте звіт про роботу секції російської мови як іноземної цього вишу є дуже інформативним. У ньому йшлося, що "на заняттях з російської мови постійна увага приділялася вихованню в студентів діалектико-матеріалістичного світогляду" відповідно до плану заходів із "втілення в навчальний процес матеріалів, пов'язаних з роботою і значенням ХХVI з'їзду КПРС" [2, спр. 521, арк. 7]. Спеціально для іноземних студентів були розроблені комплекти слайдів "Жовтень", "В. І. Ленін", тексти "Радянська Армія", "В. І. Ленін", "Радянська Україна: підсумки і перспективи", "1 травня – День міжнародної солідарності трудящих", "Вони були делегатами ХХVI з'їзду КПРС" [2, спр. 521, арк. 4]. Викладачі секції звітували про олімпіади, вікторини, літературні вечори ("Жовтень в радянській поезії", "В. І. Ленін у поезії", "Чи знаєте ви життя В. І. Леніна" тощо) [2, спр. 521, арк. 8].

У планах роботи з афганськими учнями СПТУ № 8 також наголошувалося на необхідності "у процесі теоретичного і виробничого навчання настійливо і цілеспрямовано формувати в іноземних учнів марксистсько-ленінський світогляд про розвиток природи і суспільства, патріотизм і інтернаціоналізм, високу моральну культуру". Адміністрація вимагала "корегування перспективно-тематичних планів і конспектів викладачів, доповнюючи їх матеріалами миролюбної зовнішньої політики СРСР, матеріалами червненого Пленуму ЦК КПРС, промовама на Пленумі Генерального Секретаря ЦК КПРС т. Андропова Ю. В., матеріалами ХІХ з'їзду ВЛКСМ, ХVІІ з'їзду профспілок, новими досягненнями науково-технічного прогресу", "вивчення у процесі занять першоджерел праць класиків марксизму-ленінізму" [6, спр. 142, арк. 4].

Як видно з наявних документів, у роботі з іноземними студентами пріоритет надавався ідейно-політичному вихованню. Воно здійснювалося "всіма факультетами, службами і підрозділами училища (КВЛУЦА – О. К.) спільно з громадськими організаціями під керівництвом партійного комітету училища і на підставі перспективних і поточних планів ідейно-виховної роботи" [3, спр. 844, арк. 2]. Чільне місце в цих планах посідали "пропаганда серед іноземних

студентів рішень і документів КПРС і Радянського уряду", "роз'яснювальна робота з внутрішньої і зовнішньої політики СРСР" [3, спр. 844, арк. 7].

Адміністрація навчальних закладів та партійні комітети тісно опікувалися афганською спільнотою. З огляду на кількість афганських учнів, при розгляді цього питання ми орієнтуємося на "Комплексний план ідейно-виховної, навчально-методичної та організаційної роботи з іноземними учнями" СПТУ №8 на 1983 – 1984 н.р. Ним вказувалося спиратися в цій роботі передусім на членів НДПА і ДОМА. На початку кожного навчального року за участі адміністрації училища формувалася актив афганських учнів, засідання якого мали відбуватися "не рідше двох разів на місяць з актуальними порядками денними" [6, спр. 142, арк. 2]. Комітети НДПА і ДОМА мали бути забезпечені політичною літературою і підписками на періодичні видання, актуальною інформацією "про події в Афганістані, про роботу НДПА з втілення в життя рішень партконференції НДПА..." [6, спр. 142, арк. 13].

Надзвичайно насиченим було позаурочне життя афганських учнів. Це були лекції ("Створення СРСР – продовження справи Великого Жовтня", "Ленінський комсомол – помічник і резерв партії", "Розвиток світової соціалістичної системи", "Антинародна сутність сучасного капіталізму" [6, спр. 142, арк. 5]), спецсеминар "Актуальні проблеми боротьби за мир і розрядку на міжнародній арені", перегляд і обговорення "історично-революційних, хронікально-документальних і науково-популярних фільмів", "місячники" на кшталт "Атеїстичного", або ж "Торжество ленінської національної політики" чи "Пропаганда миролюбної зовнішньої політики СРСР" [6, спр. 142, арк. 6] тощо. З метою "інтернаціонального виховання" педагогічний склад училища мав "настійливо прищеплювати учням із Афганістану якості патріотів-інтернаціоналістів". Цьому мали сприяти серія заходів до 40-річчя Перемоги, регулярний випуск стінних газет "Моя Батьківщина – Афганістан", урочистий мітинг афганських учнів на честь утворення НДПА, урочисті збори на честь 6-ї річниці Квітневої революції, мітинги солідарності з народами країн, що розвиваються [6, спр. 142, арк. 7 – 8]. Найбільш важливим засобом трудового виховання визначено участь афганців у Всесоюзному ленінському суботнику [6, спр. 142, арк. 9].

За роки такої цілеспрямованої роботи в радянських вищих і професійно-технічних навчальних закладах було не лише підготовлено тисячі кваліфікованих афганських фахівців найрізноманітніших спеціальностей, але й виховано ціле покоління нових людей. Після навчання в СРСР до Афганістану поверталися у своїй масі носії "марксистсько-ленінського світогляду", які щиро захоплювалися радянською дійсністю і бажали перенести хоча би окремі елементи її на Батьківщину. До того ж своє майбутнє вони пов'язували з панівним в Афганістані режимом і були переконані, що без підтримки СРСР він не встоїть перед наступом капіталізму й "світового імперіалізму". Тож для таких людей виведення радянських військ із Афганістану в лютому 1989 р. означало руйнування однієї з базових підстав їхньої картини світу, як початок неминучого кінця. Саме такі настрої фіксував КДБ УРСР навесні 1989 р.

15 березня 1989 р. КДБ підготував документ "Про розвиток обстановки в Афганістані і земляцтвах афганських студентів, які навчаються у вищих республіки". У ньому йшлося, що "частина афганських студентів, які навчаються в республіці, негативно сприйняла виведення радянських військ із Афганістану". За їхнім переконанням, "в ситуації, що склалася, Квітнева революція перебуває напередодні своєї поразки". Радянський Со-

юз, на їхню думку, "формально й однобічно підійшов до виконання Женевських угод в умовах, коли ані США, ані Пакистан не дотримуються взятих на себе зобов'язань і продовжують активну військово-політичну підтримку озброєної опозиції". На настрої афганських студентів, які і раніше, впливали політичні симпатії й антипатії. Більшість афганців негативно ставилася до діяльності М. Наджибулли, який "не зміг подолати фракційну боротьбу в НДПА" і "об'єднати прогресивні сили афганського суспільства перед загрозою контрреволюції". Водночас "ситуація ускладнюється фракційною діяльністю т.зв. "кармалістів", які спираються на підтримку аналогічних угруповань серед афганців, які навчаються у Москві та інших містах Радянського Союзу", а також "активізується діяльність "халькістського" крила партії, фракціонерів з числа супротивників політики національного примирення і курсу політики Наджибулли, які на пленумі ЦК НДПА у жовтні 1988 р. були зміщені зі своїх постів". КДБ констатував, що "нестабільне становище в Афганістані і побоювання за свою власну долю, яке наростає в цих умовах, справляють вельми сильний психологічний вплив на афганських студентів, які навчаються в СРСР, є причиною негативних процесів в їх середовищі" [1, спр. 1171, арк. 104 – 105].

Зазначені проблеми пов'язували зі складною ситуацією в посольстві РА (Республіка Афганістан, таку назву країни затверджено в листопаді 1987 р. – О. К.) у Москві. З призначенням послом С. Гулябзоя різко впа "рівень організаційно-партійної роботи в земляцтвах афганських студентів". Аналітики КДБ причинами цього називали відсутність у Гулябзоя досвіду політичної діяльності, а також особисту образу і неприязнь останнього до Наджибулли. Посол начебто казав, що "...слід поховати Наджибуллу разом із його прибічниками, як це раніше зробили з Аміном і його клікою". Він вважав своє перебування на дипломатичній посаді тимчасовим, сподіваючись на підтримку Міністра оборони Таная, Міністра закордонних справ Вакіля, Міністра внутрішніх справ Ватанджара, які перебували в опозиції до Наджибулли.

Радянські спецслужби констатували пасивність співробітників посольства, прояви "пуштунського націоналізму і нехтування інтересами інших національностей Афганістану". Особливо наголошувалося на таких вадах у діяльності аташе Посольства у Москві Р. Лангара, який був куратором афганського студентства в СРСР.

Все це впливало, на думку авторів документа, на ситуацію в афганській колонії. З часу призначення Гулябзоя послом в організації НДПА, яка об'єднувала афганських студентів м. Києва, "не проводилися партійні збори, вся політико-організаційна робота занедбана". До афганських студентів не доводилася інформація про становище в РА, про заходи НДПА з її нормалізації. "Більшу частину свідчень про Афганістан вони отримують від передач західних підричних радіостанцій, які мають провокативний характер, сіють панічні настрої і недовіру до режиму Наджибулли. Аналогічна ситуація має місце і в інших містах республіки, де навчаються студенти з Афганістану". В окремих земляцтвах спостерігалися випадки злиття угруповань "халькістів" з тією частиною "парчамістів", яка підтримує Б. Кармаля, виступає за усунення від влади Наджибулли і повернення влади попередньому керівництву НДПА. "Окремими афганськими студентами з цього середовища, які навчаються у вищих республіки, серед своїх співвітчизників ведеться робота з дискредитації курсу НДПА на політику національного примирення, на підрич довіри до СРСР у зв'язку із виведенням радянських військ із Афганістану".

Зазначені негативні процеси в афганських земляцтвах, на думку аналітиків з КДБ, призвели до "деморалізації частини студентів-афганців, у наслідок чого знизилася їхня успішність, почастишали випадки порушення режиму проживання, бійки та інші негативні прояви. Ці процеси не отримують необхідної відсічі з боку здорових сил в афганській колонії, оскільки Посольство РА у Москві у зв'язку з нестабільністю становища державної влади в Афганістані зайняло вичікувальну позицію" [1, спр. 1171, арк. 104–105].

Висновки. Підводячи підсумки, зазначимо, що здобуття освіти громадянами в інших країнах є нормальною практикою міждержавних взаємин. Для слаборозвинених країн це було і залишається вагомим засобом отримання висококваліфікованих кадрів. Проте в умовах глобального ідеологічного протистояння, якою була "холодна війна", це був ще й елемент політики, спрямованої на просування інтересів наддержав у світі. Цю тенденцію виразно ілюструють радянсько-афганські відносини. Навчання в СРСР у 1960–70 рр. сприяло поширенню марксистських ідей в Афганістані, що втілювалося в "Квітневій революції" 1978 р. У наступне десятиліття, в умовах радянської окупації цієї країни, навчання афганців в СРСР було засобом формування чисельної прорадянської верстви афганського суспільства.

На ставлення афганських студентів до радянської інтервенції в Афганістан впливали різні фактори. Серед них важливу роль відігравала ступінь інформованості про події в Афганістані в кінці грудня 1979 р. Проаналізовані документи свідчать, що частина афганців схвалювала військове втручання СРСР в "афганську кризу", фактично повторюючи при цьому головні положення радянської пропаганди доби "холодної війни". Ті громадяни ДРА, які з альтернативних джерел отримували інформацію про становище на Батьківщині, висловлювали занепокоєння, побоювання і навіть негативне ставлення до політики СРСР. На настрої афганців впливала також їхня фракційна приналежність: прибічники "Парчам" і крила "Хальк", пов'язаного з Н. М. Таракі, схвалювали радянську інтервенцію, у той час як прибічники Х. Аміна засуджували її.

Переважаюча більшість афганців в УРСР негативно сприйняла виведення радянських військ у лютому 1989 р. Упродовж років радянська (й афганська) пропаганда наголошувала на непорушності радянсько-афганської дружби, на необхідності спільного протистояння наступу "світового імперіалізму". Тож більшість афганців – і в Афганістані, і в СРСР – були переконані, що режим М. Наджибулли не здатний самотужки протистояти наступу моджахедів.

Отримані результати дослідження відкривають перспективи для дослідження ставлення до інтервенції СРСР в Афганістан різних соціальних верств населення цієї азійської країни.

Список використаних джерел

1. Галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 16: Секретаріат ГПУ – КГБ УРСР, оп. 1.
2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф. Р-823: Кіровоградський інститут сільськогосподарського машиностроєння, оп. 1.
3. ДАКО. Ф. Р-7168: Кіровоградське вищеє летне училище гражданської авіації, оп. 2.
4. ДАКО. Ф. Р-7168: Кіровоградське вищеє летне училище гражданської авіації, оп. 3.
5. ДАКО. Ф. Р-6628: Кіровоградське медичнське училище им. Е. О. Мухина, оп. 1.
6. ДАКО. Ф. Р-7739: Кіровоградське середнє городське професіонально-технічне училище № 8, оп. 1.
7. Акимбеков С. М. История Афганистана / С. М. Акимбеков. – Астана; Алматы: ИМЭП при Фонде Первого президента, 2015. – 848 с.
8. Афганістан. Краткий біографічний справочник / сост. Г. П. Ежов. – М.: Изд-во "КлючС", 2002. – 440 с.

9. Брицкий П. П. Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств / П. П. Брицкий. – Львов: Вища школа, 1986. – 180 с.

10. Запись беседы с заместителем премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Шах Вали: Посол СССР в Демократической Республике Афганистан [Электронный ресурс]. – 27 октября 1979 г. – 4 арк. // Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона. Афганистан (Архив НБ). – Режим доступа: <https://bit.ly/2PHqqa7>.

11. Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Раз Мухаммедом Пакином [Электронный ресурс]: Из дневника И. С. Спицкого. – 28 июля 1978 г. – 3 арк. // Архив НБ. – Режим доступа: <https://bit.ly/3aiV10C>.

12. Запись беседы с председателем Революционного Совета, премьер-министром Демократической Республики Афганистан Н. М. Таракі [Электронный ресурс]: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г. – 2 арк. // Архив НБ. – Режим доступа: <https://bit.ly/3fMIDh5>.

13. Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 рр.: монограф. / О. Л. Ковальков. – Кропивницький: ФОП Лівий Сергій Васильович, 2018. – 272 с.

14. Коргун В. Г. История Афганистана. XX век / В. Г. Коргун. – М.: ИВ РАН, 2004. – 528 с.

15. Майдан И. Г. Вклад Украинской ССР в развитие сотрудничества между Советским Союзом и Афганистаном / И. Г. Майдан // Афганістан. Экономика, политика, история / отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Наука, 1984. – С. 191–199.

16. Протокол об эквивалентности документов о среднем, среднем специальном и высшем образовании и ученых степеней Союза Советских Социалистических Республик и Королевства Афганистана. – 5 июня 1969 г. // Советско-афганские отношения. 1919–1969 гг. / ред. В. Виноградов, Р. Ахрамович и др. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1971. – С. 404–406.

17. Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Таракі – Амина (1978–1979 гг.) / М. Ф. Слинкин. – Симферополь: [б. и.], 1999. – 359 с.

18. Соглашение о культурном сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Афганистаном. – 4 марта 1960 г. // Советско-афганские отношения. 1919–1969 гг. / ред. В. Виноградов, Р. Ахрамович и др. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1971. – С. 189–193.

19. Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987 / Л. Б. Теплинский. – М.: Мысль, 1988. – 384 с.

20. Notes from a Conversation with the General Secretary of the Central Committee [CC] of the NDPA [National Democratic Party of Afghanistan], Chairman of the Revolutionary Council of DRA [Democratic Republic of Afghanistan] N. M. Taraki. – June 13, 1979 // Soviet Invasion of Afghanistan. Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified. – URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110301>

21. Wahab S. A Brief History of Afghanistan / S. Wahab, B. Youngerman. – N. Y., 2007. – 308 p.

References

1. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, fund 16: GPU-KGB of the USSR Secretariat, list 1 [in Russian].
2. State archives of Kirovohrad region, fund P-823: Kirovohrad Institute of Agricultural Engineering, list 1 [in Russian].
3. State archives of Kirovohrad region, fund P-7168: Kirovohrad Higher Flight School of Civil Aviation, list 2 [in Russian].
4. State archives of Kirovohrad region, fund P-7168: Kirovohrad Higher Flight School of Civil Aviation, list 3 [in Russian].
5. State archives of Kirovohrad region, fund P-6628: E. O. Mukhin Kirovohrad Medical College, list 1 [in Russian].
6. State archives of Kirovohrad region, fund P-7739: Kirovohrad secondary urban vocational school no 8, list 1 [in Russian].
7. Akimbekov S. M. (2015). *History of Afghanistan*. Astana-Almaty: IMEP under the Fund of the First President [in Russian].
8. Ezhov G. P. (2002). *Afghanistan. Brief Biographical Guide*. Moscow: KeyC. [in Russian].
9. Brickij P. P. (1986). *Help from socialist countries in training personnel for the liberated states*. Lvov: High School. [in Russian].
10. Recording of a conversation with the Deputy Prime Minister, Foreign Minister of the DRA Shah Wali: USSR Ambassador to the Democratic Republic of Afghanistan, October 27, 1979, 4 sheets. *George Washington University National Security Archive, Afghanistan*. <https://bit.ly/2PHqqa7>. [in Russian].
11. Recording of a conversation with the Ambassador of the Democratic Republic of Afghanistan to the USSR Raz Mohammed Paktin: From the diary of I. S. Spitsky, July 28, 1978, 3 sheets. *George Washington University National Security Archive, Afghanistan*. <https://bit.ly/3aiV10C>. [in Russian].
12. Recording of a conversation with the Chairman of the Revolutionary Council, the Prime Minister of the Democratic Republic of Afghanistan N. M. Taraki: From the diary of A. M. Puzanov, July 11, 1978, 2 sheets. *George Washington University National Security Archive, Afghanistan*. <https://bit.ly/3fMIDh5>. [in Russian].
13. Koval'kov O. L. (2018). *Afghanistan in the Foreign Policy of Soviet Russia/USSR: 1919-1978*. Kropyvnytskyi: Individual Entrepreneur Liviy Serhii Vasyliovych [in Ukrainian].
14. Korgun V. G. (2004). *History of Afghanistan. Twentieth century*. Moscow: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. [in Russian].

15. Majdan I. G. (1984). Contribution of the Ukrainian SSR to the development of cooperation between the Soviet Union and Afghanistan. *Afghanistan. Economics, politics, history*. Moscow: Science, 191-199 [in Russian].

16. Protocol on the equivalence of documents on secondary, specialized secondary and higher education and academic degrees of the Union of Soviet Socialist Republics and the Kingdom of Afghanistan, June 5, 1969. (1971). *Soviet-Afghan relations. 1919-1969*. Moscow: Political Literature Publishing House, 404-406. [in Russian].

17. Slinkin M. F. (1999). *People's Democratic Party of Afghanistan in power. The time of Taraki-Amin (1978-1979)*. Simferopol'. [in Russian].

18. Agreement on cultural cooperation between the Union of Soviet Socialist Republics and Afghanistan, March 4, 1960. (1971). *Soviet-Afghan*

relations. 1919-1969. Moscow: Political Literature Publishing House, 189-193. [in Russian].

19. Teplinskij L. B. (1988). *The history of Soviet-Afghan relations. 1919-1987*. Moscow: View. [in Russian].

20. Notes from a Conversation with the General Secretary of the Central Committee [CC] of the NDPA [National Democratic Party of Afghanistan], Chairman of the Revolutionary Council of DRA [Democratic Republic of Afghanistan] N. M. Taraki, June 13, 1979. *Soviet Invasion of Afghanistan. Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified*. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110301>. [In English].

21. Wahab S., Youngerman B. A. (2007). *Brief History of Afghanistan*. New York. [In English].

Надійшла до редколегії 16.04.20

O.Kovalkov, PhD in History, Associate Professor
V. Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

THE ATTITUDES OF AFGHAN STUDENTS IN THE UKRAINIAN SSR TO THE SOVIET INTERVENTION IN AFGHANISTAN AND WITHDRAWAL OF SOVIET TROOPS (1979–1989)

The article examines the political views of Afghan students studying in the Ukrainian SSR and their attitude towards the Soviet intervention in Afghanistan and the withdrawal of Soviet troops from that country. The sources of the study were KGB analytical reports from the Branch Archive of the Ukrainian Security Service, documents of educational institutions in Kirovohrad where Afghans studied, from the State Archives of Kirovohrad region, texts of the Soviet-Afghan educational cooperation agreements, notices and diary records of the USSR ambassador in Afghanistan and other Soviet officials on meetings and conversation with Afghan politicians.

It was proven that the studying of Afghans in the USSR was one of the means of the Soviet policy toward Afghanistan aimed at its forced socialist modernization. The studying of Afghans in the Soviet Union led to emergence of a large pro-Soviet stratum of the Afghan society.

The factors that determined the different attitudes of Afghan students studying in the Ukrainian SSR to the armed Soviet intervention in the Afghan crisis in December 1979 were identified. Most Afghans endorsed the USSR's military intervention in the "Afghan crisis". They believed that this was necessary to protect the achievements of the "April Revolution" and to counter "world imperialism". Some of them expressed concern, fear, and even negative attitudes toward the USSR policies. These sentiments were influenced by a factional affiliation: supporters of the "Parcham" and the "Hulk" group associated with N. M. Taraki endorsed the Soviet intervention, while supporters of H. Amin condemned it.

The Afghan students in the Ukrainian SSR largely rejected the withdrawal of the Soviet troops from Afghanistan in February 1989. Most of them viewed it as a betrayal by the Soviet Union. They were convinced that this would lead to the fall of M. Najibullah's regime and the defeat of the "April Revolution" in Afghanistan.

Keywords: Afghanistan, the Ukrainian SSR, students, intervention, troops' withdrawal, political views, attitudes.

УДК 94(38)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.7>

К. Кумінова, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"АФІНСЬКИЙ СЮЖЕТ" В АНТИЧНИХ БІОГРАФІЯХ АНАХАРСІСА

Проаналізовано "афінський сюжет" в античних біографіях Анахарсіса. Основне завдання – дослідити датування появи новели про зустріч Анахарсіса із Солоном в Афінах.

Детально розглянуто роботи античних авторів із V ст. до Р. Х. до III ст. після Р. Х. Акцентовано увагу на роботах Діогена Лаертського та першоджерелах його роботи "Про життя та вчення відомих філософів". Підкреслено, що Діоген Лаертський використовував роботи Сосікрата з Родосу та Гермиппа зі Смірни, які були авторами III–II ст. до Р. Х. Це дає можливість датувати появу новели про зустріч Анахарсіса із Солоном в Афінах саме цим періодом.

Подано короткий характеристику політичній та економічній ситуації в Давній Греції та Риму цього періоду. Прослідковано причини формування образу благородного варвара. Акцентовано увагу на постаті Анахарсіса, образ якого був ідеалізований античними авторами. Доведено, що популярність образу благородного варвара – реакції античних авторів на кризові ситуації в суспільстві.

Ключові слова: Анахарсіс, "афінський сюжет", античні автори, античні біографії Анахарсіса, благородний варвар, криза в античному світі.

Література є виявом настроїв суспільства та змін, що в ньому відбуваються. Вона допомагає краще зрозуміти, чому в історії стали можливими ті чи інші події. Саме тому образ Анахарсіса в античній літературі цікавий для нас тим, що дає змогу дослідити зміни в світогляді тогочасного суспільства, простежити, як і чому в античному світі змінювалося ставлення до людей іншої культури. У статті "Образи Анахарсіса та Скіла в античній літературі" на конкретному прикладі цих літературних персонажів ми довели правильність попереднього твердження, продемонструвавши, що є чіткий зв'язок між політичною та економічною ситуацією в античному світі і літературою, яка відображала ідеї тогочасних громадян [7, 41-45].

Мета статті: дослідити причини популярності в античній літературі сюжету знайомства Анахарсіса із Солоном в Афінах.

Завдання статті: з'ясувати, коли вперше з'являється новела про зустріч афінського та скіфського філософа і якими був політичний і соціальний контекст її появи.

Історіографію з поданої теми ми поділили на декілька груп. Перша присвячена політичній та економічній історії Давньої Греції та Риму. Узагальнюючі роботи допомагають нам познайомитись з контекстом і зрозуміти, чому стала можливою поява "афінського сюжету" в античних біографіях Анахарсіса. Із цієї групи виділяємо ґрунтовну роботу Х. Хабіхта, який розглядає історію Афін в елліністичний період. Дослідник аргументує, що незважаючи на кризу давньогрецького полісу після походів Александра Македонського, Афіни залишаються важливим культурним центром усього елліністичного світу [13].

До другої групи відносимо роботи джерелознавчого характеру. Це й узагальнююча робота із характеристики джерел з історії Давньої Греції В. Бузескула [1] і роботи присвячені окремим античним авторам – Діогену Лаертському [8], Плутарху [18], Тациту [4] тощо.

Третя група розглядає конкретно питання образу Анахарсіса в античній літературі та процес формування новел про нього. З цієї групи ми виділяємо роботу М. Скржинської, яка у своєму дослідженні пропонує

гіпотезу дипломатичної місії Анахарсіса до Креза. Дослідниця, виходячи з цього твердження, розглядає і хронологію появи різних античних сюжетів про Анахарсіса [11]. Детальніше з теорією М. Скржинської познайомимось далі.

Найдавніше джерело, яке доносить згадку про Анахарсіса, – "Історія" Геродота. У ній немає жодної прямої згадки про прибуття Анахарсіса до Афін, не кажучи вже про знайомство і розмови з Солоном.

У Геродота є відсилання до розповідей пелопоннесьців про скіфського філософа. "Батько історії" не вірить цим згадкам, але, за своїм звичаєм, наводить усі почуті новели. Слід зазначити, що Геродот, за властивою йому традицією, не вказує аргументів щодо хибності цієї розповіді. За цими згадками скіфський цар відправив Анахарсіса на навчання до еллінів. Після повернення на батьківщину скіфський філософ сказав правителю, що усі елліни прагнуть бути мудрими, але лише з одними лакедемонянами можна вести розумну бесіду [Hdt. IV, 77]. Ця коротка згадка про розповіді пелопоннесьців дає можливість встановити, що Геродот чув новелу про Анахарсіса не тільки від ольвіополітів [11, с. 103], а використовував і писемні джерела, які до нашого часу не дійшли – роботи Ферокіда Сіросського і Хілона Лакедемонського. Стосовно Ферокіда існує плутанина, оскільки антична традиція знає трьох авторів з таким іменем: Сіросського, Афінського і Леросського. Зараз неможливо встановити, на якого конкретно Ферокіда посилався Константин Александрійський, пишучи про Анахарсіса. Хілон же хрестоматійно вважається першим, хто згадував про Анахарсіса [10, с. 19].

Хілон Лакедемонський – історична постать, але згадок про його життя обмаль. У списку ефорів він згадується під 556 р. до Р. Х. Дата його ефорату підтверджується хронографами Аполлондором і Євсевієм. Про зовнішню політику Хілона можна з впевненістю сказати лише те, що він є одним з відомих ефорів середини VI ст. до Р. Х., коли Спарта посилила свої позиції в Греції, створивши Пелопоннеський союз і вигнавши тиранів з багатьох міст не тільки Лакедедону, але і всієї Еллади. На цей же період припадає і спроба зменшення соціальної диференціації спартанського суспільства. Для нашого дослідження важливішою є традиція зображення Хілона Лакедемонського як мудреця, яка виникає в Лакедедоні і поступово поширюється в інших частинах Еллади. Без сумніву, ця традиція була відома Геродоту, коли він писав "Історію" [9, с. 34-48].

Найповніше зібрання античних згадок про Хілона представлено у Діогена Лаертського. У своїй праці він називає Хілона автором елегій в 200 рядків [Diog. Laert., I, 3]. Німецький антикознавець К. Ю. Белох доводив, що питання моральності займали в VII–VI ст. до Р. Х. перше місце серед інших суспільних проблем. Гесіодові "Труди і дні", наприклад, стали першою спробою укладання кодексу етичних приписів. До найвидатніших представників цього напрямку дослідник відносив так званих "сімох мудреців" – Фалеса з Мілету, Солона з Афін, Біанта з Прієни, Піттака з Мітілени, Клеобула з Лінда, Періандра з Коринфу і Хілона зі Спарти [16, с. 427-428].

Усе вищезазначене підтверджує гіпотезу, що Анахарсіс міг фігурувати в одній з елегій Хілона, яку згодом використав Геродот при написанні "Історії". Отже, ми бачимо, що першопочатково ніякої згадки про подорож Анахарсіса до Афін у Геродота не існувало. Крім того, якщо і звертати увагу на "Історію" як перше джерело, де міститься згадка про скіфського філософа, у новелі явно переважають "спартанські" мотиви.

З усього зазначеного вище виникає питання щодо появи афінського сюжету в античних біографіях Ана-

харсіса. Зі збережених фрагментів роботи Діодора Сицилійського, який жив у I ст. до Р. Х. маємо сюжет, що розповідає про гостини у лідійського царя Креза мудреців Анахарсіса, Солона, Біанта і Піттака. Правитель, як уособлення надмірності в усьому, намагається виявити свій розум у бесіді з мудрецами, але він постійно "програє" мудрим мужам, чим Діодор зайвий раз підкреслює хибність шляху лідійського правителя [Diodor., IX, 26, 2]. Латвійський історик Х. Туманс вважає, що вперше новела про подорож Солон до Креза з'являється у Геродота, після чого стає одним з популярних топосів античної літератури [12, с. 243]. Дослідниця М. Скржинська бачить у цій новелі одголосок пам'яті про дипломатичну місію Анахарсіса до Еллади. Вчена вважає, що зустріч Анахарсіса з Крезом є набагато вірогіднішою, ніж знайомство з Солоном. Сюжет подорожі до Афін і знайомства з Солоном, за М. Скржинською, виникає значно пізніше на основі новел про бенкет семи мудреців у Креза [11, с. 102-103].

На перший погляд, дослідниця має рацію, адже джерела, які розповідають про зустріч Анахарсіса з Солоном в Афінах відносяться до II-III ст. після Р. Х. розглянемо їх детальніше.

Плутарх (I-II ст. після Р. Х.) згадує Анахарсіса у порівняльному життєписі Солон. Ця праця мала служити моральним повчанням, тому автор не ставив за мету точно передати історичні події. Для Плутарха Анахарсіс є винятковим прикладом серед варварів, якого слід наслідувати [18]. Плутарх розповів, як скіф зміг за допомогою своєї мудрості добитися зустрічі з афінським законодавцем. Наприклад, коли Анахарсіс прийшов до будинку Солон і попросив провести його до мудреця, Солон, вражений зухвальством незнайомця, зауважив, що шукати друзів слід на батьківщині. На це Анахарсіс відповів, що Солон якраз вдома і йому нічого не завдасть завести нове знайомство [Plut. Solon, 5].

Твори Лукіана Самосатського (II ст. після Р. Х.) – короткі влучні сатиричні розповіді, що розкривали недоліки тогочасного суспільства. У новелі "Скіф, або друг на чужині" та "Анахарсіс" згадуються і скіфський філософ. У новелі "Скіф" Лукіан наводить новий сценарій знайомства Анахарсіса із Солоном, який зовсім не схожий на версію Плутарха і Діогена Лаертського. За Лукіаном, саме Токсаріс стає покровителем свого земляка Анахарсіса і знайомить його з афінським філософом [Luc. Scyth]. Ми припускаємо, що образ Токсаріса і був вигаданий для цієї мети: "познайомити" Анахарсіса з Солоном. Це може слугувати доказом, що ця версія зустрічі мудреців є вигадкою самого автора, а не запозиченням з іншого джерела. Цікаво, що Токсаріс, на відміну від Анахарсіса, не царського роду, а рядовий скіф, який став відомим на батьківщині завдяки своїй подорожі до Еллади. Цю колоритну постать Лукіан використовує і в іншій новелі "Токсаріс", яка теж демонструватиме пороки сучасного йому суспільства.

Твір "Скіф, або Друг на чужині" цікавий тим, що Лукіан проводить чітку паралель між собою і Анахарсісом – юнаком, який опинився у багатолюдному місті після життя на окраїні елліністичного світу. Ця деталь говорить про неприховану симпатію Лукіана до скіфського філософа. У згаданій новелі образ Анахарсіса виходить найлюдянішим, адже тут ми бачимо не відстороненого від усього людського мислителя, яким його звали зображувати античні автори, а людину, що здатна переживати притаманні звичайному смертному емоції: страх перед чужим і невідомим.

Другий твір – діалог між Солоном і Анахарсісом [Luc. Anacharsis], який, на думку Лукіана, мав би змусити сучасників задуматись над правилами виховання.

Діоген Лаертський "Про життя і вчення відомих філософів" (II-III ст.). Пишучи біографію Анахарсіса, Діо-

ген Лаертський посилається на двох авторів, які згадували про прибуття скіфського філософа до Афін – Гермиппа і Сосікрата [Diog. Laert., 1,8]. Гермипп зі Смірни – автор III ст. до Р. Х., учень відомого вченого та поета, александрійського бібліотекаря Каллімаха. Вважається, що списками праць Арістотеля та Теофраста і біографіями відомих діячів, які залишив Гермипп, користувались інші античні автори [1, с. 232-233]. Цілком ймовірно, що Сосікрат (II ст. до Р. Х.) був знайомий з роботами Гермиппа. У XIX ст. була запропонована гіпотеза, за якою основними джерелами для Діогена були праці Фаворіна і Діокла. Останній, в свою чергу, використовував праці попередників, серед яких були Сосікрат і Гермипп зі Смірни [8, с. 80-90]. До речі, у Діогена міститься схожа на Плутархову версія знайомства Солоніа з Анахарсісом. Це дає можливість припустити, що і Плутарх був знайомий з роботами Гермиппа і Сосікрата, а не був автором цього сюжету. Отже, новела про подорож Анахарсіса до Афін і зустріч з Солоном точно зустрічається не пізніше III ст. до Р. Х.

Тепер залишається з'ясувати, чому саме сюжет подорожі Анахарсіса до Афін і його зустрічі з Солоном стають особливо популярними в III-II ст. до Р. Х. та II-III ст. після Р. Х.

Міф про золотий вік Кроноса існував дуже давно. Спочатку він був пов'язаний з релігійними віруваннями, потім знайшов відображення в поезії Гомера та Гесіода і на кінець в античній філософії. Цей давноминулий вік возвеличують і протиставляють сучасності з усіма її недоліками. Платон у своїх "Законах", наприклад, зображує суспільство в умовах, коли люди любили один одного, не знали бід та війн і ще не були зіпсовані бажаннями постійно примножувати свої статки [15, с. 125].

Крім згадок про золоті часи, античний світ шукає ідеал серед варварських народів. Слід зауважити, що радянська дослідниця І. Кукліна доводила: після Пелопоннеської війни і кризи, яка настане після неї, елліни звернуться до прикладів далеких народів [6, с. 120-130].

Популярно стає "приворна поезія", яка має за мету возвеличити того чи іншого правителя, прославити його мудрість та справедливість. Один з найвідоміших прикладів – поезія Феокрита, який прославляв Птолемея II Філадельфа. Одночасно з'являються приклади творів, автори яких шукають ідеал в простому сільському житті, далекому від придворних інтриг і хитрощів. Слід відзначити, що згаданий вище Феокрит мав у своєму творчому доробку роботи, що ідеалізували просте життя [19, с. 238].

В епоху Еллінізму стає популярним образ "острова Панхея" Евгемера і "Сонячного міста" Ямбула, як своєрідні моделі ідеального світу [14, с. 104-107]. Дослідниця Н. Широкова зауважувала, що звернення до минулих "золотих часів" і пошук ідеалу у варварських народів, був напряду пов'язаний з особливостями політичного життя Давньої Греції в елліністичну добу – наслідками Пелопоннеської війни та кризою полісної системи [15, с. 128].

Залишається з'ясувати, чому античні автори обирають сюжет зустрічі Солоніа з Анахарсісом в Афінах.

Німецький антикознавець Х. Хабіхт, який вивчав історію Афін в елліністичну епоху, зазначив, що поліс славився серед інших давньогрецьких міст як центр науки та культури. У полісі існувало чотири філософські школи, які конкурували між собою: Академія Платона, Періпатос Арістотеля, Стоя Зенона і Кепос Епікура. Усі вони виникли у IV ст. до Р.Х. і процвітали протягом всієї елліністичної епохи [13, с. 107]. Тобто Афіни відразу асоціювались з високим рівнем культури і освіти. Крім того, цей сюжет ніби поєднував дві тенденції: ідеалізацію давноминулих часів і варварських народів. Солон відноситься до найвідоміших законодавців античної

доби, його зараховували до списку семи мудреців. До цього ж списку деякі античні автори відносили і Анахарсіса. Цей скіф був далекий від усіх тогочасних протиріч і, на відміну від інших відомих еллінам філософів, не був пов'язаний не з одним полісом. Саме Ефор, який жив у IV ст. до Р. Х., перетворив скіфського мандрівника на мудреця, який на перше місце висував знання і природний розум [17, с. 21]. Слід зазначити, що Ефор сприймав Анахарсіса як виняток, не поширюючи ідеалізоване уявлення на усіх варварів [5, с. 102-103]. Саме після Ефора Анахарсіс став сприйматися еллінами, у першу чергу, як один з семи мудреців, а вже потім як скіф [3, с. 28-31].

Питання популярності образу Анахарсіса в II-III ст. до Р.Х. детально розглядалось нами у статті "Образи Анахарсіса та Скіла в античній літературі". Коротко нагадаємо, якими були причини популярності цього образу.

II ст. було часом значних змін у житті Римської імперії. По-перше, кордони Римської імперії досягають свого історичного максимуму, що з одного боку призводить до кращого знайомства з варварським світом, з другого – змушує змінити тактику ведення воєн з наступальною на оборонну [2, 93-119]. По-друге, на відміну від I ст. після Р.Х., яке було періодом усього грандіозного, II ст. стало епохою, коли ідеалізувалась простота, старі традиції предків тощо. По-третє, як реакція на посилення нуворишів, які прагнуть взяти усе і зараз від життя та думають лише про особисте збагачення; з'являються люди, які відстоюють ідеали минулого та возвеличують ідею служіння державі [4, 12-22].

Реакцією на ці кризові ситуації в II-III ст. був пошук ідеальної моделі суспільства. У цей період з'являється "Германія" Тацита. Автор постійно порівнював Германію з Римом, показуючи, як суворий клімат загартовує населення і сприяє високій моральності суспільства. Г. Кнабе вважає, що для автора германці є прикладом доблесних мужів, які не змагаються з природою, а пристосовуються до неї [4, 134-141].

Оскільки римська культура мала багато запозичень з елліністичної традиції, вона переймає і образи двох мудреців – Солоніа і Анахарсіса. Перший – уособлення добрих традицій давнини, другий – ідеал людини близької до природи, далекої від пороків цивілізації.

Отже, вперше сюжет зустрічі Анахарсіса з Солоном в Афінах з'являється не пізніше III ст. до Р. Х., коли писав свої роботи історик Гермипп зі Смірни. Ця згадка збігається із кризою полісної системи в античному світі і перебудовою державного ладу. Анахарсіс і Солон ідеалізувались тогочасним суспільством, оскільки перший був прикладом образу "благородного варвара", а другий – уособленням "золотої давнини". Місцем зустрічі мудреців були обрані Афіни, які у III ст. до Р.Х. були одним з центрів культури елліністичного світу. У кризові роки Римської імперії до сюжету Гермиппа звертаються такі античні автори як Плутарх, Лукіан Самосатський і Діоген Лаертський, які намагались прикладами мудреців перевиховати своїх сучасників.

Список використаних джерел

1. Бузескул В. П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. / В. П. Бузескул. – М.: Коло, 2005. – 672 с.
2. Грант М. Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н. э. – 476 г. н. э. / М. Грант. – М.: Терра-Книжный клуб, 1998. – 400 с.
3. Иванчик А. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII – VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история / А. Иванчик. – М.; Берлин: Палеограф, 2005. – 311 с.
4. Кнабе Г. Корнелий Тацит. (Время. Жизнь. Книги) / Г. Кнабе. – М.: Наука, 1981. – 208 с.
5. Козулин В. Образ скифов в античной литературной традиции / В. Козулин. – Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2015. – 168 с.
6. Куклина И. Афины в античной литературной традиции // Вестник древней истории. – 1969. – № 3. – С. 120-130.

7. Кумінова К. Образи Анахарсиса та Скіла в античній літературі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія – 2018. – 139. – С. 41–45.

8. Лосев А. Диоген Лаэртій – историк античной философии / А. Лосев. – М.: Наука, 1981. – 192 с.

9. Печатнова Л. Античная традиция об эфоре Хилоне / Л. Печатнова // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – 2004. – Вып. 3. – С. 31–49.

10. Русяева А. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияние) / А. Русяева, А. Супруненко. – К.; Комсомольск: Археология, 2003. – 320 с.

11. Скржинская М. Скифия глазами эллинов / М. Скржинская. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 304 с.

12. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII – V вв. до н. э.) / Х. Туманс. – Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2002. – 544 с.

13. Хабихт Х. Афины. История города в эллинистическую эпоху / Х. Хабихт. – М.: Ладомир, 1999. – 416 с.

14. Чернышов Ю. Легенды об "островах блаженных" в античной литературе I в. до н. э. / Ю. Чернышов // Вестник ЛГУ. – 1984. – № 20. – С. 104–107.

15. Широкова Н. Идеализация варваров в античной литературной традиции / Н. Широкова // Античный полис. – 1979. – Вып. 5. – С. 124–139.

16. Beloch K. Griechische Geschichte. 2. Aufl. B. / K. J. Beloch. – Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1912. – 447 s.

17. Riese A. Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens in der griechischen und römischen Literatur / A. Riese. – Heidelberg: Weiss, 1875. – 46 s.

18. Schmidt T. Barbarians in Plutarch's political thought [Online] / T. Schmidt. – URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/20663040.pdf>. – Date of access: 21.07.2018.

19. Shipley G. The Greek World After Alexander 323–30 BC / G. Shipley. – L. and N. Y.: Routledge, 2000. – 564 p.

References

1. Buzeskul, V. (2005). *Introduction to the History of Greece. A Review of Sources and an Outline of the Development of Greek History in the 19th and Early 20th Centuries*. Moscow: Kolo. [In Russian].

2. Grant, M. (1998). *Roman Emperors: Biographical Companion of the Rulers of Roman Empire of 31 BC – AD 476*. Moscow: Terra. [In Russian].

3. Ivanchik, A. (2005). *On the Eve of Colonization. The Northern Black Sea Region and the Steppe Nomads of 8th – 7th Centuries BC in the Classical*

Literary Tradition: Folklore, Literature and History. Moscow: Science. [In Russian].

4. Knabe, G. (1981). *Cornelius Tacitus: Time, Life, Books*. Moscow: Science. [In Russian].

5. Kozulin, V. (2015). *The Image of the Scythians in the Classical Literary Tradition*. Barnaul: Altai State University Press. [In Russian].

6. Kuklina, I. (1969). Αβιοί in the Ancient Literary Tradition. *Bulletin of Ancient History*, 3, 120-130. [In Russian].

7. Kuminova, K. (2018). Images of Anacharsis and Scylla in Ancient Literature. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 4, 41-45. [In Ukrainian].

8. Losev, A. (1981). *Diogenes Laertius – Historian of Ancient Philosophy*. Moscow: Science. [In Russian].

9. Pechatnova, L. (2004). The Antique Tradition of Ephorus Chilon. *Mnemom*, 3, 31-49. [In Russian].

10. Rusyaeva, A. & Suprunenko, A. (2003). Historical Persons of the Hellenic-Scythian Epoch (Cultural-Political Contacts and Interinfluence). Kyiv – Komsomolsk: Archaeology. [In Russian].

11. Skrzhinskaya, M. (2001). *The Hellenes Image of the Scythia*. Saint Petersburg: Aleteiya. [In Russian].

12. Tumans, H. (2002). *Birth of Athena. The Athenian path to democracy: from Homer to Pericles (8th – 5th Centuries BC)*. Saint Petersburg: Humanitarian Academy. [In Russian].

13. Xabixt, H. (1999). *Athens. History of the City in the Hellenistic Era*. Moscow: Ladomir. [In Russian].

14. Chernyshov, Yu. (1984). Legends about the "Islands of the Blessed" in the Ancient Literature of the 1st century BCE. *Bulletin of Leninograd State University*, 20, 104-107. [In Russian].

15. Shirokova, N. (1979). The Idealization of Barbarians in the Ancient Literary Tradition. *Antique Policy*, 5, 124-139. [In Russian].

16. Beloch, K. (1912). *Griechische Geschichte. 2. Aufl. B*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.

17. Riese, A. (1875). *Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens in der griechischen und römischen Literatur*. Heidelberg: Weiss.

18. Schmidt, T. (2017). *Barbarians in Plutarch's Political Thought*. [Online]. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/20663040.pdf>.

19. Shipley, G. (2000). *The Greek World After Alexander 323–30 BC*. London and New York: Routledge.

Надійшла до редколегії 26.05.20

K. Kuminova, Master's Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE "ATHENIAN PLOT" IN THE ANCIENT BIOGRAPHIES OF ANACHARSIS

The paper analyses the "Athenian plot" in the ancient biographies of Anacharsis. The main objective of the paper is to date the emergence of stories about Anacharsis' meeting with Solon in Athens. It is analysing written reports of ancient authors of from the 8th century BC to 3rd century AD. The first mention of Anacharsis we find in "The History" of Herodotus (5th century BC). It is spoken in detail about Diogenes Laërtius and the primary source of his "Lives and Opinions of Eminent Philosophers". The fact that Diogenes Laërtius uses the works of Sosicrates of Rhodes and Hermippus of Smyrna, who are the ancient authors of the 3rd and 2nd centuries BC, is stressed. This makes it possible to date the appearance of the "Athenian plot" in ancient biographies of Anacharsis precisely this period.

The author described in short, the political and economic situation in Greece and Rome of this period. It is shown that Anacharsis became an ideal image of a noble barbarian for the ancient world. The Peloponnesian War (431-404 BC) and the crisis of the post-war period made philosophers to think a place of a man in this world. The noble barbarian became the new ideal of ancient philosophy. It is concluded that the popularity of Anacharsis and the wise barbarian is a reaction of ancient authors to crises in ancient times. He was a sample of wisdom and purity. Anacharsis became famous for the simplicity of his way of life and his acute observations on the institutions and customs of the Greeks. None of the works ascribed to him in ancient times, if indeed they were written by him, have survived.

Keywords: Anacharsis, "Athenian plot", ancient authors, the ancient biographies of Anacharsis, a noble barbarian, crises in ancient times.

УДК 94(477) "1921/1923"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.8>

О. Купчик, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛЬЩА В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ УСРР (ПОЧАТОК 1920-Х РР.)

Розкрито обставини, за яких УСРР на початку 1920-х рр. налагодила торговельні відносини з Польською Республікою. З'ясовано договірно-правову базу, організаційні форми торговельної діяльності УСРР у Польщі. Зауважено про більший інтерес поляків у торгівлі із сусідньою радянською Україною, ніж Росією. Встановлено осіб торговельних представників (І. Хургін, І. Руцицький). Розкрито роль торговельного представництва УСРР у Варшаві в зовнішньоторговельній діяльності УСРР. Визначено місце польського ринку в експортно-імпорتنих операціях УСРР.

Ключові слова: експорт, імпорт, карбованець золотий, марка польська, ринок, товар, торговельний представник, торговельне представництво.

Покликана продавати за кордон товари вітчизняного виробництва й забезпечувати країну необхідними імпортованими товарами, в УСРР на початку 1920-х рр. зовнішньоторговельна діяльність стала підтвердженням ще її міжнародної правосуб'єктності. Очевидно, що зовнішні торговельні відносини український раднарком тоді

намагався розвивати з головними торговельно-економічними гравцями Заходу. Водночас намагався він торгувати й з країнами сусідами, зокрема Польщею.

Попри те, радянські (М. Гетьманчук, В. Друнін, В. Чередниченко) [5, 8, 15] й сучасні українські (О. Гісем, Т. Єременко, Д. Спяренко) [6, 9, 14] історики

розкрили головне політичну співпрацю, дипломатичні відносини й таємне протистояння радянської України й Польщі на початку 1920-х рр. Винятком є докторська дисертація А. Джеджули [7], де автор навів окремі фактичні й статистичні дані українсько-польської торгівлі цього періоду.

З огляду на це закономірно постало питання про не досліджену досі українсько-польську торговельну співпрацю, роль польського ринку в зовнішній торгівлі УСРР, торговельну діяльність поляків на території України на початку 1920-х рр.

Зауважимо, що український раднарком ще 19 лютого 1920 р. у зверненні "До всіх народів і урядів" запропонував урядам іноземних держав "налагодити економічні й дипломатичні відносини з Україною" [2, с. 123]. І це звернення очевидно було спрямоване першочергово до країн-сусідів, зокрема і в Польщі.

Територіальне сусідство, історичні зв'язки [10, с. 463-464], укладення 18 березня 1921 р. "Ризького мирного договору" з Польщею, мали сприяти налагодженню з нею торговельних відносин українським раднаркомом. У свою чергу, перешкодою цього могла стати таємна радянська політика, спрямована на повалення у Польщі існуючого суспільного ладу й державного устрою з метою подальшого встановлення радянської влади [12, с. 121].

Відповідно до укладеного 17 березня 1921 р. у Ризі "Мирного договору між РСФРР, з одного боку і Польщею – з іншого" (т. зв. Ризький мирний договір) радянські Україна разом з Росією, зважаючи на "активну участь земель Польської Республіки у господарському житті колишньої Російської імперії", зобов'язались виплатити полякам "30 млн золотих рублів в золотих монетах чи злитках не пізніше, ніж через рік після ратифікації цього договору" (ст. 13) [13, с. 15].

Радянські Україна й Росія так само мали повернути Польщі її залізничне майно (ст. 14) [13, с. 15]. Зокрема зобов'язались, окрім "понад наявного в цей час у Польщі ширококолісного рухомого складу з російсько-української мережі, в кількості: 255 паровозів, 435 пасажирських вагонів і 8859 товарних вагонів", повернути ще 300 паровозів, 260 пасажирських вагонів і 8100 товарних вагонів (дод. 4 до договору). Загальна вартість рухомого складу, який мали повернути полякам, склала 13 млн 149 тис. золотих крб. Вартість іншого залізничного майна, яке поверталось "в натурі чи еквіваленті" склала 5 млн 96 тис. золотих рублів [13, с. 29].

УСРР, РСФРР і Польща мали провести "розрахунок щодо фондів і капіталів, які заповіли чи пожертвували польським юридичним і фізичним особам, які... знаходились в державних касах чи кредитних установах Російської імперії" (ст. 16) [13, с. 17-18]. Вони так само мали провести "розрахунок щодо вкладів, депозитів і завдатків польських юридичних і фізичних осіб в російських і українських державних, націоналізованих чи ліквідованих кредитних установах, а також в державних установах і касах" (ст. 17) [13, с. 19].

Сторони договору "погодились не пізніше, ніж через 6 тижнів після ратифікації цього Договору, розпочати переговори про торговельну угоду й угоду про компенсаційний товарообмін, а також якнайшвидше розпочати переговори щодо укладення конвенції: консульської, поштово-телеграфної, залізничної, санітарної і ветеринарної, а також конвенції про покращення судноплавних умов на Дніпровсько-Віслинському і Дніпровсько-Західнодніпровському водних шляхах" (ст. 21) [13, с. 20].

Відповідно до ст. 22 договору УСРР, РСФРР і Польща домовились, що "до укладання торговельного договору і залізничної конвенції... зобов'язуються здій-

снювати транзит товарів" так: а) надавати один одному вільний транзит товарів усіма залізничними й водними шляхами; б) перевезення транзитних товарів здійснювати відповідно до правил руху залізницею і водними шляхами кожної із держав-сторін угоди; в) вільним транзитом власних товарів визначено транзит, який не мав обкладатись жодними транзитними митами й зборами; г) польська сторона залишила за собою право нормування умов транзиту для товарів німецького й австрійського походження; д) товари третіх держав, які перевозились транзитом, мали обкладатись цими ж митами, що й товари, які прибували прямо з країни походження; е) фрахти, тарифи й інші збори за перевезення транзитних товарів мали відповідати зборам за перевезення аналогічних місцевих товарів; є) передавальними станціями на ділянці залізниці Шепетівка-Рівне для транзитних товарів, які йшли із заходу, визначена станція Шепетівка, а для товарів, які йшли зі сходу – станція Здолбуново; ж) передавальними пунктами для транзитного руху мали служити всі прикордонні станції міжнародного сполучення; з) для перевантаження транзитних товарів, які прибували водним шляхом, в Пінську чи на роз'їзді Прип'ять відкривався перевалочний пункт, до якого мали підвести рельсову дорогу для подання вагонів під перевантаження. Ці положення мали стати основою "транзитної частини" торговельного договору [13, с. 20-22].

Укладеним 18 березня 1921 р. "Додатковим протоколом" до ст. 22 мирного договору сторони домовились, що, "залишаючи за собою право нормування умов транзиту для товарів німецького й австрійського походження, які завозяться з Німеччини чи Австрії через Польщу в Росію чи Україну, польський уряд погоджується пропускати транзитом із цих держав через Польщу в Росію чи Україну окремі партії товарів...". Прикметно, що додатковий протокол визначав: "в кожному окремому випадку щодо роду й якості пропускних товарів необхідний дозвіл польського уряду" (додатковий протокол до ст. 22 мирного договору (дод. № 1) був таємним, а тому не публікувався) [4, спр. 9, арк. 84].

"Додатковою угодою щодо виплати Польщі еквіваленту за залізничне майно, яке підлягало поверненню" (дод. 10 до мирного договору, 18 березня 1921 р.), то сторони домовились, що частина залізничного майна, яка підлягала реєвакуації до Польщі, мали залишити в Україні й Росії. Це майно попередньо було оцінено в 27 млн золотих крб, які мали виплатити полякам [1]. 17 квітня 1921 р. "Ризький мирний договір" ратифікував ВУЦВК, російський ВЦВК – 14 квітня, польський сейм затвердив 15 квітня ц.р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 30 квітня 1921 р. у Мінську [11, с. 72].

Загалом український раднарком був певен, що його зовнішньо-торговельну діяльність "буксувала... відсутність торговельних угод з іноземними державами-сусідами УСРР (зокрема з Польщею. – Авт.)" [4, спр. 44, арк. 44]. І відповідно до ст. 21 мирного договору український раднарком і польський уряд перейшли до переговорів щодо укладення торговельного договору. Раднарком представляли П. Фомін, Л. Фрей та П. Інбер. Вони пропонували полякам спочатку укласти короткотерміновий договір, який здійснював би правове регулювання торговельних відносин, зокрема передбачав можливість й умови укладення окремих торговельних угод. Дипломати були певні, що експортні можливості й імпортні потреби обох сторін вже чітко окреслились. Експортними товарами для УСРР визначили залізну руду, марганцеву руду, металобрухт, хміль, пеньку, шкіри, щетину, шерсть, роги, копита й кишки. До експортних товарів Польщі належали текстильні вироби, галантерея, ема-

льований посуд, дрібні металічні вироби, сільськогосподарські машини й знаряддя праці [4, спр. 44, арк. 44].

Попри те, український раднарком знав, що продаж більшості експортних товарів, як і купівлю імпорتنих товарів, вигідніше здійснювати на інших, ніж на польському ринку. А тому торговельні відносини з Польщею оцінював як такі, що "нині мають більше політичне, ніж економічне значення" [4, спр. 9, арк. 49]. І вважав, що надання полякам "найбільшого сприяння" в торгівлі на території України, якоїсь для неї загрози не несе, а навпаки створить "конкуренцію польських товарів з іноземними...", вигідну для нас конкуренцію між іноземними імпортерами" [4, спр. 9, арк. 49]. Цьому мали сприяти вигідні ставки українського митного тарифу, який "обчислявся в золотих рублях за курсом Наркомфіну, що відставав від ринкового на 75–80 %" [4, спр. 9, арк. 49]. Тоді раднарком вирішив, що вигідною буде продаж полякам залізної руди (до Першої світової війни польські металургійні заводи залежали від постачання криворізької руди, бо польська руда вирізнялась низькою місткістю заліза). Але, на думку керівництва раднаркому, залізною рудою українські експортні можливості на польський ринок вичерпувались [4, спр. 9, арк. 80].

Щодо інших українських експортних товарів, то поляки вже тоді не були їх покупцями. Навпаки на польському й іноземних ринках виступали як конкуренти українців у торгівлі лісом, житом, цукром. Ці все ж залишились монополістами у торгівлі льоном. Але польський уряд намагався "захиститись" підняттям митних тарифів. Раднарком вимагав компенсації, в протилежному разі погрожував підняттям митних тарифів на польський текстиль, галантерею, парфумерію, металічні вироби [4, спр. 9, арк. 80].

Однак у червні 1921 р. переговори щодо укладення торговельного договору були призупинені. Каменем спотикання стала вимога польської сторони про "поширення на Польщу принципу найбільшого сприяння в торгівлі на Україні" [7, с. 558]. Поляки відкрито говорили про бажання укласти торговельний договір з УСРР й водночас уникали укладання торговельного договору з РСФРР. Проте український і російський раднарками спільно заявили, що "спроби польського уряду укласти сепаратний торговельний договір з Україною, не укладаючи його з Росією, неприпустимі" [7, с. 560]. Поляки ж спробували вплинути через "право нормування транзиту" [4, спр. 74, арк. 104], головне для товарів німецького й австрійського походження, які до України й Росії доправлялись через територію Польщі. Надалі вони часто вдавались до того, щоб "загальмувати чи взагалі зовсім зрвати транзит через польську територію до радянських республік" [7, с. 564]. Зрештою УСРР і Польща погодили проект "Українсько-польського торговельного договору" [див. дет.: 4, спр. 9, арк. 72-77, 86-91], але так його й не підписали.

Зате після майже річних переговорів український раднарком і польський уряд 17 грудня 1921 р. уклали "тимчасову угоду про прикордонний рух Шепетівка – Здолбунів" (раднарком затвердив її 27 січня 1922 р., а польський уряд – 25 січня ц. р.). У § 1 угоди йшлося, що "для виконання операцій з прийому і передачі пасажирів, багажу і вантажів визначаються станції: в напрямку з України в Польщу – станція Здолбуново, в напрямку з Польщі в Україну – станція Шепетівка Південно-Західної залізниці УСРР" [4, спр. 74, арк. 104].

Згодом, 19 червня 1922 р., український раднарком і польський уряд уклали "Тимчасову угоду про прикордонний рух Волочискь – Підволочискь" (раднарком затвердив її 18 липня 1922 р., а польський уряд – 25 серпня того ж року). А 22 червня 1922 р. український рад-

нарком і польський уряд уклали "Додатковий протокол 1" і "Додатковий протокол 2" до тимчасових угод про прикордонний рух. Їх раднарком затвердив 18 липня 1922 р., а польський уряд – 4 серпня того ж року і, нарешті, 7 лютого 1923 р. раднарком і польський уряд уклали "Санитарну конвенцію" (її ВУЦВК затвердив 10 квітня 1923 р.) [3, спр. 700, арк. 3-4зв]. Окремо відбувались переговори щодо укладення угоди "Про товарно-пасажирське сполучення між УСРР і Польщею". 26 грудня 1921 р. Українська економічна рада схвалила проект цієї угоди [3, спр. 20, арк. 151], яку у підсумку так само не підписали.

Загалом польський ринок було визнано таким, який мав "значення для України" [4, спр. 12, арк. 19]. Разом з іншими іноземними ринками раднарком планував долучити його до виконання завдання "відновити велику державну промисловість" за рахунок імпорتنих товарів, а "імпорт покрити за рахунок продажу експортних товарів" [4, спр. 12, арк. 14а]. Тому попри відсутність торговельного договору з жовтня 1921 р. у Варшаві почало функціонувати "Торговельне представництво УСРР у Польщі". Від раднаркому воно мало завдання на польському ринку "реалізовувати експортну сировину і продукцію промисловості... і планову закупівлю імпорتنих товарів" [4, спр. 171, арк. 145].

У Варшаві торговельне представництво УСРР знаходилось у готелі "Вікторія" за адресою вул. Ясна, 26 [4, спр. 30, арк. 50, спр. 72, арк. 209]. Його штат на 15 вересня 1921 р. складав 5 осіб, а саме "торгпред, член представництва, торговельний агент, секретар, діловод-друкарка" [4, спр. 1, арк. 60зв]. Станом на 22 березня 1922 р. штат торгпредства складав вже 19 осіб, зокрема у "Варшаві – 12 співробітників, в Данцигу – 3, в Здолбуново – 4 співробітники" [3, спр. 15, арк. 28-28зв]. У липні 1922 р. штат співробітників доведено до 23 осіб. "Транспортну контору в Здолбуново" в якості "агента" спочатку очолював Штернберг, потім Трієр [7, с. 586].

Торговельним представником УСРР в Польщі у вересні 1921 р. призначено Ісаю Яковича Хургіна [3, спр. 75, арк. 4], який раніше працював членом фінансово-розрахункової російсько-польсько-української комісії [3, спр. 543, арк. 10]. Секретарем торгпреда призначено Малевича, згодом його заступив М. Свідзінський [4, спр. 4. арк. 60 зв; спр. 129, арк. 13]. У свою чергу, польська торговельна місія знаходилась у будівлі польського посольства в Харкові по вул. Чернишевська, 8. Як комерційний радник її очолював Ігнатій Ружицький [3, спр. 22, арк. 473; спр. 75, арк. 5]. В Острозі функціонувала "Центральна агентура для торгівлі на Сході" [4, спр. 127, арк. 42].

Торгпредство здійснювало моніторинг фінансового становища Польщі, цін на Варшавському (зерно) і Данцизькому ринках (зерно, метал і металовироби, технічні й фармацевтичні хімікати), вело економічну хроніку Польщі, здійснювало моніторинг цін на експортну й імпорتنу сировину. Співробітники торгпредства також моніторили стан захворюваності худоби у Польщі, обмінний курс польської марки, рух експортних й імпорتنих вантажів, супроводжувало завантаження, перевантаження і розвантаження товарів, їх транспортування, обліковувало й оплачувало зберігання товари на складах, страхувало вантажі, супроводжували вантаж у дорозі, оформляли його транзит польською територією [4, спр. 33, арк. 15; спр. 140, арк. 150]. Для проведення торговельних операцій мало власні поточні рахунки в банках "Гандльови" і "Заходні" [4, спр. 137, арк. 8].

Уже в січні 1922 р. співробітник торгпредства С. Галін скаржився, що "зв'язок між Варшавою і Харковом був певним чином одностороннім... для нормаль-

ної роботи торговельного представництва у Варшаві цілком необхідно було, щоб свіжа інформація з України надходила так само регулярно, як і з ринків Західної Європи. Поки-що ми тут зовсім відірвані від Вас, а буксувало роботу" [4, спр. 16, арк. 4]. Дипломат пропонував до політичного бюлетеня повноважного представництва приєднати економічну частину, а пізніше налагодити випуск економічного бюлетеня або економічної газети [4, спр. 16, арк. 4].

Спрямований для налагодження в торгпредстві економічно-інформаційної роботи М. Бліх інформував, що "жодної статистичної, економічної та інформаційної роботи до 5 серпня 1922 р. не проводилось й у складі торгпредства не було особи, якій довірили ці обов'язки". Він повідомляв, що інформаційну роботу в торгпредстві звели до "надсилання до Харкова і Києва пачок газет" [4, спр. 16, арк. 17-18].

Призначений 6 серпня 1922 р. завідувачем економічно-інформаційного відділу торгпредства УСРР в Польщі М. Бліх у наслідку систематизував весь інформаційний матеріал торгпредства, облікував торговельні пропозиції, які надійшли до торгпредства, склав необхідний для купівлі перелік друкованих видань, урегулював купівлю газет, журналів і книг, визначив форму щотижневого інформаційного "Бюлетеня торгпредства", який торговельне представництво надсилало до "Укрзовнішторгу", заснував економічно-інформаційний архів. Він також налагодив інформаційний зв'язок із торгпредствами в Німеччині й Чехословаччині, а також із підпорядкованою варшавському торгпредству Данцизькою конторою "Укрзовнішторгу", визначив форму оперативної доповіді, яку кантора мала спрямовувати до торгпредства. Окрім цього, розпочав збір зразків дозвільних документів, необхідних для оформлення транзиту через польську територію українських товарів, розпочав збір для постійної колекції торгпредства зразків експортної сировини, зокрема і з данцизьких складів [4, спр. 16, арк. 19-19 зв., 38-39].

Зрештою з Польщі було налагоджено доставку в "Укрзовнішторг" таких періодичних видань, як "Kurier Polski", "Gazeta Warszawska", "Rzecz Pospolita", "Rynek Drzewny". Натомість до Польщі доправляли журнали "Вісник зовнішньої торгівлі України", "Вісник торгівлі й промисловості", газету "Господарство України", довідник "Торговельно-промислова Україна" [4, спр. 16, арк. 201].

Зауважимо, що робота транспортно-матеріального відділу торгпредства так само розпочалась наприкінці лютого 1922 р., але лише в травні ц.р. цей відділ "став більш-менш злагодженим апаратом, здатним до обслуговування транспортної роботи торгпредства в Польщі" [4, спр. 92, арк. 1]. Але вже на 19 березня 1922 р. функціонували "маршрути": Київ-Варшава (було тоді відправлено 28 вагонів пеньки, 3 – лікарських трав, 3 – пуху, 3 вагони "збірних"), Київ – Рига (були готові до відправки 10 вагонів фанери, 5 – хмелю), Харків – Рига (15 вагонів лікарських трав, 2 – щетини, 4 – кінського волосся, 5 – паркету, 1 – старої гуми), Лубни – Рига (готувались до відправки лікарські трави), Таганрог – Варшава (були завершено підготовку до відправки шкіри). Так само маршрутом Харків – Варшава до відправки було підготовлено 100 вагонів паркету [4, спр. 91, арк. 18].

Грунтовно вивчалась можливість експорту до Польщі українського металу. У цьому мали задіяти "Укрбюрометалторг". Спочатку з'ясували зростаючий інтерес польського ринку до металобрухту заліза, сталі, чугуна (менший інтерес до кольорових металів). Це стало наслідком приєднання до Польщі східної частини

Верхньої Сілезії¹, металургійні заводи якої стали внутрішнім польським споживачем металобрухту.

Дипломати-торговці запевняли: попри те, що польська металургійна промисловість працювала на місцевому металобрухті, "вона перебувала перед голодом на брухт і зробила ставку на металобрухт з України та Росії". В українському металобрухті ніби були зацікавлені окремі металургійні заводи, синдикати й перепродавці. Їх цікавив "заводський брухт" (частини машин й металоконструкцій), "залізничний брухт" (рельси, болти, гайки) і "збірний брухт" (металічні обрізки й стружка). Станом на 21 червня 1922 р. середня ринкова вартість "заводського брухту" складала 40–43 польських марки за 1 кг, а ціна "сортового заліза" – 115 польських марок за 1 кг. Ціна арматури тоді зросла на 20 %.

Серед покупців заявили металургійна компанія "Гута Банкова" (потребувала 100 вагонів металобрухту в місяць), фірма-посередник "Вацлав Развадовський" (потребувала для семи металургійних заводів 1 тис. вагонів в місяць і була готова відразу купити 5 млн пудів металобрухту).

Було укладено угоду про постачання сталевого брухту "Союзу польських доменних заводів" (58 шилінгів за 1 т) [4, спр. 91, арк. 301]. Водночас вивчалась можливість постачання до Польщі латунної міді (відстріляні гільзи). Оскільки попит на неї був незначний, то передбачалось експортувати 25 вагонів у місяць при вартості 650 польських марок за 1 кг. Загалом дипломати визначили, що "без завантаження польського ринку, тобто без перевищення попиту" можливо розмістити на ньому до 1 млн пудів металу. Вантаж мали із української залізничної станції "Шепетівка" доправляти до польської залізничної станції "Здолбуново" й там перевантажувати у польські вагони [4, спр. 137, арк. 23-24].

Зі свого боку, вивчалась можливість експорту залізної і марганцевої руди, до якої долучили "Товариство експортної торгівлі залізної і марганцевої руди" ("Експорт-руда") [4, спр. 137, арк. 71]. Початково для польських покупців було запропоновано 500 тис. пудів криворізької залізної руди і 200 тис. пудів нікопольської марганцевої руди. Запропоновано умову передачі руди протягом 3 місяців з дня укладення угоди, а у випадку невиконання – оплата неустойки [4, спр. 137, арк. 81]. У середині червня 1922 р. торгпредство повідомило польські фірми про можливість експорту 10 млн пудів залізної руди і 1 млн пудів марганцевої руди [7, с. 583].

Зважаючи, що "Польща була значним ринком збуту ганчір'я", планувалось Білостоцькому об'єднанню суконних фабрикатів продавати ганчір'я [4, спр. 91,

¹ З 1871 р. провінція "Сілезія" входила до Німецької імперії. Проте її верхня частина була заселена поляками і німцями. Версальський мирний договір 1919 р. передбачав проведення плебісциту у всій Сілезії, аби визначити кому мала б відійти ця територія – Німеччині чи Польщі. Поляки ж претендували на частину Верхньої Сілезії, а саме східніше р. Одер, де проживали здебільшого поляки. Восени 1919 р. німецький уряд розділив провінцію "Сілезія" на дві окремі провінції "Верхня Сілезія" і "Нижня Сілезія". Цим німці намагались надати верхнім сілезцям, здебільшого полякам, більше прав, щоб залишити їх в складі Німеччини. Але протягом 1919–1920 рр. відбулись повстання поляків, які вимагали виходу східної частини Верхньої Сілезії зі складу Німецької Республіки і приєднання до Польської Республіки, утвореної після завершення Першої світової війни. Зрештою плебісцит був запланований на 20 березня 1920 р. До цього у східній частині Верхньої Сілезії мали функціонувати німецькі органи влади. Проте результати плебісциту виявились позитивними для Німеччини. Після цього відбулось чергове польське повстання. Тоді вирішили, щоб східна частина Верхньої Сілезії утворила "Сілезьке воеводство", яка відійшла до Польської Республіки. Західна частина Верхньої Сілезії як провінція "Верхня Сілезія" залишилась за Німеччиною. А багату на кам'яне вугілля і металургійні заводи "Тешинську Сілезію" (південно-східна частини історичної області "Сілезія") розділили Польська Республіка і Чехословацька Республіка. У підсумку, німці втратили більшу частину "Сілезького промислового району" (зокрема "Сілезького кам'яновугільного басейну" і "Сілезького металургійного району").

арк. 79]. Білостоцькі й гродненські шкіряні заводи цікавилися шкірами, але на заваді достояла заборона польського уряду щодо ввезення продуктів тваринництва [4, спр. 91, арк. 268].

З осені 1922 р. радянські торговці вивчали можливість експорту на польський ринок зерна. Вони прийшли до висновку, що "сюди його можливо було продавати лише для перепродажу". Але водночас могли виступати "покупцем худоби" [4, спр. 16, арк. 70]. Тоді ж вивчалась можливість експорту вищих сортів української муки, отриманої від цьогорічного врожаю зернових. До цього нестачу зернових покривали поставки американської муки. Але через падіння польської марки і росту курсу американського долара обсяги продажу американської муки скоротились до 10 вагонів у місяць. Українські торговці пропонували щотижня поставити на польський ринок один "маршрут" муки марки "бессарабська" за ціною 4,75–5 американських доларів за 100 кг [4, спр. 91, арк. 181].

Тоді ж досліджувалась можливість експорту на польський ринок такої замороженої риби, як сазан (кап звичайний) і судак, а також їхньої ікри. Пропонувалось поставити в тиждень до 10 вагонів цієї замороженої несоленої риби за ціною 400–500 польських марок за фунт (близько 0,45 кг), яку на польському ринку могли продати по 700–800 польських марок [4, спр. 127, арк. 105].

Орієнтовано саме на торгівлю з Польщею організували в Шепетівці "транзитний склад". А у Варшаві і Данцигу заснували "центральні склади" [4, спр. 12, арк. 16а]. Торговельному представництву УСРР в Польщі підпорядковувався "Данцизький відділ". Як "уповноважений" його спочатку очолював С. Галін, а потім Етьєн [4, спр. 140, арк. 81, 143].

"Вільне місто Данциг" відповідно до Версальського мирного договору вийшло зі складу Німеччини й із січня 1920 р. існувало як місто-держава з автономним балтійським портом. До міста-держави належали саме порт, порт і навколишні території. Вони підпорядковувались безпосередньо Лізі Націй, чії представники від різних країн по чергово здійснювали управління в якості Верховного комісара.

Водночас "Вільне місто Данциг" не підпорядковувалось Польщі. Але вона, відповідно до данцизько-польського ("Варшавського") договору від 24 жовтня 1921 р., мала на території "вільного міста" спеціальні економічні права. Поляками зокрема управлялась данцизька залізниця, яка з'єднувала Данциг з Польщею. Вона мала з "вільним містом" митний союз, представляла його у зовнішній політиці.

Із цього часу Данцизький порт став "єдиним вивізним портом Польщі", на території якого "здійснювалась значна частина трансакцій експорту". У місті функціонувала "Данцизька біржа". Не існувало жодних перепон для пасажирського й товарного сполучення з Польщею. Більше того, на території "вільного міста" у "значних обсягах відбувались валютні операції, які були заборонені в самій Польщі"². Не маючи власної валюти Данциг розраховувався німецькою маркою, а тому до нього "стікались мільйони польських марок, які обмінювали на німецькі марки, які так само масово стікались до міста".

² На початку 1920-х рр. німецька марка часто сильно знецінювалась. А тому в Польщі для стабілізації курсу польської марки, яку масово обмінювали на німецьку марку для розрахунку у Данцигу, запровадили заборону на вивезення з країни як польської марки. У країні так само снувала заборона на вивезення "життєвих припасів". Проте вони за відсутності митниці вільно доставлялись до Данцигу, а далі "без усяких заборон" вивозились кордон. Це негативно впливало на ціни в самій Польщі, тому поляки в частині митного союзу прагнули переглянути данцизько-польський (т. зв. "варшавський") договір. – ЦДАВО України. Ф. 423, оп. 3, спр. 195, арк. 81.

У ньому значно зросла чисельність торговельних фірм. Економічний розвиток "Вільного міста Данциг" посилювався [4, спр. 195, арк. 81].

З огляду на це торгпредство УСРР у Польщі мало окремий Данцизький відділ і "Данцизький склад". На цьому складі загалом зберігались лікарські рослини: (липовий цвіт, блекота, бузина, лікоподій, мильнянка лікарська (собаче мило), бобівник трилистяний (трифоль), буквиця лікарська, чорниця, м'ята перцева, васильки, полин, мальва і цвіт мальви (калачики), сонна трава, дерев'яне листя, корінь (солодовий, алтейний, айровий, лакричний, оман), конопля бур'яниста (пенька – перська, молочна, січена), дурман, кропива, ложкова трава, коров'як, хміль, жолуді, насіння (цитварне, анісове); відходи тваринництва (шкіри – мокрі, сухі, прісно солоні; кишки – солоні, сухі; роги (а також рогові кінцівки, рогова стружка), копита, щетина, оброблена, кінське волосся, перо (півня, гусяче перо – чорне і біле), курячий пух, перо для письма, шкіри – овечі, заячі; курячі шийки; деревина (дошки, фанера, мемельська клепка); скіпідар, кістяне вугілля [4, спр. 140, арк. 175-177, 331-332].

Упродовж лютого-жовтня 1922 р. на цьому складі зберігались: пенька, лікарські трави, щетина, кінське волосся, рогові кінцівки і відрізки, перо і пух, заячина, пушина, хміль, клебка, солоні кишки, фанера, кістяне вугілля, овечина, копита, сира шкіра, скипідар, сивушне масло, а також "транзитні товари" (хлормагnezій, екстракт квебрахо) [4, спр. 92, арк. 11]. Станом на 1 жовтня 1922 р. Данцизький відділ торгпредства продав шкіри, овечини, пух і перо, кишки, щетину-сирець, сивушне масло, мемельську клепку, хміль, бузину, а також різноманітне насіння і продовольство [4, спр. 92, арк. 12].

Переважаюча більшість товарів українських експортних товарів доправлялись для продажу саме до Данцига. Хоча торгпред І. Хургін постійно скаржився, що "продали дуже мало", але провини за це поклав на "Берлінське представництво (воно керувало оперативною діяльністю усіх українських торгпредств за кордоном. – Авт.), яке щодо цілої низки наших сировинних продуктів зайняло вичікувальну позицію". Через це торгпредству доводилось витратити гроші за зберігання сировини на складах. Але ще гіршим був "повільний оборот і відсутність в касі коштів для виконання заявок" [4, спр. 91, арк. 115].

На Варшавському складі зберігалось значно менше товарів. Серед них здебільшого були продукти й відходи тваринництва [4, спр. 91, арк. 116].

Співробітники торгпредства зауважували про недоліки в роботі їх колег з УСРР. Зокрема скаржились на погану упаковку й маркування пуху і пер, які доправили до Польщі. Скаржились, що у вкрай поганому стані доправили "шкіру від Вукоопспілки", яка була частково погано просолена і просушена й розпочала гнити [4, спр. 91, арк. 91-94].

Попри наявність відповідно до "залізничної конвенції" "санітарних посвідчень", польська сторона вимагала у "транспортного відділення торгпредства в Здолбуново" проводити повторну санітарну обробку й дезінфекцію "експортсировини" (насамперед відходів тваринництва). Для цього треба було облаштувати спеціальну дезінфекційну камеру. Зрештою торгпредство домовилось з поляками, що така санітарна обробка й дезінфекція буде проводитись "поверхнево, у вагонах". Але це не стосувалось сиро-солених шкір і солених кишок, транспортування яких через польську територію з червня 1922 р. було категорично заборонено [4, спр. 91, арк. 117].

Часто траплялись випадки, коли польський уряд, через епідемію хвороби свійської худоби в Україні, не надавав дозволів чи прямо забороняв (див. дет.: роз-

порядження Міністерства землеробства й державного майна Польської Республіки від 10 березня 1922 р.) [4, спр. 127, арк. 25-26], ввозити експортну сировину, чи провозити польською територією "транзитні товари" (жива худоба, відходи тваринництва, шерсть, овеча вовна). Іноді навіть доходило до "опечатування" складу [4, спр. 152, арк. 27-28]. Хоча поляки часто не дозволяли провозити власною територією ганчір'я, старе взуття й одяг, папіроси через конкуренцію, бо самі доставляли ці "товари" на Данцизький ринок [4, спр. 92, арк. 1-2; спр. 127, арк. 84-85]. Радянські торговці інколи намагались "обійти" заборону, наприклад, щодо ганчір'я, документальним оформленням його як "нових суконокних обрізків" [4, спр. 127, арк. 82].

Уже в жовтні 1921 – березні 1922 рр. чимало польських фірм спробували вийти на український ринок, пропонуючи різноманітні товари як польського, так й іноземного виробництва. Серед них торговельно-промислове товариство "Promotor" (шапки, светри, виделки, віконне скло, емальований посуд, мило для прання), технічна кантора "Ефектрик" (електричні лампочки, електричні проводи), "Об'єднання польських фабрик" (сільськогосподарські машини і мотори: молотарки, січкарні, віялки, косарки, плуги, жорна), "Дрогобицька фабрика мінеральних олій" (масла та олії), "Комерційне товариство" (шини для підков, шведські підковні цвяхи, сталеві вила, проволока), "Фабрика машин і рільничих плугів" (ручні соломорізки, віялки, пилки), торговельно-промислове товариство "Ротос" (культиватори), "Східне товариство для торгівлі, промисловості і рільництва" (плуги, культиватори, віялки), товариство "Брати Еніке" (ланцюги, металеві канати, проволока, американські бетономішалки, цемент марки "Портленд"), товариство машинобудівного і чугуно-литийного заводу "К. Рудзький і Ко" (чугунці казани, водяні турбіни, труби, фільтри, залізні баки, обладнання водопідйомних будівель, насоси, пожежні водорозбірні колонки, спускові крани, вентиля, наковальні, мости й залізні конструкції, парові котли, нафтові двигуни, гідравлічні крани, приводні ремні), заклади механічні "W. Oleckowski" (токарні й свердлильні станки, телефонні й телеграфні апарати, телефонні комутатори, сигнальні дзвоники), торговельно-промислове товариство "Slowenia" і "Товариство для торгівлі зі Сходом" (бетоньєрки, будівельні машини, арматура, резинові рукава, азбест, вапно, графіт, батареї), "Технічне товариство для комерційної будови" (дерев'яні будинки) [4, спр. 30, арк. 6-7, 15-20, 26-28, 39-40, 49-56, 60-63, 75-77, 89-90, 114-115, 139-144].

Деякі польські фірми пропонували вату, білий парафін, мінеральне масло, французьку каніфоль, бертолетову сіль, перекис марганцю, хлор-магнезит, миш'як, рідкий дубовий екстракт, квебреховий екстракт (торговий дім "Edward Gobiec"), машинне масло, нафту, бензин, керосин, кокс (товариство "Oleum" в Варшаві), лікувальні, зокрема протидифтерійні, сироватки і вакцини (Бактеріологічний заклад професора Буйвіда), польські трактори (варшавський завод "Урсус") [4, спр. 32, арк. 30-30 зв; спр. 91, арк. 252].

Деякі фірми пропонували для купівлі асфальт, цемент, устаткування для млинів, кухонні плити, пічки, черепицю, проволоку, труборізи, шпали, молотки, напильники, наждачний папір, бабки для клепок, аптечні пляшки [4, спр. 30, арк. 97-97 зв., 114-115, 139-144]. Пропонувались цвяхи підковні шведські, казеїн британський молотий, каніфоль французька, а також манежі (кінні приводи). Фірми пропонували також послуги з проведення будівельних і залізобетонних робіт, будівництва мостів, залізниць, елеваторів, млинів [4, спр. 30,

арк. 17-19], а також зі встановлення машин для різки тютюну, виготовлення цигарок, гільз для набоїв [4, спр. 30, арк. 120].

В умовах, коли в 1923 р. український раднарком вже згортав зовнішньо-торговельну діяльність, від польських фірм продовжували надходити пропозиції щодо продажу бертолетової солі, перекису марганцю, парафіну, магнезиту, хлор-магнезиту, миш'яку, мила для прання та ін. "Польський бактеріологічний інститут" для продажу пропонував протидифтерійну, протидезентерійну, протискарлатинну і протистрептокову сироватки. А "Хімічно-фірмацевтична фабрика Йозефа Роттера" пропонувала креми, бальзами, вазелін [4, спр. 32, арк. 51-52].

Першою з польських фірм, яка 29 вересня 1921 р. уклала з "Укрзовнішторгом" угоду про купівлю-продаж товарів, стало акціонерне товариство "Торговельний дім "Бритполь". Він мав представництво у Варшаві (представник Померанц).

За угодою торговельний дім "Бритполь" зобов'язувався продати карданні стрічки, фарби для паперових і бавовняних тканин, голки (трикотажні, в'язальні, панчішні), "рендер" для в'язальних машин. У додатку (специфікації) до угоди було визначено кількість предметів продажу-купівлі, їх вартість, якість, а також терміни доставки й передачі товару, розрахунок за нього [4, спр. 29, арк. 4-6, 71-84].

Відповідно до угоди "Бритполь" прийняв для реалізації товар на комісійних засадах в 10 %. Спочатку 50 % оплати "комісійних" здійснювало торгпредство, потім 25 % "після отримання актів прийому товарів" і 25 % "через місяць після прийому товарів" оплачував "Укрзовнішторг". У разі невиконання угоди "винуватий" сплачував 50 % вартості товарів [4, спр. 29, арк. 117]. У свою чергу, після складення звіту щодо прибуття товарів на територію України, "відповідальність за цілість товарів має брати на себе "Укрзовнішторг". Вартість усіх переданих полякам товарів оцінювалась в 2 млрд. 897 млн 7 тис. 600 крб (при курсі 1 тис. польських марок = 28 тис. радянських карбованців) [4, спр. 29, арк. 125].

Тоді ж 29 вересня 1921 р. "Укрзовнішторг" уклав з торговельним домом "Бритполь" угоду щодо реалізації ним на одному із закордонних ринків "на комісійних засадах" 2 тис. пудів хмелю, 2 тис. пудів суконого ганчір'я, 500 пудів щетини, 500 пудів кінського волосся, 3 вагони кишок, 5 вагонів пеньки [4, спр. 29, арк. 148]. Відповідно до угоди ціна продажу товарів була встановлена за домовленістю "Укрзовнішторгу" та "Бритполь", який "депонував у вигляді банківського зобов'язання". У свою чергу, "Укрзовнішторг" давав вказівку щодо відправки товарів на прикордонні пункти для їх подальшого спрямування до вказаного торговельним домом "Бритполь" місця призначення". З угодою всі витрати, пов'язані з транспортуванням товарів до кордону, їх страхуванням покладались на "Укрзовнішторг". Так само він відповідав за збереження і цілість товарів до їх прибуття до польського кордону. Розміщення цих товарів на закордонних ринках погоджував із "Бритполем". Той же зобов'язувався розрахуватись за отриманий товар не пізніше, ніж через 3 місяці після його прийому на українських прикордонних пунктах. За цю торговельну операцію "Бритполь" мав отримати 10 % від прибутку з продажу товарів [4, спр. 29, арк. 104].

Цей же торговельний дім 13 жовтня 1921 р. уклав з "Укрзовнішторгом" угоду про купівлю-продаж інших товарів (суконні пальта, теплі пальта з хутряними комірцями, чоловічі костюми (піджак, жилетка, брюки), чорні брюки, чоловічі верхні сорочки, чоловічі хромові черевики, чоловічі шкарпетки, трико, сіре в лінію сукно) [4,

спр. 29, арк. 2]. Пізніше "Бритполь" пропонував будівельні матеріали (англійські дверні замки, цвяхи, щипці), канцелярські товари (папір, ручки, пера, кольорові й чорні олівці, кнопки, скрепки, чорнила й прилади до них, паперотримачі, папки-швидкозшивачі, папір, блокноти, настільні лампи, стрічка для друкарських машин), медикаменти (шприці, голки, термометри, йод). У розрахунок "Укрзовнішторг" пропонував шкірки й хутра, смужки й пластинки хохуля, тхора, хутро лисиці (червоне, чорно-буре), хутра (соболь, норка, куниця, песець, енот, білка, заєць, лисиця, скунс, камчатський бобер, горностаї, кріт, бурий ведмідь, лось, леопард, рись), а також із хутра – комірці, муфти, шарфи. Пропонувались також перські, кавказькі й башкирські килими, джутова тканина, а також рис [4, спр. 29, арк. 2-6, 36-38, 71-89].

За наступною угодою "Укрзовнішторг", через "Бритполь", купив лодзинське і білостоцьке сукно. Тоді ж для Волинського відділення "Укрзовнішторгу" замовив 50 тис. джутових п'ятипудових мішків (з правом дозамовити ще 50 тис. мішків), за які відділення розраховувалось мемельською клепкою (за кожні 200 мішків віддавало 1 коробку мемельської клепки). Наприкінці грудня 1921 р. було доставлено 38 тис. 444 мішки [4, спр. 29, арк. 129-131].

Загалом за п'ятьма угодами УСРР продала торговельному дому "Бритполь" різноманітного хутра на 2 млн 18 тис. 517 крб (радянськими знаками), а також інших товарів на 2 млн 897 тис. 7 крб (радянськими знаками) [7, с. 570].

Уже в лютому 1922 р. торгпредство УСРР купило на польському ринку 3 тис. пудів парафіну, канцелярські товари, інструменти для ремонту взуття, 10 вагонів хлор-магнезиту [4, спр. 91, арк. 214]. А в травні того року торгпредство купило 60 т дубового "екстракту квебрахо", 5 тис. шт. бабін паперу, 40 т хлор-магнезиту і 20 т парафіну [4, спр. 91, арк. 81-81 зв.]. Для "Експорт-вугілля" купило олово, скло, проволочку [4, спр. 137, арк. 80]. Йшли переговори про купівлю для підприємств Донбасу парово-силових установок, круглих канатів і підйомних машин системи "Кеппс" [4, спр. 137, арк. 19].

УСРР купувала у Польщі також землеробські машини, серпи, селекційне насіння, австралійське сало, кокосове масло, галантерею, фурнітуру. За імпортом товари розраховувались в т.ч. коштами, отриманими від продажу експортної сировини [4, спр. 91, арк. 115].

Зважаючи, що на травень 1922 р. торговельний оборот УСРР з Польщею, як і транзит товарів через її територію, на думку радянських торговців досягли "значних обсягів", вони, попри відсутність між сторонами, торговельного договору, запропонували обговорити з поляками питання щодо утворення "акціонерного товариства для транспортування і страхування вантажів "Зовнішторгу", які йшли з України і навпаки". Дипломати звернулись до керівництва за дозволом ініціювати перед польською стороною заснувати "Польсько-українське транспортне товариство" з основним капіталом в 100 млн польських марок [4, спр. 137, арк. 5].

Уже наприкінці ж 1922 р. торгпредство УСРР у Польщі уклало угоду про утворення змішаного польсько-французько-українського АТ "Експортно-імпортне товариство" з основним капіталом в 25 тис. фунтів стерлінгів і оборотним капіталом в 175 тис. фунтів. Відповідно до угоди УСРР набувала права купувати в цього товариства товари в кредит, але не менше, ніж на 1 млн фунтів стерлінгів. За угодою акціонерне товариство надавало 50 % товарів в кредит на рік, а інші 50 % оплачувалась одночасно з отриманням отриманням товарів [7, с. 588].

Транзитом через польську територію до УСРР доправлялись німецькі (хлор-магнезит, дубильний екстракт), австрійські (коси, серпи, електричні лампочки, друкарські машинки) й чехословацькі (жито і пшениця, плуги, сіялки, соломорізки) товари [4, спр. 31, арк. 3; спр. 140, арк. 350]. Поляки дозволили перевозити їх в німецьких і австрійських вузькоколіїних вагонах, а в Здолбуново перевантажувати в ширококоліїні чеські і польські вагони, у яких товари далі доправлялись до Шепетівки [4, спр. 140, арк. 27]. Згодом, аби зекономити час і кошти на перевантаження вантажів, дозволили доправляти вантажі в чеських вагонах аж до Шепетівки [4, спр. 91, арк. 117; спр. 153, Арк. 45]. У такий же спосіб "Укрзовнішторг" через польську територію доправляв сировину до Німеччини, Австрії і Чехословаччини [4, спр. 91, арк. 301].

За посередництва торгпредства торговельні операції у Польщі здійснювали українські господарські організації. Наприклад, закупівлі на Варшавському ринку безпосередньо здійснювало й Київське відділення "Укрзовнішторгу". Його начальник В. Введенський 10 листопада 1921 р. прибув до Польщі для здійснення торговельних операцій із заявками виключного місцевого характеру" (всього 86 позицій товару). До цього київські установи товарами забезпечували різноманітними "контрабандними фірмами" і це був "перший випадок, коли Зовнішторг взяв на себе доручення здійснити закордонні закупівлі за рахунок покупця" [4, спр. 31, арк. 10]. Згодом від Київського відділення "Укрзовнішторгу" надійшла заявка щодо купівлі для його потреб дубильного екстракту, алінових фарб, французького каніфолю, олівців і кольорового паперу, стрічок для друкарських машин, а також запчастини до автомобіля [4, спр. 140, арк. 101].

Подільське відділення "Укрзовнішторгу" 30 грудня 1921 р. уклало з низкою польських фірм угоди про постачання 60 тис. штук кіс, 40 тис. серпів, 100 тис. точильних камінців, 3 молотилки, 28 соломорізок, 3 тис. ваг [7, с. 574].

У Польщі купувались польськомовні й на ідиші книги для Єврейського і Польського бюро відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, а також азербайджаномовна й турецькомовна література й журнали для Центральних татарських бібліотек [4, спр. 31, арк. 20-22 зв.].

Польських підприємців в Україні особливо цікавили "лісові концесії". Чимало польських фірм звертались до "Укрконцескому" за отриманням в концесію лісові угіддя. Серед них була польська фірма "Герман Мейер і Гуревич", яка в 1922 р. звернулася щодо надання для експлуатації лісних угідь в районі місцевості Кривин-Шепетівка. Але надання лісів у концесію було визнано "принципово неможливим" [4, спр. 16, арк. 201].

У радянських торговців викликала інтерес "Східна ярмарка", яка проходила у Львові. Уперше вона пройшла в 1921 р. Торгпред І. Хургін телеграфував 20 травня 1922 р. до "Укрзовнішторгу" за дозволом взяти участь у ярмарці. Він переконував, що участь у ній "є вкрай бажаною". Водночас уточнював про участь УСРР в ярмарці разом з РСФРР чи окрему [4, спр. 91, арк. 90].

Загалом у "Другій Східній ярмарці у Львові" восени 1922 р. взяло участь 3 тис. фірм. Окрім польських, це були фірми з Великої Британії, Франції, Австрії, Угорщини, інших європейських країн [4, спр. 16, арк. 43].

Ярмарку також відвідали представники торговельної місії УСРР в складі заступника торгпреда Є. Филиповича, працівників торгпредства А. Магірсона, М. Бліха і Каневського [4, спр. 140, арк. 73]. Для радянських дипломатів-торговців оргкомітет ярмарки влаштував "святковий сніданок", під час якого президент ярмарку Г. Турський висловив сподівання, що "сусідст-

во України та Польщі має у найближчий час обумовити економічне зближення, а Львівська ярмарка має дати йому початок" [4, спр. 16, арк. 46]. У відповідь глава делегації УСРР Є. Филипович запевнив, що "ті перешкоди, які зустрічає радянська Україна у своєму прагненні налагодити господарські взаємовідносини з Польщею, знаходяться у політичній площині, й сьогоднішня ситуація не відповідає інтересам ані Польщі, ані України" [4, спр. 16, арк. 47]. Надалі Є. Филипович висловив сподівання, що невдовзі усі перешкоди будуть подолані, а сама ярмарка прискорить налагодження українсько-польських торговельно-економічних відносин. Дипломат розумів інтерес польської промисловості до України, яка "своїми природними багатствами могла вивезти Польщу із тих господарських ускладнень, які вона на той момент переживала" [4, спр. 16, арк. 48].

Польська промисловість на виставці була представлена землеробськими машинами, виробами із заліза, електротоварами, виробами із скла, галантереєю, будівельними матеріалами, папером і канцелярськими товарами, виробами із шкіри й дерева, домашнім посудом, косметикою, мінеральними водами, тютюновими виробами, обладнанням для млинів, мотоциклами. У свою чергу, Велика Британія представила автомобілі, шини, машини для млинів, Франція – парфуми, велосипеди, щітки для парової турбіни, трансмісійні шасі, Австрія представила меблі, медичні інструменти, лікувальні настоянки, форми для відливу цегли, головні убори, дитячі іграшки та ін. [4, спр. 16, арк. 29-29 зв.].

Особливий інтерес в радянських торговців на ярмарці викликали придатні для українського ґрунту сільськогосподарські машини й знаряддя праці (трактори, моторні плуги, культиватори, картоплекопалки, віялки, сортувальні машини польської фірми "Zem", львівської філії "Simens"), обладнання для млинів, сепаратори, виробы з металу, продукція хімічної промисловості, трикотажні виробы, канцелярські товари, а також насіння [4, спр. 16, арк. 46]. Радянським торговцям продемонстрували придатний для українського ґрунту трактор заводу "Урсус". Натомість цей завод цікавився українським металобрухтом і залізною рудою. Радянським торговцям продемонстрували сепаратор фірми "Ленц". З представниками "Банк Ролнічи" пройшли переговори щодо продажу насіння. У свою чергу, цей банк цікавився українською макухою, житом і пресованим сіном [4, спр. 16, арк. 49]. Безпосередньо під час виставки радянські торговці купили парафін, стрічки для друкарських машинок, інструменти для ремонту взуття [4, спр. 140, арк. 12].

Доповідаючи керівництву, радянські дипломати видали ярмарку за таку, яка "відбувалась під знаком тісної економічної співпраці зі Сходом, головне з Україною і Росією" й очевидно переоцінили увагу польських виробників до України. Вони цитували польську пресу, у якій зазначалось, що "якщо Україна і Росія (дві великі країни за територією, населенням, а тому потребами) не будуть виступати на польському ринку, то це лише приведе до поглиблення економічної кризи Польщі" або "Україна і Росія зі своїми природними багатствами допоможуть вивести Польщу із господарських проблем, які вона зараз переживає" [4, спр. 16, арк. 48]. Дипломати згадали також висловлену організаторами ярмарки думку, що взявши участь у ярмарці, Україна мала б неодмінно представити зразки сировини [4, спр. 16, арк. 46-47].

Прикметно, що президент ярмарки Г. Турський запросив УСРР взяти участь у запланованій на 5–17 вересня 1923 р. "Третій Східній ярмарці у Львові". Він аргументував це "інтересом західноєвропейської промисловості й торгівлі, які переконались, що Львівсь-

ка ярмарка тепер єдине зручне місце для постачання Сходу готовими фабрикатами..., солідні господарські й економічні органи Європи... сприймають Львів як майбутній центр, де західноєвропейські імпортери мають намір шукати виробы й сировину, куди їх найшвидше й найдешевшим способом спроможна доставити лише радянська Україна" [4, спр. 16, арк. 121-121 зв.]. Тоді західноєвропейські імпортери були найбільше зацікавлені в шкірах, льоні, коноплі, хутрах, щетині, руді, металоломі. Для УСРР, аби вона достойно виступила на запланованій ярмарці, її організатори запропонували надати зручне місце для будівництва власного павільйону [4, спр. 16, арк. 191].

Прикметно, що твердження радянського історика торгівлі А. Джеджули про те, що УСРР експортувала до Польщі, наприклад, різноманітні машини й одяг [7, с. 581], не відповідають дійсності. Цим історик очевидно спробував приховати повністю сировинний характер українського експорту, зокрема до цієї країни. Зате правдиво вказав, що з початку 1922 р. польський уряд розпорядився "полегшити умови торгівлі з УСРР повздовж усього польсько-радянського кордону" [7, с. 578]. Це закономірно пов'язав з продажем УСРР насіння зернових культур для весняної посівної, коли у поляків було куплено 131 тис. пудів посівного ячменю [7, с. 578], 217 тис. пудів пшениці [4, спр. 140, арк. 42].

Загалом в 1921–1923 рр. український імпорт із Польщі склали зернові культури (посівні ячмінь і пшениця, рис), продукти харчування (згущене молоко, кокосове масло), "колоніальні товари" (какао, чай, кави), хімія (дубільний екстракт, парафін, фарби, французька каніфоль), електротехніка (телефонне й телеграфне устаткування, електричні лампи), господарські виробы (богемське скло, джгутові мішки), побутові виробы (тканини, взуття, одяг, вата), галантерея, канцелярські товари (папір, олівці), землеробські й сільськогосподарські машини (соломорізки), знаряддя праці (коси, серпи, пилки, напильники), прилади (манометри, водоміри) [4, спр. 140, арк. 43-44; спр. 127, арк. 35]. За господарськими роками український імпорт товарів із Польщі склав: в 1921–1922 рр. – 1 млн 512 тис. 200 крб (12,7 % усього імпорту), в 1922–1923 рр. – 2 млн 317 тис. 700 крб (41,5 %), в 1923–1924 рр. – 917 тис. 900 крб (3,6 % усього імпорту) [7, с. 581].

Український експорт до Польщі в 1921–1923 рр. склали метали (залізна руда, металобрухт), вугілля (вугілля-антрацит), деревина (пенька, мемельська клепка), мінерали (марганцева руда), відходи тваринництва (щетина, пух і перо, роги, шкіри телячі, шкурки заячі, шерсть (цигейкова, російська чорна), лікарські рослини, спирт [4, спр. 127, арк. 129; спр. 140, арк. 303]. За господарськими роками український експорт до Польщі склав: в 1921–1922 рр. – 1 млн 245 тис. крб (за цінами 1913 р.) і склав 24,6 % усього українського експорту, в 1922–1923 рр. відповідно: 854 тис. 300 крб і 4,3 %, а в 1923–1924 рр. – 743 тис. 800 крб і 1 % [7, с. 586].

Торговельний баланс за період з 1921 по 1923 рр. у торгівлі з Польщею був для України пасивним. У 1921–1922 рр. експорт українських товарів до Польщі склав 1 млн 245 тис. і 24,6 % усього українського експорту, а польський експорт до України досяг 1 млн 512 тис. крб і 12,7 % усього українського імпорту. Тому перевищення імпорту над експортом тоді склало 267 тис. 200 крб (за цінами 1913 р.). У 1922–1923 господарському році українсько-польська торгівля також характеризувалась пасивним балансом для УСРР, який склав 1 млн 463 тис. крб. Попри те, що в 1923–1924 господарському році обсяг українсько-польської

торгівлі ще більше зменшився, він зберіг для УСРР пасивний характер [7, с. 586].

Загалом протягом 1921–1923 рр. український імпорт із Польщі за обсягами посідав четверте місце після США, Великої Британії і Туреччини. Український же експорт до Польщі обійняв друге місце після Туреччини [4, спр. 75, арк. 43-45]. Більшість товарів спрямовували на данцизький склад [7, с. 583].

Усе ж слід зауважити, що основна частка українського експорту була спрямована до Польщі в першому кварталі 1922 р., але вже в другому і третьому кварталах український експорт спрямовували переважно до Німеччини, Великої Британії, Туреччини. Основну частку імпортованих товарів отримували з цієї ж Німеччини, а також Австрії і Чехословаччини. Тому вже в 1922 р. польський уряд під різними приводами почав забороняти транзит товарів через свою територію [4, спр. 153, арк. 45]. Польська поліція часто затримувала потяги з товарами [7, с. 565-566, 585-586].

Щодо соціального забезпечення, то посадовий оклад торговельного представника складав 189 зол. крб, члена торгпредства – 168 зол. крб, торговельного агента – 126 зол. крб, секретаря – 105 зол. крб, діловода-друкарки – 84 зол. крб" [4, спр. 1, арк. 60 зв.]. Окрім цього, торговельні дипломати отримували доплати за виконання понаднормової роботи, премії, "добові" під час службового відраджання, "під'їомні". Їм купували службову форму (шинелі, черевики, сорочки, кальсони, шарпетки) [4, спр. 44, арк. 28-29].

Прикметно, що на початку січня 1922 р. у торговельного представника УСРР в Польщі І. Хургіна стався конфлікт із його російським колегою щодо "сфер впливу". Щоправда, конкретні причини цього конфлікту не відображені в документах "Укрзовнішторгу" й Наркомату закордонних справ УСРР. Відомо лише, що 13 і 24 січня з цього питання двічі засідала колегія НКЗС УСРР, яка постановила, щоб "Раковському доручити реалізувати в Москві фактичне втілення в життя сфер впливу відповідно до постанови Ради праці й оборони" [4, спр. 15, арк. 113; спр. 53, арк. 2]. Але І. Хургіна звільнили з посади торговельного представника. Але в липні 1922 р. його, зрештою, поновили на посаді торгпреда [3, спр. 572, арк. 14]. Операції з купівлі-продажу товарів та їхнє транспортування торгпредство здійснювало до кінця грудня 1922 р. [4, спр. 14, арк. 345]. Тоді український торгпред І. Хургін та його російський колега торгпред С. Горчаков уклали "угоду про об'єднання обох торговельних представництв в одне" [4, спр. 91, арк. 340].

Водночас слід зауважити, що наприкінці грудня 1922 р. торгпредство УСРР у Польщі скаржилось керівництву "Укрзовнішторгу" на скрутне фінансове становище, зокрема на те, що із виділених цього місяця 4200 фунтів стерлінгів усі були витрачені на купівлю дубильного екстракту, парафіну й вати. Торгпредство зазначило, що "не має засобів для продовження закупівель", а також для оплати транспортування товарів і заробітної плати співробітників. Як вихід із становища пропонувало отримати кошти від продажу шерсті, якої на складах було на 27 тис. американських доларів. Щоб швидше отримати готівку, пропонувало продати шерсть дешевше від ринкової ціни [4, спр. 140, арк. 102-103].

Очевидно, підсумовуючи розвиток УСРР на початку 1920-х рр. торговельних відносин з Польщею, заступник наркома закордонних справ В. Яковлев під час VII Всеукраїнського з'їзду рад (1923 р.) відзначив, що, уклавши з Польщею політичний договір, УСРР "забезпечила роз-

виток своїх економічних інтересів". Цьому, на думку дипломата, сприяв "невичерпний ринок сільськогосподарської сировини, руди та вугілля" [3, спр. 56, арк. 134].

Отже, історичні зв'язки сприяли тому, щоб УСРР налагодила торговельні відносини з Польщею. Відповідно до "Ризького мирного договору" (18 березня 1921 р.) український раднарком і польський уряд домовились про укладення торговельного договору. Вони обмінялись торговельними представництвами. Торговельним представником УСРР в Польщі призначено І. Хургіна. Торгпредом Польщі в УСРР став І. Ружицький. Польський ринок було визнано таким, який має значення для України.

Вивчивши польський ринок, радянські дипломати-торговці з'ясували його потребу в металобрухті, залізній руді. Вивчалась можливість експорту марганцевої руди, ганчір'я, мороженої риби та ін. Орієнтовано на торгівлю з Польщею у Шепетівці відкрили "транзитний склад". Такі ж склади організували у Варшаві й Данцигу, який тоді мав автономію як "вільне місто".

Переважна частина товарів доправлялись через польську територію для продажу саме на данцизькому ринку. Тому торговельне представництво мало "Данцизький відділ". Через конкуренцію польська влада намагалась завадити (збільшенням транзитних зборів, тимчасовою заборонами ніби через епідемії та порушення санітарних норм) транзиту українських експортних товарів.

Чимало польських фірм спробували вийти на український ринок, пропонуючи товари як польського, так й іноземного виробництва. Першою з фірм, яка 29 вересня 1921 р. уклала з "Укрзовнішторгом" договір купівлі-продажу, стало акціонерне товариство "Торговельний дім "Бритполь". З ним усього було укладено п'ять угод. Польський підприємець цікавив "лісові концесії".

Загалом УСРР купувала на польському ринку землеробські й сільськогосподарські машини та знаряддя праці, електротовари, одяг, взуття, канцелярські товари, галантерею, фурнітуру, хімію, ін. У 1921 р. активно купувалось посівне зерно (жито, пшениця). Натомість активно експортувала на польський ринок метали (брухт, руду), вугілля (антрацит), деревину (пеньку, клепку, паркет), відходи тваринництва (щетина, пух і перо, роги, шкіри телячі, заячі), лікарські рослини, спирт тощо.

Через зростання обсягів торгівлі в 1922 р. постало питання про утворення змішаного "Польсько-українського транспортного товариства". Зі своєю боку, транзитом через польську територію, доправлялись німецькі й австрійські товари, що регулювалось окремою статтею "Ризького мирного договору" і "додатковим протоколом" до нього.

Справжній інтерес в УСРР викликала "Східна ярмарка", яка проходила у Львові. У вересні 1922 р. цю ярмарку відвідала делегація торгпредства, яка цікавилась сільськогосподарськими машинами й знаряддями праці. Оргкомітет запросив УСРР до участі в ярмарці восени 1923 р. Як польських, так й іноземних учасників цікавила українська сировина.

Проте, торговельний баланс протягом 1921–1923 рр. для УСРР в торгівлі з Польщею був пасивним. Торгпредство УСРР в Польщі функціонувало до кінця 1922 р., коли в контексті утворення СРСР, централізації влади в сфері зовнішньої торгівлі й заснування торгпредства СРСР, було ліквідоване. Надалі УСРР здійснювала зовнішньо-торговельну діяльність в Польщі через торгпредство УСРР, в штаті якого працював "український радник", Але це предмет уже подальшого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Приложение № 10 к Мирному договору. Дополнительное соглашение относительно выплаты эквивалента Польше за подлежащее возврату железнодорожное имущество [Электронный ресурс]. – Режим доступа: poland1939.ru. Дата доступа: 07.04.2020.
2. Українська РСР на міжнародній арені: зб. док. (1917–1923 рр.) / від. ред.: В. М. Корецький; упор.: К. С. Забгайло, М. К. Михайловський, І. С. Хміль – К.: Наукова думка, 1966. – 668 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4: Народний комісаріат закордонних справ УСРР, оп. 1.
4. ЦДАВО України. Ф. 423: Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР, оп. 3.
5. Гетьманчук М. П. "Українське питання" в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. / М. П. Гетьманчук. – Л.: Світ, 1998. – 428 с.
6. Гісем О. "Закордон" у системі дипломатичних відносин між Польщею та УСРР (1921–1923 рр.) / О. Гісем // Україна дипломатична. – 2007. – Вип. VIII. – С. 146–161.
7. Дзеджула А. Е. Международные экономические отношения Советской Украины в 1920–1922 гг.: дисс. ... д-ра ист. наук / А. Е. Дзеджула. – Киев, 1967. – 789 с.
8. Друнин В. П. Польша, Россия и СССР / В. П. Друнин. – М.: Государственное изд-во, 1928. – 220 с.
9. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською республікою (1921–1923 рр.) / Т. І. Єременко // УІЖ. – 1998. – № 4. – С. 56–70.
10. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
11. Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР: між українською формою та радянським змістом / О. Р. Купчик. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – 264 с.
12. Купчик О. Р. Взаимоотношения между Украинской ССР и Польшей в контексте Рижского мирного договора / О. Р. Купчик, С. Ф. Пивовар // Геополитические трансформации в Восточной Европе между двумя мировыми войнами (к 90-летию подписания Рижского мирного договора): сб. мат.в междунар. науч.-практ. конф. – Брест: УО "Брестский гос. ун-т им. А. С. Пушкина", 2011. – С. 114–121.
13. Мировий договір між Україною й Росією з однієї сторони й Польщею з другої. – [Б.м., Б.в.], 1921. – 33 с.
14. Складенко Д. Є. Україна і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Д. Є. Складенко. – КНУ імені Т. Шевченка. – Київ, 2000. – 20 с.
15. Череди́нченко В. Від Брестської угоди до Варшавського договору / В. Череди́нченко // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 20. – С. 76–83.

References

1. Peace Treatment Supplement No. 10. Additional Agreement about the Payment of the Equivalent to Poland for the Railway Property. (1921). *German-Polish War of 1939*. Retrieved from: <http://poland1939.ru/geografiya-strany-i-goroda/ukraina-ukrainskaya-ssr-ussr>. [In Russian].
2. Koretskyi, V. (Ed.). (1966). *Ukrainian SSR on the International Arena. Collection of Documents (1917-1923)*. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].
3. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine. Fund 4: People's Commissariat of Foreign Affairs of Ukrainian SSR. List. 1. [In Ukrainian].
4. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine. Fund 423: Directorate of Commissioner of the People's Commissariat of Foreign Affairs of Russian Socialist Federative Soviet Republic at the Council of People's Commissariat of the Ukrainian SSR. List 3.
5. Hetmanchuk, M. (1998). "Ukrainian Question" in Soviet – Polish relations, 1920-1939. Lviv: World. [In Ukrainian].
6. Hisem, O. (2007). "Zakordot" in the System of the Diplomatic Relations between Poland and the Ukrainian SSR, 1921-1923. *Diplomatic Ukraine*, 8, 146-161. [In Ukrainian].
7. Dzhedzhula, A. (1967). Foreign Economic Connections of Soviet Ukraine, 1920-1922. Unpublished Thesis (Doctor of Sciences – History). Taras Shevchenko State University of Kyiv. [In Russian].
8. Drunin, V. (1928). *Poland, Russia and the USSR*. Moscow: State Publishing. [In Russian].
9. Yeremenko, I. (1998). Political and Diplomatic Relations of Soviet Ukraine with the republic of Poland, 1921-1923. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 56-70. [In Ukrainian].
10. Zashkiliiniak, L. & Krykun, M. (2002). *History of Poland: from the Ancient Times to the Present Days*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. [In Ukrainian].
11. Kupchik, O. (2011). Foreign Policy of the Ukrainian SSR: between Ukrainian Form and Soviet Content. Ternopil: Terno-graf. [In Ukrainian].
12. Kupchik, O. & Pyvovar, S. (2011). Relations between Ukrainian SSR and Poland in the Context of the Peace of Riga. In "Geopolitical Transformations in the East Europe between Two World Wars (Dedicated to the 90th Anniversary of the Peace of Riga)": *Collection of Materials of the International Scientific and Practical Conference*. Brest: A. Pushkin State University of Brest. Pp. 114-121. [In Russian].
13. *Peace Treatment of Ukraine and Russia with Poland*. (1921). [s. l.]: [s. n.]. [In Ukrainian].
14. Skliarenko, D. (2000). *Ukraine and the Riga Peace Conference, 1920–1921*. Abstract of Unpublished Thesis (PhD in History). Taras Shevchenko National University of Kyiv.
15. Cherednychenko, V. (1990). From the Peace of Brest to the Peace of Warszawa. *Under the Flag of Leninism*, 20, 76-83. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 20.04.20

O. Kupchik, Phd in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

POLAND IN FOREIGN TRADE OF SOVIET UKRAINE IN THE EARLY 1920's

The article reveals the circumstances under which the Ukrainian SSR established trade relations with the Republic of Poland in the early 1920s. The contractual legal framework and organizational forms of the Ukrainian SSR's trade activity in Poland have been clarified. The Poles have a greater interest in trade with neighboring Soviet Ukraine than Russia. Persons of sales representatives were established (I. Khurgin, I. Ruzhytsky). The role of the Ukrainian SSR Trade Representation in Warsaw in the foreign trade activities of the Ukrainian SSR is revealed. The place of the Polish market in export-import operations of the Soviet Ukraine has been determined.

It is found that, in accordance with the Protocol of the Additional Protocol to the Riga Peace Treaty, concluded on March 18, 1921, the Polish Government reserved the right to "normalize" the transit of German and Austrian goods passing through the Polish territory. Instead, during the negotiations in June 1921 on the conclusion of a trade agreement, the Polish government insisted that the Ukrainian SSR should be bound by the obligation of "the greatest facilitation of Poland's trade in Ukraine". They planned to implement this by introducing customs tariffs favorable to Poles. Because of this, the trade agreement was not concluded.

It is stated that in Warsaw the Ukrainian SSR Trade Representative Office started operating in October 1921. Then the Soviet traders established the interest of the Polish metallurgical plants in Silesia in the Ukrainian iron ore (due to the small amount of iron in the Polish ore). They investigated the interest of these plants to Ukrainian scrap (due to lack of Polish) and anthracite coal.

At the same time, they determined that Poles were competitors in the timber trade. Due to the importance of the Free City of Danzig as a center for international trade, the bulk of the export goods of the Ukrainian SSR was directed to this city (market and port), not Warsaw. The Danzig Division and the Danzig Warehouses of the sales office operated in Danzig.

It has been investigated that during the 1921–1921 years, the Polish market of the Ukrainian Soviet Union bought both Polish and foreign goods. Imports from Poland at that time consisted of cereals (until 1922), agricultural and agricultural machinery and tools, clothing and footwear, haberdashery, electrical goods, stationery. Ukrainian exports consisted of metals, coal, wood, minerals, livestock waste, medicinal plants.

Participation of the Soviet Ukraine representatives in the Eastern Fair in Lviv in the autumn of 1922 is covered. It was established that the Ukrainian SSR Trade Representative Office in Warsaw operated until the end of 1922, when the Ukrainian SSR Trade Representative Office was formed.

Keywords: export, import, gold karbovanets, polish mark, market, commodity, sales representative, sales representative.

УДК 327.3

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.9>Н. Луценко, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ "БРАТІВ-МУСУЛЬМАН" У ЄГИПТІ (XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Досліджено зародження політичного ісламу на Близькому Сході та термінологічний аспект проблематики. З'ясовано етапи становлення єгипетської ісламської організації "Брати-мусульмани" та встановлено її ключові ідеологічні постулати. Окреслено політичні та соціально-економічні обставини, у яких відбувалося становлення організації. Звертається увага на розпад Османської імперії, військово-економічну присутність у Єгипті Великої Британії, що консолідувало політичні ісламські партії. Розглянуто процес трансформації "Братів-мусульман" із "групи однодумців" у політичну партію. Висвітлено політико-правові ідеї засновника організації Хасана аль-Банни, які стали головною стратегією "Братів-мусульман". Проаналізовано становище організації у 30–40-х рр., під час спроби нацистської Німеччини перетворити "Братів" на власну маріонетку. Розкрито роль в організації її ідеолога Саїда Кутба. Проаналізовано його головні ідеї та погляди, що лягли в основу радикальної гілки "Братів-мусульман". Зазначено про зв'язок радикалізму організації з ультраконсервативним напрямом ісламу – "салафізмом". Розкрито зв'язок "Братів-мусульман" з організацією "Вільні офіцери", що прийшли до влади у Єгипті у 1952 р. Зазначено, що "Брати" підтримали генерала Гамалю Насера у боротьбі за владу, що дозволило їм узяти участь у парламентських виборах. Показано, що критика "Братами" політики Гамалю Насера та Анвара Садата щодо Ізраїлю призвела до заборони діяльності організації у Єгипті. Встановлено, що за президентства Хосні Мубарака "Брати" намагалися увійти в парламент у складі інших партій. Досліджено місце та роль організації під час єгипетської революції 2011 р., внаслідок якої "Братам-мусульманам" вдалося прийти до влади. З'ясовано головні причини поразки організації.

Ключові слова: іслам, ісламизм, політичний іслам, "Брати-мусульмани", Єгипет.

Постановка проблеми. Нині держави Близького Сходу є світськими державними утвореннями з монархічним чи республіканським устроєм, де заборонена діяльність політичних партій із релігійною ідеологією. Попри це, надзвичайна ісламська релігійність близько-східних народів сприяє політизації ісламу та нелегальній діяльності його політико-релігійних організацій. Передусім це простежується у країнах Близького Сходу з низьким рівнем життя. Там пропагована ісламістами ідея соціальної справедливості (її ніби здатна забезпечити побудована за принципами шаріату теократична держава Халіфат) отримує суспільну підтримку. Прикладом цьому є найпотужніший за людським і економічним потенціалом в арабському світі Єгипет, у якому вже в сучасну добу отримали владу (хоча й ненадовго) ісламісти. Очевидно, що ці події потребують історичного аналізу та пояснення.

Аналіз публікацій. Фундаментальною працею на Заході, де досліджувався розвиток "Братів-мусульман", починаючи з її заснування і до 1950-х рр., стала книга американського історика Р. Мітчелла "Організація Братів-мусульман" [10]. На думку автора, організація виникла і розвивалась як відповідь на вестернізацію єгипетського суспільства, була втіленням необхідності боротьби з англійським імперіалізмом та мала вирішити проблеми самоідентифікації мусульман – це й зумовило її реакційний характер. У дослідженні автор приділяє особливу увагу лідеру та засновнику організації – Хасану аль-Банні, становленню його особистості.

Прикладом іншого підходу до оцінки діяльності "Братів-мусульман" є праця американського історика Б. Рубіна "Мусульманське братство: організація та політика глобального ісламістського руху" [11]. Основна ідея автора полягає в тому, що в останні роки свого розвитку рух "Братів-мусульман" досить успішно поєднував у собі організаційні здібності і грамотну роботу з електоратом.

Стаття російської історикині Сабері Фахіме "Політичний іслам у Єгипті: причини поразки "Братів-мусульман" і Мухаммеда Мурсі" демонструє програмні зміни партії, трансформацію її ідеології напередодні революції у Єгипті. Крім того, у роботі висвітлено головні причини їх поразки, серед таких називає "розбіжності стосовно шляхів досягнення цілей" [6, с. 114]. У статті цієї ж авторки "Брати-мусульмани" у Єгипетській революції 2011 р." розглянуто основні причини виступів та народних протестів,

програми та ідеології ісламських політичних рухів. На думку Сабері Фахіме, революція 2011 р. продемонструвала, що "Брати-мусульмани" не є представниками "справжнього політичного ісламу" [6, с. 113-114].

Постановка завдання. Проаналізувати процес утворення, розвитку та діяльності організації "Братів-мусульман" у Єгипті. Простежити зміну стратегії приходу до влади у різних політичних умовах, а також висвітлити ідеологічну еволюцію організації.

Виклад основного матеріалу. Після завершення Першої світової війни й розпаду Османської імперії, Єгипет у 1922 р. хоч і дістав незалежність від британського протекторату, але військово-економічна присутність британців у країні збереглася. Співпраця з ними єгипетського уряду приносила обом чималу фінансову вигоду, яка, проте, не впливала на поліпшення рівня життя більшості єгиптян. Тому впродовж першого повоєнного десятиріччя у Єгипті вже існували окремі ісламістські групи.

До однієї із них належав і Хасан аль-Банна (1906–1949 рр.). Він був сином імама, тому не випадково, що вже під час навчання у школі проявив інтерес не тільки до освіти, але й до релігії. Під час навчання в Каїрському університеті Х. аль-Банна став лідером студентських релігійних організацій ("Суспільство моральної поведінки", "Товариство запобігання забороненому"), у яких вивчали віровчення ісламу, його історію і сучасність. Перебуваючи також у "Гасафітському товаристві благодійності", він познайомився зі знаним і популярним серед студентства ісламським діячем Ахмедом Сукаром, який справив сильний вплив на формування релігійних поглядів молодого Х. аль-Банни. До цього варто додати і вплив містично-аскетичної течії ісламу – суфізму вчення суфіїв, які проповідували аскетизм та духовність. Тому в дипломній роботі на останньому році навчання в університеті Х. аль-Банна писав, що "найкращі люди – це ті, хто щасливі, роблячи щасливим інших людей" [10, с. 7]. Двоє головних способів досягнення цього вбачав в ісламському навчанні й вивченні суфізму.

У 1927 р. Хасан аль-Банна закінчив Каїрський університет. 21-річний юнак здобув тоді не лише вищу освіту, але під впливом "старших" університетських товаришів і батька-імама набув власних поглядів, які ґрунтувались на базових цінностях ісламу.

Уже в наступному році Хасан аль-Банна заснував власну організацію, яку назвав "Брати-мусульмани", що

мала політико-релігійний характер. Тоді він наголосив на тому, що всі єгиптяни є "...братами по службі ісламу, є братами-мусульманами". Саме іслам, на думку аль-Банна, мав об'єднати учасників організації [10, с. 9–10].

Спочатку організація існувала у формі "товариство", яке у Єгипті надавало мігрантам, загалом малозабезпеченим мусульманам фінансову й матеріальну допомогу через розгорнуту мережу соціальних служб. Ця діяльність "Братів-мусульман" була підтримана і схвалена з боку інших ісламських організацій. Через це лави "товариства" швидко поповнювались новими учасниками, які до кінця 1930-х рр. нараховували вже близько 500 тис. осіб.

Тоді ж "Брати-мусульмани" розгорнули активну проповідницьку діяльність. Її проводили, використовуючи мережу соціальних служб. У проповідях поширювали релігійні ідеї "товариства" ("духовність" і "аскетизм"), а також пропагували політичні погляди (утворення теократичної держави). Тому отримали підтримку з боку різних, перш за все, незаможних верств єгипетського суспільства.

З цього приводу історик Т. Милославська писала, що Братство мусульман розглядало іслам як релігію, за допомогою якої можливо регламентувати не лише приватне життя, але й публічну діяльність [3]. Більше того, іслам мав стати засобом об'єднання загалом усіх мусульман. Способом досягнення поставлених завдань, за переконанням Хасана аль-Банни, мав стати джихад, тобто боротьба, зокрема як ідеологічна, так і терористична. Більше того, "Брати-мусульмани" вважали, що повинні відновити рух ісламського відродження, який мав ґрунтуватись на принципах соціальної справедливості і ліквідації бідності.

Саме релігійно-політичні погляди Хасана аль-Банни були покладені в основу ідеології "Братів-мусульман". Їх засновник був прихильником теократичної держави – халіфату на чолі з монархом. А поєднання релігії (ісламу) й політики (халіфату) мало забезпечити "ісламський порядок", що реалізовував керівник держави, який опирався на волю і підтримку народу.

Водночас Хасан аль-Банна був противником "багатопартійності", яка, на його думку, "лише руйнувала єдність народу". Він був прихильником "однопартійності" і пропонував заснувати партію "Вершитель справ", яка б і формувала парламент. Історикinja І. Царгородцева з цього приводу зауважила, що несприйняття Хасаном аль-Баннею багатопартійності пов'язане з тим, що він гостро критикував тогочасні єгипетські партії, які в умовах війн та криз сперечались з приводу вирішення політичних й економічних проблем [8, с. 100–101]. Попри те, Х. аль-Банна не мав чіткого уявлення щодо системи влади в теократичній державі, за утворення якої вболівав. Більше того, важливо, що він не вважав прихід до влади – головною метою товариства.

На думку Х. аль-Банни, утворення Халіфату було можливим лише унаслідок продуманої і послідовної діяльності. Спершу слід було займатись серед єгиптян проповідницькою роботою шляхом проповідництва. Далі надавати їм соціальну підтримку. Це дозволило б зробити рух ісламського відродження, очолюваний "Братами-мусульманами" популярним серед населення, а відтак долучити до нього якомога більше учасників. І лише опісля у Єгипті можливо було б утворити Халіфат як державно-політичне утворення [7, с. 101]. Не відкидав повністю Х. аль-Банна й насильницьке захоплення влади. Однак був переконаний, що це лише крайній захід, для якого потрібно готувати моджахедів ("воїнів ісламу").

Нацисти, які в 1930-х рр. прийшли до влади у Німеччині й розгорнули воєнну агресію проти європейських

країн, мали за мету відновити Німецьку імперію ("Третій Райх"). На початку 1940-х рр. вони спробували повернути німецький вплив на Близькому Сході. За їх сприяння в 1940 р. у Єгипті виникла Націонал-ісламська партія, яка зайняла пронімецьку позицію. Ця партія, обіцяючи єгиптянам звільнення від Британії, здобула підтримку в інших єгипетських партій ("Аль-Іттихад", "Молодий Єгипет"). Британці змогли вдало боротись з нею лише репресивними заходами.

Попри те, що "Брати-мусульмани" займали нейтральну позицію, в 1941 р. британці арештували Х. аль-Банну. Його зрештою було звільнено за сприяння керівників іншої партії – Вафд. Надалі, до закінчення Другої світової війни, "Брати-мусульмани" продовжували дотримуватись нейтралітету, вважаючи, що нацистська Німеччина у завойовницькій й "імперській" політиці нічим не відрізнялась від Великої Британії. Не отримала через це підтримки й фашистська Італія. Тому до репресій британці більше не вдавались [4, с. 109–112].

Уже по закінченні Другої світової війни у Єгипті було сформовано кабінет міністрів "поміркованого монархіста" Махмуда Нукаши (1945–1946 рр., 1946–1948 рр.). Він прогнозовано продовжив політико-економічну співпрацю з Великою Британією, що викликало критику з боку "Братів-мусульман", які закликали до боротьби з британцями.

Більшість єгипетського суспільства здавна пов'язувала власні соціальні негаразди з британцями, з якими співпрацювали монарх і кабінет міністрів. Через це наприкінці 1940-х рр. антибританське гасло "Братів-мусульман" все більше підтримувались у суспільстві. Передбачаючи загрозу, єгипетська влада у відповідь розпочала кримінальне переслідування Братства, ув'язнюючи його членів. Брати відповіли терористичними актами, убивши в березні 1948 р. одного суддю. Відтак влада визнала "Братів-мусульман" терористами і розпочала кампанію їх знищення. Ці ж вдалились до убивства прем'єр-міністра М. Нуракши.

Прикметно, що лідер Братства Х. аль-Банна намагався завадити насиллю, але сам 12 лютого 1949 р. був убитий, в чому Брати пізніше обвинувачували владу й навіть особисто короля Фарука.

Після загибелі Х. аль-Банни керівником "Братів-мусульман" став його інший діяч – Саїд Кутб. Але через те, що його суспільно-політичні погляди виявились радикальнішими, Братство розкололось на поміркованих та радикалів (екстремістів). Лідер останніх Саїд Кутб вважав що, тогочасне єгипетське суспільство було вже неможливо "перевиховати", тому "істинні мусульмани", на його думку, в ізоляції мали готуватись до збройної боротьби. У свою чергу, він переконував, що джихад є боротьбою не оборонною, а наступальною, яка не має географічних чи національних меж [4].

Розуміння джихаду "Брати-мусульмани" запозичили у салафітів³ – представників ультраконсервативного напрямку ісламу, які заперечували будь-які спроби модернізації релігії й закликали мусульман очистити іслам від будь-яких нововведень. Для останніх джихад – це постійна боротьба, як духовна (великий джихад) – із самим собою, так і проти ворогів ісламу (малий джи-

³ Салафіти – одна із течій політичного ісламу у Єгипті, яка виникла на початку XX ст. Перша організація салафітів "Законна ліга" заснована в 1912 р. Однак їй не вдалось домогтись такої підтримки як "Брати-мусульмани". Салафіти проповідували суворе єдинобожжя та дотримувались принципів життя перших мусульман, виступали проти нововведень у суспільстві, а також підтримували принцип регулювання суспільного життя через Коран та Сунну. Були переконані, що демократії не місце в ісламській державі. На відміну від них "Брати-мусульмани" вважали, що демократія може мати місце в ісламській державі, зокрема у вигляді нарад.

хад). Однак для Братів війна – не стала основною метою. На їх думку, головне становив духовний розвиток.

"Брати-мусульмани" відразу дотримувались сунітської течії ісламу. Проте їх ідеологія відрізнялась від ваххабітської чи салафітської тим, що Брати були готові співпрацювати з іншими мусульманськими релігійними організаціями, домовлялись з ними, йдучи на поступки в окремих, в т.ч. – релігійних питаннях.

Зі свого боку, "Брати-мусульмани" не бачили відмінності між релігією і політикою – за їхнім переконанням, іслам був не лише релігією, але й виступав засобом регулювання відносин у державі. Найбільш оптимальною формою держави, за "Братами", є теократія, при якій державу очолює халіф, а сама держава управляється відповідно до шариату. Подібне пояснює поняття "хакімійя": коли влада над людьми належить лише Аллаху, а відтак творити людські закони, ігноруючи Закони Божі – неможливо. У свою чергу, Халіфат уявлявся як союз ісламських націй.

Ці положення, викладені Саїдом Кутбом під час його перебування у в'язниці (опубліковані в 1964 р.), стали наріжним каменем політичного ісламу та джихадського руху. Згодом вони склали основу релігійно-політичних поглядів ісламських екстремістів, зокрема Абдулли Юсуфа Азама (наставник Усама Бен Ладена) й лідерів ХАМАСу.

Після перевороту, здійсненого в 1952 р. "Вільними офіцерами", "Брати-мусульмани" сподівались перейти до легальної діяльності та взяти участь у державному управлінні, оскільки Гамаль Абдель Насер колись симпатизував Братству. Формальних перешкод цьому не існувало, бо основні положення (націоналізм, іслам, соціальна справедливість) "Братів-мусульман" і нової влади співпадали. Більше того, у протистоянні за владу між президентом Мухаммадом Нагібом і генералом Г. Насером, Брати підтримали останнього. Тому їм дозволили взяти участь у парламентських виборах. Однак вже з 1954 р. президент Г. Насер розпочав боротьбу з "Братами-мусульманами", діяльність яких офіційно заборонили. Це привело до зростання популярності "Братів-мусульман" та їх тогочасного лідера Хасана аль-Худайбі. Республіканська влада оцінила це як загрозу, відтак Братів обвинуватили у спробі державного перевороту, розпочали кримінальне переслідування, заарештували Х. аль-Худайбі.

У відповідь "Брати-мусульмани" засудили "військову диктатуру" Єгипту та закликали повернутись до парламентаризму. А в 1956 р. гостро критикували укладену єгипетським урядом угоду з Великою Британією щодо користування Суецьким каналом ("Суецька криза"), яка, на думку Братів, залишала Єгипет васалом Великої Британії.

Фактична поразка Єгипту у черговій арабо-ізраїльській війні ("Шестиденна війна") 1967 р. й окупація ізраїльтянами Синайського півострову обумовили ще більш рішучу критику як правління військових, так і Гамалю Насера зокрема.

Після смерті Г. Насера в 1970 р. новообраний президент Анвар Садат не змінив політики щодо "Братів-мусульман", які продовжували діяти нелегально. Але А. Садату вдалось вибудувати з ними діалог: Братам було обіцяно посади в органах влади, натомість вони мали утриматись від критики внутрішньої і зовнішньої політики президента.

У 1972 р. "Братів-мусульман" очолив Омар ат-Талісмани. Під його керівництвом впродовж першої половини 1970-х рр. організація зберігала нормальні відносини з владою. Братам дозволили поновити видавничу діяльність (зокрема друкувати й поширювати жур-

нал "Ат-Даава"). У цих умовах вдалось порозумітись із радикально налаштованою частиною Братства й уникнути розколу організації. Очевидно, вони схвалювали наміри президента А. Садата взяти військовий реванш в Ізраїлю за програні попередні війни.

Проте розпочата Єгиптом та Сирією чергова арабо-ізраїльська війна ("Війна Судного дня") 1973 р. знову завершилась поразкою арабів. Надалі А. Садат відмовився від спроб вирішити конфлікт з ізраїльтянами у воєнний спосіб, зосередившись на мирних Кемп-Девідських переговорах.

У цьому контексті президент А. Садат вирішив здійснити у другій половині 1970-х рр. також внутрішні єгипетські перетворення, відомі під назвою "політики відкритих дверей" (*інфітах*), пов'язаної зі створенням сприятливих умов для ведення бізнесу й залучення зовнішніх інвестицій. Він вдався до лібералізації банківського сектору економіки та валютного ринку, розвитку зв'язку й транспорту, і водночас скорочення державних субсидій на продукти харчування і паливо. Це, на думку "Братів-мусульман", суперечило принципам шариату.

Посилив обурення "Братів-мусульман" політикою президента А. Садата його візит у листопаді 1977 р. до Ізраїлю. Цей візит вони розцінили як спробу поступок ізраїльтянам. В організації вважали, що Арабська держава у Палестині мала охопити усю її територію, а тому мир з Ізраїлем на інших умовах був неможливим. Через це спроби президента А. Садата порозумітись із "Братами-мусульманами" були невдалими. Його переговори з тогочасним лідером Братства Омаром ат-Талісмани закінчились безрезультатно. Той гостро критикував укладені в 1978 р. президентом А. Садатом Кемп-Девідські угоди (за ними ізраїльтяни мали вивести із Синаю війська протягом п'яти років, палестинцям Західного берега р. Йордан надавалась обмежена автономія й водночас не вирішувалось питання Єрусалиму й Голанських висот). Як помста за укладання угод, 6 жовтня 1981 р. "Брати-мусульмани" убили президента А. Садата під час військового параду.

З приходом до влади в 1981 р. президента Хосні Мубарака політика щодо "Братів-мусульман" не змінилась. Їх діяльність і надалі була офіційно забороненою. Брати здійснили низку невдалих замахів на нового президента. Під час парламентських виборів 1984 р. афілійовані з ними особи взяли участь в складі партії "Вафд", що дозволило провести до парламенту 8 осіб з числа Братів. Однак через розбіжності у внутрішньо- і зовнішньополітичних питаннях цей партійний блок невдовзі розпався. Надалі афілійовані з "Братами-мусульманами" особи діяли у фракції разом із партією "Аль-Умма". Загалом у парламенті Брати відстоювали законодавче утвердження шариату.

Під час парламентських виборів 1987 р. афілійовані з "Братами-мусульманами" особи спробували потрапити до парламенту разом із Соціалістичною партією праці й Ліберально-соціалістичною партією, з якими утворили політичний блок – Ісламський альянс. За результатами виборів цей блок здобув 60 депутатських мандатів, із яких 34 належали афілійованим з "Братами-мусульманами" особам [4, с. 209-210].

У 1991 р. "Братам-мусульманам" знову не дозволили зареєструвати політичну партію у зв'язку з існуючою заборонаю створювати партії на основі релігійної ідеології. Тому "Брати-мусульмани" в 1990-х – на початку 2000-х рр. продовжили практику участі афілійованих з ними осіб в інших партійних структурах та громадських організаціях. Для прикладу, у 2003 р. пов'язані з Братами особи увійшли до правозахисної організації "Єгипетський комітет із захисту демократії".

Попри те, що на цей час лави "Братів-мусульман" поповнились молодими учасниками (серед них слід виокремити молодіжних лідерів Мухтара Нуха і Абд аль-Монейма Абу Футуха), вони продовжили неухильно дотримуватись ідеї про іслам як основу для устрою країни. Підтвердженням цьому є розробка "Братами" у 2004 р. програми організації за назвою "Ініціативні реформи". У ній закликали єгиптян провести реформи відповідно до принципів шариату. Щодо зовнішньої політики, то, відповідно до програми, гостро критикували іноземне "панування" в Єгипті, закликали боротись із впливом у країні з боку США та західноєвропейських держав.

У парламентських виборах 2005 р. "Брати-мусульмани" знову не змогли взяти участь як політична партія. Пов'язані з Братами особи вимушено балотувались у складі інших політичних партій і 88 із них стали депутатами Народних Зборів (загалом складаються із 401 депутата). Це занепокоїло президента Х. Мубарака, який вдався до розробки закону про заборону участі в парламентських виборах особам, пов'язаних із релігійними організаціями.

Зі свого боку, "Брати-мусульмани" продовжили нелегально поширювати свою політичну програму. У ній закликали до впровадження в країні "ісламського правління", за яким верховна влада мала належати "Раді духовних осіб". Закликали також не допускати немусульман до державного управління.

Коли Держава Ізраїль у 2007–2008 рр. вдавалась до воєнних дій проти ХАМАСу у Секторі Газа, "Брати-мусульмани" гостро критикували тепер не лише сам Ізраїль, але й президента Х. Мубарака за те, що він обмежив для арабів Сектору Гази вільний прохід до Єгипту лише для закупівлі продовольства і товарів першої необхідності.

До виборів у Народні Збори 2010 р. "Брати-мусульмани" знову не були допущені. Перемогу на виборах здобула Національно-демократична партія, яка отримала 91 % від загальної кількості депутатських місць. Решта дісталась світським опозиційним партіям, які звинуватили владу у масових фальсифікаціях і вдалися до протесту.

Низький рівень життя (масове безробіття, вкрай низька мінімальна зарплата, зростання цін на продукти харчування) як наслідок 30-річного управління країною Х. Мубарака зумовили приєднання до протесту різноманітних соціальних категорій суспільства. 25 січня 2011 р. масові акції протесту (отримали назву "День гніву") пройшли у головних єгипетських містах – Каїрі та Александрії. Спроби влади за допомогою поліції розігнати акції протесту обумовили акції непокори (жбурляння каміння тощо) протестуючих. У цій ситуації "Брати-мусульмани" спершу не підтримали протести, але коли пересвідчились, що вони переростають в акції непокори, виступили на підтримку протестуючих й підтримали їхні вимоги щодо відставки президента Х. Мубарака та єгипетського уряду.

Зрештою, після масових демонстрацій, зіткнень із поліцією і загибелі кількох протестуючих та кількох десятків поліцейських, президент Х. Мубарак подав у відставку й 11 лютого 2011 р. влада в країні перейшла до Вищої військової ради, яка взялась забезпечити проведення виборів до чергового скликання Національної Ради, що, у свою чергу, мала сформувати уряд.

У цих умовах "Брати-мусульмани" створили власну Партію свободи і справедливості. Її лідером став один із впливових Братів, колишній депутат Національної Ради – Мухаммед Мурсі. Його заступником обрано Іссама ал-Ариана. У програмі партії говорилось про необхідність надання ісламу статусу офіційної релігії Єгипту, приве-

дення законодавства відповідно до вимог шариату, формування ринкової системи на основі ісламських принципів. Йшлося також про необхідність зміни президентської республіки на парламентську, про рівність усіх громадян перед законом, порушення прав жінок. Щодо зовнішньої політики, то партія прагнула покращити відносини Єгипту з країнами ЛАД і перетворити Єгипет у найбільш впливову державу на Близькому Сході.

У парламентських виборах 2011 р. Партія свободи і справедливості взяла участь у блоці з Демократичним альянсом (до нього увійшли Партія будівництва і розвитку, Партія добробуту, Новий Вафд, Партія честі, Партія вільних людей, Єгипетська партія праці, Арабська соціалістична партія, Партія арабської єдності, "Покоління", партія насеритів). У підсумку цей блок набрав 37,5 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні й отримав у парламенті 235 депутатських мандатів із 498. Прикметно, що ці вибори світова спільнота визнала як найбільш чесні за всю історію Єгипту.

Наступного року в Єгипті відбулись президентські вибори, у яких переміг один із впливових діячів "Братів-мусульман" та Партії свободи і справедливості – Мухаммед Мурсі. Таким чином, "Брати" досягли мети – вони прийшли до влади, хоча президент Мурсі формально вийшов із партії.

Проте вже 3 липня 2013 р. президента М. Мурсі від виконання повноважень відсторонила Вища військова рада і тимчасовим президентом було призначено Адлі Мансура. Самих же "Братів-мусульман" визнали терористичною організацією й офіційно заборонили, піддавши кримінальному переслідуванню. Лідера організації Мухаммеда Баді арештували й засудили до довічного ув'язнення [6, с. 81].

Причинами швидкої втрати М. Мурсі президентської влади слід назвати: по-перше, відсутність у нього досвіду державної роботи, його невміння налагодити комунікацію і порозумітись із військовими та чиновниками. По-друге, головна політична опора президента "Брати-мусульмани" / Партія свободи і справедливості й далі прагнули привести єгипетське законодавство відповідно до вимог шариату, що не сприймалось не лише військовими і чиновниками, але й більшістю єгипетського суспільства. По-третє, Брати / Партія свободи і справедливості так і не виробили чіткого плану заходів подолання в країні соціальних та економічних проблем, які тільки поглиблювались. Звідси вони поступово втрачали підтримку в суспільстві. Цим скористались військові, які усунули М. Мурсі з президентського посту [6, с. 78-80].

Після військового перевороту й усунення з президентського посту М. Мурсі поглибилась внутрішня криза "Братів-мусульман". В організації знову розгорілась дискусія щодо її майбутнього: "старше покоління" вважало, що й надалі варто намагатись вплинути на суспільство шляхом агітації і пропаганди. "Молоде покоління" ж наполягало на радикальних методах боротьби проти президента, колишнього військового А. Ас-Сісі та єгипетського уряду. "Старше покоління" Братів, як вже досвідчені діячі, небезпідставно побоювалось, що надмірний радикалізм "молодох" приведе до ще більшої втрати суспільної підтримки і повного розгрому Братства. Побоювання справдились, коли в січні 2016 р. єгипетська влада заарештувала рахунки 81 компанії, діяльність яких пов'язували з "Братами-мусульманами", заарештувала так само тисячі їх учасників. У червні 2019 р. під час суду нібито від інфаркту помер обвинувачений у державній зраді, шпигунстві й інших злочинах колишній президент М. Мурсі [12].

Висновки. Протягом десятиліття після Першої світової війни в Єгипті існували розрізнені ісламістські гру-

пи. У 1928 р. Хасан аль-Банна об'єднав їх в одну організацію – "Брати-мусульмани". Орієнтуючись на підтримку суспільства, братство врахувало його релігійність, а також налаштованість проти Великої Британії, яку, спільно з місцевою правлячою монархією, вбачали винуватцями соціально-економічних проблем Єгипту. Тому "Брати" пропагували ідею соціальної рівності, яку, на їхню думку, мала забезпечити теократична держава – Халіфат, побудований на принципах шариату. Під час Другої світової війни для "Братів-мусульман" була властивою не лише антибританська, але й антинімецька, риторика, оскільки обидві ці країни проводили завойовницьку й "імперську" політику.

З моменту встановлення республіканської форми правління "Брати-мусульмани" неодноразово намагалися увійти до влади для реалізації своєї програми. Однак нетривала легальна діяльність організації за президенства Г. Насера не дозволила Братам досягнути значних результатів. З 1956 р. "Брати-мусульмани" знаходились практично у постійному конфлікті з єгипетською владою. Їхні методи діяльності включали: терористичні акти (наприклад, вбивство А. Садата, замах на Х. Мубарака), заборонена агітація, підпільне поширення засобів масової інформації тощо. При цьому, організація також намагалася провести своїх представників до парламенту, висуваючи своїх кандидатів як представників легальних партій. Успіху "Братам-мусульманам" вдалося досягти в ході "Арабської весни". У 2011 р. вони підтримали протести проти Х. Мубарака, а після його відставки взяли участь у парламентських та президентських виборах, створивши легальну Партію свободи і справедливості та об'єднавшись із низкою інших організацій (Партія будівництва і розвитку, Партія добробуту, Новий Вафд, Партія честі, Партія вільних людей, Єгипетська партія праці, Арабська соціалістична партія, Партія арабської єдності, "Покоління", партія насеритів). З огляду на це у 2012 р. президентом Єгипту став голова Партії свободи і справедливості Мухаммед Мурсі, а блок "Братів-мусульман" на парламентських виборах здобув 235 депутатських мандатів із 498. Попри очевидний політичний триумф, "Брати-мусульмани" не змогли довго протриматись при владі, оскільки не мали чіткої програми соціально-економічних перетворень, суспільство відмовилось сприймати ідею запровадження шариату, а президент М. Мурсі не зміг налагодити співпрацю з військовими та чиновниками. Відтак 3 липня 2013 р. М. Мурсі відсторонили від посади президента, а "Братів-мусульман" невдовзі оголосили терористичною організацією.

Ідеї та погляди "Братів-мусульман" знайшли підтримку в інших країнах Близького Сходу (Йорданії, Катарі,

ОАЕ), де було засновано їхні організації. Проте це предмет вже іншого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Бадауи Н. Влияние арабского возрождения (Ан-Нахда) на идеологию "Братьев мусульман" / Н. Бадауи, А. Куделин // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2014. – № 1. – С. 53–66.
2. Исаева Г. Ближний восток: война и политика / Г. Исаева, А. Сотниченко. – М.: Изд. дом Марджани, 2010. – 199 с.
3. Милославская Т. Истоки радикального ислама [Электронный ресурс] / Т. Милославская // Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития. – Режим доступа: <https://bit.ly/2wpWoBd>.
4. Ражбадинов М. Египетское движение Братьев-мусульман [электронный ресурс] / М. Ражбадинов // Институт востоковедения. – Режим доступа: <https://bit.ly/2wpWoBd>.
5. Семедов С. Ислам в политике: идеология и практика / С. Семедов. – М.: Экон-Информ, 2009. – 272 с.
6. Фахима С. "Братья-мусульмане" в Египетской революции 2011 г. / С. Фахима // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2014. – № 2. – С. 78–82.
7. Фахима С. Политический ислам в Египте: причины поражения "Братьев-мусульман" и Мухаммеда Мурси / С. Фахима // Власть. – 2014. – № 10. – С. 113–115.
8. Царегородцева И. Политико-правовые концепции идеологов египетского движения "Братья-мусульмане" / И. Царегородцева // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2013. – Т. 155. – № 3–2. – С. 98–110.
9. Haynes, J. Religion in Global Politics. – N. Y.: Longman, 1998.
10. Mitchell, R. The Society of the Muslim Brothers. – L.: Oxford University Press, 1969.
11. Rubin, B. *Islamic Fundamentalism in Egyptian Politics*. N. Y.: Palgrave Macmillan, 2002.
12. Tareq, N. Egyptian Muslim Brotherhood members with frozen Bank Accounts Totaled. The New Arab website. – URL: <https://goo.gl/80pRt>.

References

1. Badaui, N., Kudelin, A. (2013) Influence of the Arab reincarnation (An-Nahd) on the ideology of the Muslim Brotherhood Bulletin of the Russian university of nations friendship, No.1, p. 53-66. [In Russian].
2. Isaeva G., Sotnichenko A. (2010) Near East: war and politics. Moscow: Markani Publishing House. [In Russian].
3. Miloslavskaya, T. The origins of radical Islam Souther-East Asia: current development challenges. <https://bit.ly/2wpWoBd>. [In Russian].
4. Rajbadinov, M. Egyptian movement Muslim Brotherhood. Oriental institute. <https://bit.ly/2wpWoBd>. [In Russian].
5. Semedov, S (2009) Islam in politics: ideology and practice. Moscow: Econom-Inform. [In Russian].
6. Fahime, S. (2011). "Muslim Brotherhood" in the Egyptian Revolution 2011 / S. Fahime. Bulletin of the Russian university of nations friendship, No 2, p.78-82. [In Russian].
7. Fahime, S. (2014) Political Islam in Egypt: the reasons for the defeat of the Muslim Brotherhood and Muhammad Mursi. Power, No. 10, p. 113-115.
8. Tsaregorodtseva I. (2013) Political and legal concepts of ideologists of the Egyptian Muslim Brotherhood movement. Uchenye zapiski Kazan University. Series: Humanities. 2013.V. 155. No. 3–2. S. 98–110 (13). [In Russian].
9. Haynes, J. (1998) Religion in Global Politics. New York: Longman.
10. Mitchell, R. (1969) The Society of the Muslim Brothers. London: Oxford University Press.
11. Rubin, B. (2002) Islamic Fundamentalism in Egyptian Politics. New York: Palgrave MacMillan
12. Tareq, N. Egyptian Muslim Brotherhood members with frozen Bank Accounts Totaled. The New Arab website. – URL: <https://goo.gl/80pRt>.

Надійшла до редколегії 20.03.20

N. Lutsenko, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MUSLIM BROTHERHOOD ACTIVITY IN EGYPT (20th – EARLY 21st CENTURIES)

The article examines the origins of political Islam in the Middle East and the terminological aspect of the problem. The stages of the formation of the Egyptian Islamic organization Muslim Brotherhood were clarified and its key ideological tenets were established. The political and socio-economic circumstances in which the organization was formed are outlined. Attention is drawn to the collapse of the Ottoman Empire, the military and economic presence in Egypt of the United Kingdom, which consolidated political Islamic parties. The process of transforming the Muslim Brotherhood from a "group of like-minded people" into a political party is considered. The political and legal ideas of the founder of the organization Hasan al-Banna are covered, which became the main strategy of the Muslim Brotherhood. The situation of the organization in the 30's and 40's was analyzed during the attempt of Nazi Germany to turn the Brothers into their own puppet. The article reveals the role in the organization of its ideologist Said Qutb. His main ideas and views, which formed the basis of the radical Muslim Brotherhood branch, are analyzed. The link between the radicalism of the organization and the ultra-conservative trend of Islam – "Salafism" – was noted. The connection of the Muslim Brotherhood with the Free Officers organization, which came to power in Egypt in 1952, has been disclosed. It was stated that the Brothers supported General Gamal Nasser in the struggle for power, which allowed them to take part in the parliamentary elections. It is stated that the Brothers' criticism of the policies of Gamal Nasser and Anwar Sadat on Israel led to a ban of the organization's activities in Egypt. It has been established that under the presidency of Hosni Mubarak, the "Brothers" tried to enter parliament in other parties. The place and role of the organization during the Egyptian Revolution of 2011, which led the Muslim Brotherhood to power, were examined. The main reasons for the failure of the organization are indicated.

Keywords: Islam, Islamism, Political Islam, Muslim Brotherhood, Egypt.

UDC 329.73

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.10>Ye. Mykhalkovska, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY THROUGH THE THEORETICAL APPROACHES OF LINGUISTIC AND LANGUAGE IDENTITY OF UKRAINIAN DISSIDENTS

In this article, the author analyzes the ideological struggle for the Ukrainian national identity happened in a meaningful time of Khrushchev Thaw when first dissidents appeared. Additionally, we have applied the theme of ideological propaganda and agitation considered through language approach to a larger scientific extent. First, we characterize separately the creating of an ethnic identity endorsed by the SRSR, and national identity of the URSR as an integral part of a specific social identity, linguistic identification with representatives of a certain nation, its culture and traditions, which include the entire complex of emotions caused by the sense of belonging. By involving the idea of identity as a relational, socio-cultural phenomenon, we considered the concept of Bucholt and Hall, J. Mead, K. Levy-Strauss. Next, we identify the works of Anthony Smith, Herbert Blumer, Ernest Gellner, Eric Gobsbaum. Trying to conduct the concept analysis of the formation of the Ukrainian national identity through the semantic and semiotic aspects of the language identity according to the Dissidents movement we used 3 key topic notions: – Identity as a relational, socio-cultural phenomenon; – Socio-historical contextualization of showing the national identity as an environmental product of the nation; – Ideology of the Standard Language. Finally, the author comes to an outcome that the Soviet ideology allowing the formation of the so-called ethnographic identity of Ukrainians, made considerable efforts to prevent the creation of a nationwide identity that Ukrainian Dissidents were fighting for, herewith, artificially imposing the idea of the disunity of Eastern and Western Ukraine.

Keywords: identity, dissidents, Khrushchev Thaw, Ukraine, 1960's, 1980's, standard language, homo sovieticus, Ukrainian language.

Problem statement. In the current Ukrainian realities, national identity is characterized by ambivalence, significant regional differences, manifested within the perception of certain historical events, figures, symbols, languages etc. Such contradictions were oftentimes used by various political forces of the post-Stalin era during 1960-1980's, and resulted in the appearance of some doubts in the society about the unity of the Ukrainian nation and the appropriateness of preserving the integrity of our state in the future. The above-mentioned timeframe focuses our attention on the extremely crucial period. When after a decade of the Soviet terror, in the total atmosphere of rigorous control and with all visible means available for ideological making, such astonishing challenge to the regime as the Sixties was born. A number of scholars consider the impact from the Soviet ideology as an art of human manipulation [16]. In this context, the Soviet power changed not only national ideals but also people's behavior.

According to the author, the phrase "social soviet engineering" is appropriate to characterize the use of manipulative strategy and the process of imperative (directing) influence exercised by the soviet leaders [16, p. 86]. Additionally, the theme of ideological propaganda and agitation considered through language approach has not been applied to a large extent by the Ukrainian scientists. But, the long-term effect of Soviet propaganda exists currently today keep going to complicate the formation of a political Ukrainian nation. As it is well known, in Soviet times, the problems of national identity in the social sciences were related to the accusations of bourgeois nationalism and were interpreted exclusively as "the inability of attempts of modern bourgeois philosophy to use the category... in the ideological struggle" [21, p. 172-174]. And anti-research approaches were combined with the complete separation from the achievements of Western historiography of these phenomena. So, there is an urgent need to review the ideological struggle for the Ukrainian national identity happened in a meaningful time of the Khrushchev Thaw when the first dissidents appeared.

Analysis of sources and literature. Within the theoretical framework of our research we tried to involve a large number of scientific studies from the West that are devoted to the problems of national identity. Significant contribution to the development of this problem was made by cultural anthropologists (J. Mead expressed the idea of the social nature of identity [20], K. Levy-Strauss developed the idea

about identity crisis [19]). Also, involving the idea of identity as a relational, socio-cultural phenomenon, we considered the concept of Bucholt and Hall [14]. The great accent was put on the classical works of Anthony Smith [22], Herbert Blumer [13], Ernest Gellner [15], Eric Gobsbaum [18]. These concepts shed the light on the identity as a changing structure that develops throughout the life of a person as an essential part of a nation. Even more, the authors proved the fact that the formation of an identity is possible only in a society. According to many foreign scientists mentioned above, the main role in the development of a national character or national identity belonged to a language and culture as to the prior identical fields in national building [18, p. 44]. But, it is important to consider separately the creating of an ethnic identity endorsed by the SRSR, and national identity of the URSR as an integral part of a specific social identity, linguistic identification with representatives of a certain nation, its culture and traditions, which include the entire complex of emotions caused by the sense of belonging. Among the Ukrainian scientists there are G. Kasyanov [8], V. Sereda [21, p. 160], Yu. Shelvelov [12] who made attempts to extrapolate the concepts of the named authors to the Ukrainian context. A major project through this perspective was related with the publication – "Ukraine Modern" (2007), devoted to the identities of the inhabitants of Lviv and Donetsk. On the whole, the question of national identity in Ukrainian historiography is considered mainly in sociological and political format.

Setting objectives. Within the framework of the presented concepts above, we plan to raise the question of the essence of the concepts of national identity and Soviet ideology, trying to outline the strokes of their interconnection with Dissidents movements in Ukraine. Trying to conduct the concept analysis of the formation of the Ukrainian national identity through the semantic and semiotic aspects of the language identity according to the Dissidents movement we used 3 key topic notions: – Identity as a relational, socio-cultural phenomenon (the concept by Bucholt and Hall);

- Socio-historical contextualization of showing the national identity as an environmental product of the nation;
- Ideology of the Standard Language (general mentally-provided complex of the standardization especially through the linguistic and language issue that Soviet Union tried to build up in the former USSR).

Presentation of the main research material. In a broad context, under the national identity, we define an individual and collective sense of belonging to a particular national community, identification with its symbols, values, culture, history, territory, state and legal institutions, political and economic interests. It is important to mention that the basis of any ideological constructions is often hidden from its carriers, and ideological ideas that express the private interest. This idea is formulated by N. Louman: "the support of any ideology," he writes, "consists primarily of the noncommunicativeness of the problem which ideology is associated with" [9, p. 199]. One of the issues is the ratio of national (national-civil) and state (political) identity. These phenomena are interdependent, but not identical.

Considering the notion of state identity, a group of sociologists led by L. Drobizheva emphasize: "the state identity is formed ... by the will of the leader, the political elite through the means of education, mass media, symbols that influence the public consciousness and are fixed in official documents" [3, p. 124]. In their interpretation, state identity involves loyalty and self-identification of the majority with a certain set of symbols corresponding to the general vector of state policy. In this regard, the influence of the state identity on everyday practice will only manifest itself in the most general form. The national identity is much more bigger in this sense because it includes "not only loyalty to the state, but also identification with the citizens of the country, the idea of community, solidarity, responsibility for the fate of the country" [4, p. 69].

With the advent of the Ukrainian political independence, eyewitnesses of the process of formation of national identity have become Dissidents – the opposition movement in SRSR during 1960-1980s, whose members advocated for the democratization of society, the observance of human rights and freedoms. In Ukraine, they stand for the free development of the Ukrainian language and culture, the implementation of the rights of the Ukrainian people to gain their own statehood. But the official collapse of the Soviet identity did not mean its actual overcoming, just as Ukrainian statehood did not mean the absence of internal Ukrainophobic forces or equally threatening inert, nationally indifferent masses.

Even now it could not be certain to neutralize the threat to the national identity of Ukrainians. Talking about the reasons that caused such kind of national-soviet identity, it is important to recall that "Soviet Identity" based on political and ideological identification, replaced the national identity of many of the citizens of the USSR. It mainly covered the "denationalized" population, which was torn away from its small homeland and from its cultural group, perceiving the political and ideological identity as the main one. And here we can define the typical features that are characteristic of "homo sovieticus" [5, p. 145]. Thus, political scientist V. Zemlyuk believes that the overwhelming majority of Ukrainians of the Soviet era in generalized form, albeit to varying degrees, had the following typical features: almost complete absence of self-awareness as a subject of history, political nihilism; inferiority; conformism; marginality; absenteeism (indifferent attitude to its socio-political rights); ambivalence (split personality, duality); impudent obedience to the authorities; life is based on the principles of "quieter you go – further you will"; paternalism; the low level of political culture, political limitation. A significant part of the population was characterized by social apathy, passivity, adaptability, attitude to political actions as formal rituals, legal nihilism [7, p.110]. Some paradoxical "homo sovieticus" Ukrainian scholar L. Nagorna considers that the term "Soviet human" was used to obtain all material goods from the state [10, p. 135]. Sociological data on a specific

empirical material shows that communist ("Soviet") identity has become a substitute for national identity in the regions where this identity has been lost. In addition, the following indicators towards this group of people who bear the Soviet identity are stable: Russian as a language of superior communication (72 %), a significant percentage of disagreeing with the statement about the positive significance of the collapse of the USSR for Ukraine (73 %) [10, p. 134].

The "plantation" of the Soviet ideology, like any other totalitarian ideology, was aimed at leveling out the critical thinking of citizens, but for the part of the population the effect turned out to be the opposite and embodied in the formation of counter-culture. This was evident at political jokes "from the kitchens" to the manifestations of active dissidents (rallies, demonstrations, the formation of public organizations). In this context, L. Nagorna's conclusion around the Ukrainian history of the Soviet period is methodologically significant in that way that the experience of Ukraine has shown that terror, deportations, concentration camps are powerless in the fight against the carriers of the national idea [10, p. 146]. Thus, despite the enormous efforts of the Soviet ideology, there was no complete displacement of the fundamental national values of Ukrainian people. And, to my mind, this proved to be the undisputed version of the ideological and linguistic victory of the dissidents. The spread of dissidents in the 1960s and 1980s (Figure 1), the spread of oppositional movements (Figure 2) became a peculiar reaction to the collapse of the process of de-Stalinization of Soviet society, non-state status of Ukraine, oppression of national cultural and spiritual life regarding Ukrainians. Regarding to the effectiveness of Soviet propaganda and agitation, this can be explained by Heidegger's existentialism of understanding the nature of membership and the principle of being together [17, p. 81].

The need to be together, the need to belong is determined by the concern of an individual experience. And the concern forms the basis of identity, prompting membership by itself but in the complex of the standardization especially through the language approach that Soviet Union tried to build up in the former USSR. And, this thesis approves that the language policies coming out of the former Soviet Union and of the Kremlin today is considered to be simply a continuation of the Soviet policy of using language as a mechanism to homogenize those countries which are near. Therefore, the concept of the Standard Language appears. This is precisely because language aspect was supposed to be more than just a tool for communication; it was a basic element of group identity, in our case Ukrainian.

Thus, even a superficial analysis of the history of Ukraine of the Soviet era testifies to the double identity of the formed society. It is possible to define two kinds: official (soviet, political) and national (ethnic). The American socioculturalists – Bucholtz and Hall identified the identity in both directions: as the product and as the source of linguistic and other semiotic practices. Therefore, the identity can be linguistically indexed through different labels, stances, styles, or in our case, through the linguistic approach used by the dissidents. And, as far as we know, they defined three types of constructing identities: – the legitimizing identities established by the dominant institutions to expand their domination; – identity of resistance, formed by actors who are in a compressed or stigmatized position, for struggle and survival; – design identities which are constructed for the design and modification of already existing identities. Accordingly, the identity becomes a project of better life, within the framework of new values that are declared [14, p. 472]. The implementation of this scheme demonstrates the belonging of the Soviet identity to the first type of this classification, at the same time, the second

type can be directly related to the appearance of dissident movement. Also, the "rebuilding processes" put forward the so-called "design identity" – the idea of the revival of the national, authentic identity, which has become a sign of democratic European values. Even more, these slogans occur most often in the programs and documents of informal dissidents' organizations of the late 80's of the 20th century.

Turning back to the 1917 where was a new language developed, the language of the Soviet officialism and in the future – Soviet propaganda. It is known that a new reality generates new words, and this process is natural when it occurs naturally. However, the Soviet authorities, with the help of the newcomers (in the form of the post-Khrushchev power structure), sought to introduce the mass consciousness of official ideology. Even more, the technological development of the information space associated with the proliferation of large volumes of nonobjective information creates a cultural chaos that erodes any national identity. As a result, information and propaganda technologies of consciousness management are improved, what allow to purposefully introduce the disorganizing myths into the social sphere [10, p. 382]. With such linguistic manipulations, the authorities tried to direct the masses in the right direction. As an evidence of the importance of the Soviet linguistic-ideological discourse we can mention the appearance in 2004 of a special explanatory dictionary of ideological and political terms of the Soviet period in Russia. The author and compiler of the dictionary M. Heveshi not only systematized political expressions, but also tried to show how ideologically the language of the Soviet "official-house" was interpreted [6, p. 151-152].

In different periods of Soviet history, different slogans served as a psychological factor in suggesting values that were produced by the authorities. Moreover, the illusion of the involvement of the ordinary people to great achievements was created and the demonstration of the party's concern about the people ("the people and the party are united", "the mind, honor and conscience of our era", "the party is our helmsman", "the eternally living teaching of Leninism", "Stalin is invincible", "Lenin is alive forever"). A large group of words and slogans of the Soviet lexicon consisted of expressions aimed at forming the image of the enemies among people, as external ("international imperialists", "revenchists", "external threat") and internal ("saboteurs", "Ukrainian bourgeois nationalists", "non-formals"). In fact, we can talk about the interaction of both the political language and social reality. However, it is noteworthy that the process of the language formation developed in parallel – on the part of the authorities and among ordinary people.

According to Dissidents' rhetoric, in the Soviet period there was another language formed as a language of the opposition to officialism, as a way of confronting the communist party [7, p. 134]. And through this context, we can notice the linguistic affect from the dissidents' representatives. With a help of their samizdat-texts (illegal production and distribution of the literature banned in the USSR by censorship [2]), it is easily to trace the general evolution of the linguistic situation of Ukrainian society between its inclusion in the Soviet space and beyond the latter. The main thing is the range between two trends: the political attraction to monolingualism (namely, Russian-speaking) during the period of the multinational Union of Soviet Socialist Republics and bilingualism – in the conditions of separate national states. As a reaction to both, the dissidents saw a threat to the Ukrainian language. Therefore, in accordance with the change of the isolated tendencies, there was a noticeable shift from the largely declarative facts about the threatened position of the Ukrainian language in the 1960's to illegal samizdat and official publications (analytic work by

I. Dziuba "Internationalism or Russification?" with a separate "linguistic" paragraph) [2]. The first actual linguistic performances of the "Khrushchev's thaw", mostly, stated the linguistic Russification of Ukrainians.

Speaking on behalf of the mother tongue in the early 60's, the authors did not adopt far-sighted anti-Soviet aims. Therefore, their texts belong to the so-called pre-political stage of the journalism of the Sixties-Eighties and can be considered as the traditional ones for every Ukrainian national revival. In this context we are talking about Dissidents as "providers" for socio-historical contextualization of showing the national identity through the raising of the language issue (Figure 3). But at the same time, the various ways of discussing the linguistic problems by dissidents gave the authorities a real reason to perceive the language motives for persecution among modern Ukrainian generation and patriots. The conference, organized in February 1963 at the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and which was attended by more than 800 people, eventually was turned into a public forum of protest against the persecution of Ukrainian language in the USSR [1, p. 167]. According to L. Alekseeva, this example regarded to be typical because, as a rule, soviet propaganda has strengthened the supranational Eastern Slavic identity particularly among the Ukrainians and Belarusians.

However, the American historian with Armenian origin, Ronald Sun, considering the problem of forming a national identity in the Soviet times, reaches the paradoxical conclusion that the USSR was an entity that contributed not so much to the destruction of nations as to their formation. According to R. Sun, "there is a lot of irony in Soviet history. Most clearly, it was manifested in the fact that a radical socialist elite, having adopted internationalist slogans calling for an end to bourgeois nationalism, eventually gave birth to the same nation within the political space, which itself managed" [11, p. 193]. Consequently, the causal link between national politics, ideology and propaganda, on the one hand, is the direct formation of national identity, on the other, is not direct. Measures used by Soviet regime and aimed at reducing the importance of national identity among representatives of ethnic minorities, including Ukrainians (Sixties, Dissidents), had a complex, multidimensional effect. But, unfortunately, although the state that created it ceased to exist, the Soviet identity imposed from above is still preserved.

Conclusions. To conclude, it is important to note that the Soviet ideology, allowing the formation of the so-called ethnographic identity of Ukrainians, made considerable efforts to prevent the creation of a nationwide identity that Ukrainian dissidents were fighting for. The issues raised in the research paper are just a dotted line of the whole spectrum of problems associated with the contradictions in the formation of Ukrainian national identity within the Soviet reality.

Important areas of perspective scientific research in this area are:

- the concrete historical filling of theoretical schemes with the facts of national history, in particular with regarding to language, history and culture;
- defining the structure for regional peculiarities of processes;
- the specifics of the so-called "cartridge-client" model of Russian-Ukrainian relations in ideological, linguistic and national terms;
- the emergence of counterculture and the opposition movement as a reaction to ideological challenges;
- transformation of the role of ideological structures of the party-state apparatus of the Ukrainian SSR and its experience in the interaction with an ideology and national identity.

List of used sources

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период / Л. Алексеева. – Вильнюс; Москва: Весть, 1992. – 348 с.
2. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К.; KM-Academia, 1998. – 276 с.
3. Дробижєва Л. М. Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность / Л. М. Дробижєва // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / отв. ред. В. С. Магун. – М.: Институт социологии Российской академии наук, 2006. – С. 10–29.
4. Дробижєва Л. М. Процессы гражданской интеграции в полиэтничном российском обществе / Л. М. Дробижєва // Общественные науки и современность. – 2008. – № 2. – С. 68–77.
5. Журженко Т. Ю. Мовна політика в сучасній Україні / Т. Ю. Журженко // Розвиток демократії в Україні: мат. міжнар. наук. конф., (Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2000 р.): наук. зб. – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 39–50.
6. Захаров А. Рец. на кн.: Хевеши М. А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода. М.: Международные отношения, 2002. 160с. / А. Захаров // Социологические исследования. – 2003. – №10. – С. 151-152.
7. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи "розвинутого соціалізму" і здобуття державної незалежності: дис. ... канд. політ. наук / В. П. Землюк; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – 178 с.
8. Касьянов, Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
9. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества / Н. Луман // Социологос. – 1991. – Вып. 1. – С. 194–216.
10. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 405 с.
11. Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз / Р. Суни // Новая имперская история постсоветского пространства / ред. И. Герасимов и др. – Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. – С. 163–196.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Х.: Сучасність, 1987. – 295 с.
13. Blumer, H. Society as Symbolic Interaction / H. Blumer // In Human Behavior and Social Processes / ed. by A. M. Rose. – Boston: Houghton Mifflin, 1962. – P. 179–192.
14. Bucholtz, M. Theorizing Identity in Language and Sexuality Research / M. Bucholtz, K. Hall // Language in Society. – 2004. – 33 (4). – P. 469–515.
15. Gellner, E. Nations and Nationalism / E. Gellner. – Oxford: Blackwell, 1983. – 150 p.
16. Hadnagy, C. Social Engineering. The Art of Human Hacking / C. Hadnagy. – Chichester: Wiley, 2010. – 408 p.
17. Heidegger M. Poetry, Language, Thought / M. Heidegger. – N. Y.: HarperCollins, 1971. – 256 p.
18. Hobsbawm E. Are All Tongues Equal? Language, Culture, and National Identity / E. Hobsbawm. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 98 c.
19. Levi-Strauss, C. The Scope of Anthropology / C. Levi-Strauss // Current Anthropology. – 1966. – 7(2). – P. 112–123.
20. Mead, G. H. Mind, Self, and Society / G. H. Mead. – Chicago: University of Chicago Press, 1934. – 400 p.
21. Sereda V. Regional Historical Identities and Memory / V. Sereda // Україна модерна. – Л.; Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Спец. вип. – 2007. – 12(2). – С. 160–209.

22. Smith, A. D. National Identity / A. D. Smith. – L.: Penguin. 1991. – 236 p.

References

1. Alekseeva, L. (1992). The History of Dissident Movement in USSR: Contemporary Period. Vilnius – Moscow: News. [In Russian].
2. Dziuba, I. (1998). Internationalism of Russification? Kyiv: KM-Academia. [In Ukrainian].
3. Drobyzheva, L. (2006). State and Ethnical Identity: Choice and Mobility. In V. Magun (Ed.), *Civic, Ethnic and Religious Identities in Modern Russia*. Moscow: Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences. Pp. 10-29. [In Russian].
4. Drobyzheva, L. (2008). Processes of Civic Integration in the Polyethnic Russian Society. *Social Sciences and Modernity*, 2, 68-77. [In Russian].
5. Zhurzenko, T. (2001). Language Politics in Modern Ukraine. In *Proceedings of International Scientific Conference "Development of Democracy in Ukraine"* (Kyiv, September 29 – October 1). Kyiv: Center for Educational Initiatives. Pp. 39-50. [In Ukrainian].
6. Zaxarov A. (2003). Xeveshi M. A. Dictionary of Ideological and Political Terms of the Soviet Period. Moscow: Foreign Affairs, 2002. 160 p. [Book Review]. *Sociological Researches*, 10, 151-152. [In Russian].
7. Zemliuk, V. (2007). *Political Identity in Ukraine during the Period of Developed Socialism and Acquisition of Independence*. Unpublished Thesis (PhD in Political Science). I. F. Kuras for Political, Ethnic and National Studies. [In Ukrainian].
8. Kasianov, H. (1995). *Dissenters: Ukrainian Intellectuals in the Resistant Movement, 1960's – 1980's*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
9. Luman, N. (1991). Tautology and the Paradox in the Self-descriptions of Modern Society. *Sociologos*, 1, 194-216. [In Ukrainian].
10. Nahorna, L. (2008). Regional Identity: Ukrainian Context. Kyiv: I. F. Kuras for Political, Ethnic and National Studies. [In Ukrainian].
11. Suni, R. (2004). Dialectics of Empire: Russia and the Soviet Union. In I. Gerasimov et al. (Eds.), *New Imperial History of Post-soviet Area*. Kazan: Center for Nationalism and Empire Studies. Pp. 163-196. [In Russian].
12. Sheveliov, Yu. (1987). *Ukrainian Language in the 1st Half of the 21st Century (1900-1941)*. Kharkiv: Modernity. [In Ukrainian].
13. Blumer, H. (1962). Society as Symbolic Interaction. In A. Rose (Ed.), *Human Behavior and Social Processes*. Boston: Houghton Mifflin. Pp. 179-192.
14. Bucholtz, M. & Hall, K. (2004). Theorizing Identity in Language and Sexuality Research. *Language in Society*, 33(4), 469-515.
15. Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
16. Hadnagy, C. (2010). *Social Engineering. The Art of Human Hacking*. Chichester: Wiley.
17. Heidegger, M. (1971). *Poetry, Language, Thought*. New York: HarperCollins.
18. Hobsbawm E. (1997). *Are All Tongues Equal? Language, Culture, and National Identity*. Oxford: Oxford University Press.
19. Levi-Strauss, C. (1966). The Scope of Anthropology. *Current Anthropology*, 7(2), 112-123.
20. Mead, G. (1934). *Mind, Self, and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
21. Sereda, V. (2007). Regional Historical Identities and Memory. *Modern Ukraine. Lviv-Donetsk: Social Identities in the Modern Ukraine. Special Issue*, 12(2), 160-209.
22. Smith, A. (1991). *National Identity*. London: Penguin.

Надійшла до редколегії 17.03.20

FIGURES

Figure 1. Spread opposition in Ukraine in order to protect the rights and freedoms of Ukrainian political dissidents-prisoners as a reaction to the collapse of the process of de-Stalinization of Soviet society
 URL: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/708>

Figure 2. The formation of dissidents' movement

URL: <https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-ostannya-chehistska-p-yatirichka-rik-1988.html>

Figure 3. Dissidents as "providers" for socio-historical contextualization of showing the national identity as an environmental product of the nation through the raising of the language issue

URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/>

Є. Михалковська, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО МОВНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

Проаналізовано ідеологічну боротьбу за українську національну ідентичність, що відбулася у час "відлиги", коли з'явилися перші дисиденти. Крім того, розглянуто тему ідеологічної пропаганди та агітації за допомогою мовного аспекту аналізу. По-перше, ми характеризуємо окремо створення етнічної ідентичності, схваленої СРСР, та національної ідентичності УРСР як невід'ємної частини специфічної соціальної ідентичності, мовної ідентифікації із представниками певної нації, її культури та традицій, які охоплюють цілий комплекс емоцій, викликаний почуттям приналежності. Залучаючи ідею ідентичності як реляційного, соціокультурного явища, ми розглянули концепцію Бухольта і Холла, Дж. Міда, К. Леві-Стросса. Проаналізовано також погляди Ентоні Сміта, Герберта Блюмера, Ернеста Гелнера, Еріка Гобсбаума. Намагаючись провести концептуальний аналіз формування української національної ідентичності через семантичний та семіотичний аспекти мовної ідентичності згідно з опозиційним дисидентським рухом, ми використали три ключові тематичні поняття: ідентичність як реляційне, соціокультурне явище; соціально-історична контекстуалізація показу національної ідентичності як екологічного продукту нації; ідеологія стандартної мови. Зроблено висновок, що радянська ідеологія, яка дозволяла сформуєвати так звану етнографічну ідентичність українців, доклала значних зусиль для запобігання створенню нашої загальнонаціональної ідентичності, за яку боролися українські дисиденти, при цьому штучно наві'язуючи ідею роз'єднаності Східної та Західної України.

Ключові слова: ідентичність, дисиденти, "відлига", Україна, 60-ті рр., 80-ті рр., стандартна мова, гомо советікус, українська мова.

УДК 94(477.87) "1938/1939"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.11>О. Пагіря, канд. іст. наук
Меморіальний музей тоталітарних режимів "Територія Терору", Львів, Україна
ORCID: 0000-0003-2481-9769

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ ЧЕХО-СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ЗЛАМІ 1938–1939 РОКІВ

Розглянуто місце та роль українського питання в зовнішній політиці Другої Чехо-Словацької республіки у пост-мюнхенський період. Поява цього питання на порядку денному чехословацької дипломатії у 1938–1939 рр. була пов'язана із формуванням автономії Підкарпатської Русі/Карпатської України на сході республіки та жвавим обговоренням у міжнародних колах можливих планів агресії Німеччини у Східній Європі із використанням української карти. На основі невідомих документів з архівів чехословацького МЗС проаналізовано ставлення Праги до перспективи формування "Великої України" на базі Карпатської України. Позиція чехословацького уряду в українському питанні була неоднозначною і визначалася кількома міжнародними факторами: 1) політикою Німеччини, що використовувала українське питання як "розмінну монету" у своїй дипломатії; 2) прагненням Польщі та Угорщини встановити спільний кордон у Карпатах; 3) позицією Румунії як ключового союзника ЧСР, що до певного часу був стратегічно зацікавлений у збереженні сухопутного коридору з Прагою через Підкарпатську Русь; 4) політикою країн Заходу, які в межах політики "умиротворення" прагнули відвернути агресію Гітлера на схід із використанням української карти. Якщо раніше Прага з підозрою ставилася до українського питання як до певної загрози для своєї територіальної цілісності з огляду на чинник Підкарпатської Русі, то в умовах 1939 р. українську карту розглядали вже як можливий порятунок для самої ЧСР. На початку 1939 р. у стінах Чернінського палацу розробляли декілька проєктів, у яких пропонувалося використати українське питання для збереження республіки. Цей план підтримували певні кола британської дипломатії, зацікавлені спрямувати Німеччину на схід, у бік природних ресурсів України. На жаль, цей період був занадто коротким, щоб призвести до появи довготермінових стратегій Праги в українському питанні. Зрештою, Гітлер вирішив інакше розпорядитися долею Карпатської України, віддавши її Угорщині.

Ключові слова: Карпатська Україна, Друга Чехо-Словацька республіка, українське питання, чехословацька криза.

Постановка проблеми. Місце українського питання у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни годі зрозуміти без звернення до історії Карпатської України – невеликого державного утворення, що існувало в межах Другої Чехо-Словацької республіки у 1938–1939 рр. Його поява на політичній мапі континенту у період "чехословацької кризи" призвела до помітної актуалізації українського питання – найбільшої нерозв'язаної національної проблеми у міжвоєнній Європі. Перебуваючи в епіцентрі драматичних подій, ця невелика гірська країна на межі 1938–1939 рр. стала справжньою європейською "больовою точкою", адже зачіпала інтереси відразу кількох ключових гравців – ЧСР, Угорщини, Польщі, Німеччини, СРСР, Румунії, Італії, Британії та Франції. У пост-мюнхенський період проблема Карпатської України активно обговорювалася у дипломатичних колах Європи у зв'язку із проєктом формування "Великої України". Східна провінція Другої Чехо-Словацької республіки мала перетворитися на осередок формування української держави ("український П'ємонт") та вихідний пункт для німецького походу проти СРСР. Хоча цим планам так ніколи і не судилося реалізуватися, їхнє обговорення у європейських колах призвело до помітної інтернаціоналізації українського питання напередодні Другої світової війни. Не оминула цієї міжнародної дискусії і офіційна Прага, яка у 1938–1939 рр. вперше масштабно зіткнулася з викликом українського питання у своїй внутрішній і зовнішній політиці у зв'язку з формуванням автономії Підкарпатської Русі/Карпатської України на сході республіки.

Аналіз історіографії і джерел. Міжнародні аспекти проблеми Карпатської України у 1938–1939 рр. належать до одних із найкраще розроблених у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Інтерес істориків переважно викликали питання, пов'язані з міжнародною грою навколо Карпатської України, ролі та місця українського питання у політиці та відносинах великих держав, зокрема Німеччини, СРСР, Великої Британії, Франції, а також Польщі, Угорщини, Румунії напередодні Другої світової війни [57, 34, с. 148–228; 30, с. 249–308; 17–22; 49, с. 67–95; 36; 37, с. 121–126; 44; 26, с. 303–319; 35, с. 161–288; 19; 47, с. 808–920; 41, с. 33–89; 52, old. 210–244; 53, с. 181–216; 61, с. 183–206; 25, с. 48–56]. Якщо

позиція сусідніх із Карпатською Україною держав на сьогодні достатньо широко представлена у науковій літературі, то відкритим залишається питання як у період чехословацької кризи на українське питання дивилися у самій Празі. Не знайшла свого відображення ця проблема і у дисертаційному дослідженні С.Віднянського [24], присвяченого українському питанню у політиці міжвоєнної Чехословацької республіки. Українське питання як фактор міжнародної політики Другої ЧСР займає відносно маргінальне місце у дослідженнях чеських і словацьких істориків, які головним чином концентруються на внутрішньополітичних процесах на Закарпатті у згаданий період, або аналізують вплив сусідніх держав на ситуацію в краї [55, с. 46–49; 56, с. 72–81; 59, с. 237–254; 54; 58, с. 18–30].

Джерелами нашої розвідки стали невідомі документи із архіву Міністерства закордонних справ Чеської республіки у Празі (Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky). Зокрема, серед них надзвичайно цінність становлять матеріали кореспонденції дипломатичних представництв ЧСР у Берліні, Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Лондоні, що були розсекречені у 2001 та 2005 рр., а також збірка чехословацького міністра закордонних справ Франтішека Хвалковського. Ці документи поряд з іншими численними матеріалами із чеських архівів готуються нами до видання у тематичному збірнику "Карпатська Україна у документах Другої Чехо-Словацької республіки".

Постановка завдання. Дослідити місце і роль українського питання у міжнародній політиці Другої Чехо-Словацької республіки на межі 1938–1939 рр. Визначити міжнародні чинники, які впливали на позицію Праги у питанні Карпатської України напередодні розпаду ЧСР.

Виклад основного матеріалу. Проголошення автономії на Підкарпатській Русі 11 жовтня 1938 р. відбувалося в той момент, коли західні дипломатія і громадськість будували згоди щодо найближчих планів Гітлера й обмірковували засоби захисту західноєвропейських країн від можливої нацистської агресії. У той період на Заході переважала думка, що Німеччина кинеться на завоювання України, тому в Лондоні й Парижі автономію на Закарпатті розцінювали як німецьку ідею – перший етап на шляху до підкорення Радянсько-

го Союзу. Відчуваючи сильну загрозу з боку Берліна, західні уряди розраховували, що "українська карта" Гітлера стане засобом для спрямування німецької експансії на схід [33, с. 113-135].

З огляду на відсутність оприлюдненої офіційної позиції Третього Рейху щодо українського питання в 1938-1939 рр. та активну спекуляцію в західній пресі на тему німецьких планів створення "Великої України" і походу на схід, у західноєвропейських колах складалося хибне уявлення про сутність та цілі німецької політики у Східній Європі, зокрема і щодо Карпатської України. Насправді в Берліні питання останньої визнали неактуальним ще в жовтні 1938 р., відомство Ріббентропа отримало від фюрера вказівки зайняти стриману позицію щодо цього утворення і не вступати в контакти ні з українцями, ні з їхніми організаціями. Водночас німецькій пресі було видано інструкції не публікувати нічого про події в Карпатській Україні [30, с. 272-273].

Історики не знайшли свідчень того, що Гітлер будь-коли виступав за використання Карпатської України як плацдарму для нападу на Радянський Союз чи розглядав можливість постанови незалежної України на базі Закарпаття. У військово-стратегічному сенсі цей регіон не мав вагомого значення [51, с. 128; 49, с. 78; 62, р. 648] і став лише "розмінною монетою" у складній геополітичній грі Третього Рейху, спрямованій на побудову союзів для майбутньої війни в Європі. До того ж, офіційний Берлін не мав у той час серйозної політичної концепції вирішення українського питання, використовуючи українські політичні сили у власних стратегічних планах [47, с. 940-941].

Активне обговорення в західній пресі планів використання Гітлером Карпатської України як плацдарму для походу на схід задля створення "Великої України" ставило ЧСР у доволі незручне становище, оскільки йшлося про її суверенну територію, яка, за чутками, мала стати осередком для заснування нової великої держави на сході континенту. Прага намагалася не помічати масштабної пресової кампанії на тему "Великої України", що велася за кордоном⁴, і придушувала будь-які спроби чехословацької преси пов'язати це питання з проблемою Карпатської України. Зокрема, під час зустрічі із закордонними журналістами 16 грудня 1938 р. заступник міністра закордонних справ Чехо-Словаччини д-р Іван Крно недовозначно заявив, що українське питання не стосується ЧСР, а її влада не може дозволити на своїй території недружніх актів супроти Польщі та СРСР. У своєму напучуванні для преси він відзначав, що "не можна взагалі не писати про таке актуальне сьогодні питання, однак писати про нього слід холодно, цитуючи не тільки англійську і французьку пресу, але й польські та радянські газети" [2].

У вказівках для преси МЗС ЧСР рекомендувало місцевим виданням уникати висловлення їхньої власної позиції щодо питання "Великої України". Дозволялося цитувати, не наводячи коментарів, лише закордонні газети й "тільки тоді, коли поряд наведені голоси і погляди обох сторін". Водночас давалася вказівка "відсіювати всі повідомлення про приєднання Карпатської України до якоїсь із сусідніх країн" чи до держави, котра ще тільки мала бути створена (тобто "Великої Украї-

ни"). Також рекомендувалося не публікувати статей про протести місцевого населення проти політики центральної влади, зокрема проти призначення Лева Прхали міністром в уряді Карпатської України [4]. Побоюючись реакції Варшави і Москви, які неодноразово робили у Празі демарші з приводу українського питання, остання була навіть готова запровадити цензуру щодо публікацій про "Велику Україну", проте врешті вирішила за краще вдатися до непрямого тиску на пресу.

Під час прийому в міністра Франтішека Хвалковського 9 січня 1939 р. радянський посол Сергій Александровський зазначив, що в Москві "панує не дуже сприятливий настрій" з приводу ставлення Праги до українського питання і тону чехословацької преси, та висловив жаль, що з боку чехословацького уряду "нічого не робиться для покращення атмосфери" [11]. Радянський представник також заявив, що уряд Карпатської України був всього лише "ширшою для прямої німецької агентури в Чехо-Словаччині" і висловив протест проти ведення з її території радіопропаганди антирадянського змісту [14, с. 773]. Москва вбачала в Карпатській Україні серйозну небезпеку, вважаючи, що та може стати в майбутньому пунктом "кристалізації українського руху за незалежність" [28, с. 129]. Утім, через брак доступних радянських джерел позиція СРСР щодо створення Карпатської України залишається маловивченою [37, с. 121-126; 26, с. 309-312; 27, с. 46-55; 41, с. 47-89].

Показовою в розумінні ставлення Праги до спекуляцій у західній пресі щодо українського питання була реакція чехословацького уряду на публікацію інтерв'ю прем'єр-міністра Августина Волошина британській газеті "The Daily Telegraph", у якому той, начебто, вперше пов'язав діяльність свого уряду з планами зі створення "Великої України". Під час зустрічі з британським послом Бейзілом Ньютоном 11 січня 1939 р. заступник міністра закордонних справ Іван Крно заявив, що Чехо-Словаччина "прагне тільки миру і добрих відносин з усіма своїми сусідами і саме тому не хоче активно втручатися до великоукраїнської проблеми". Прага була готова до радикальних кроків, включно з депортацією празького кореспондента британського видання з республіки за поширення неправдивої інформації [2; 43, р. 145-146].

Як свідчать документи, до початку березня 1939 р. автономний уряд Волошина не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, а тим більше – утворення на її базі "Великої України" шляхом приєднання радянської України, Галичини, Волині та Буковини. Ці ідеї йому постійно нав'язували різні українські емігрантські групи. Обережність уряду Волошина у "великоукраїнських" прагненнях диктувалася насамперед складною міжнародно-політичною ситуацією навколо Карпатської України та побоюванням увійти в конфлікт із СРСР, Польщею та Румунією, які регулярно тиснули на Прагу з приводу її "українського експерименту" на Закарпатті. Зокрема, у розмові з чеськими журналістами 17 січня 1939 р. Августин Волошин заявив: "Карпатська Україна не може працювати задля створення Великої України. Наша земля надто мала, щоб втручатися до цієї справи. Ми, українці, зазвичай відчуваємо, що наш народ, який нараховує близько 40 мільйонів людей, мусить колись бути в змозі створити власну державу, але я не хотів би тут намагатися дати якусь дату і також не хотів би стверджувати, що до цього дійде в найближчому майбутньому. Такі заяви могли би бути інтерпретовані за кордоном як провокація" [15].

У тогочасних міжнародних реаліях очільник автономного уряду не бачив реальної можливості для відновлення незалежної соборної України, вважаючи це справою неблизького майбутнього.

⁴ Згідно з покажчиком пресових згадок і статей за 1938 р., який уклало Українське пресове бюро в Лондоні, найбільша кількість публікацій у британській пресі на тему Карпатської України припала на жовтень і листопад 1938 р.: відповідно, 526 і 153. Усі матеріали згруповано відповідно до категорій: 1) статті про стан справ у Карпатській Україні; 2) статті про чехословацькі або центральноєвропейські справи, значне місце в яких займало й питання Карпатської України; 3) новини про справи Карпатської України; 4) новини про події в Центральній Європі, у яких висвітлено події на Закарпатті [32, с. 2].

Наприкінці січня – на початку лютого 1939 р. Прага отримала від своїх дипломатичних установ за кордоном інформацію, що інтерес Німеччини до українського питання згасає, а її "великоукраїнський план" зазнає відтермінування з огляду на загальну європейську політичну ситуацію [12]. Про це свідчили й результати кількох зустрічей, проведених нацистським вищим керівництвом на початку року з лідерами Угорщини та Польщі (переговори Адольфа Гітлера з польським міністром закордонних справ Юзефом Беком у Берхтесгадені 5 січня 1939 р. та з міністром закордонних справ Угорщини Іштваном Чакі в Берліні 16 січня 1939 р.; візит Йоахіма Ріббентропа до Варшави 26 січня 1939 р.), фрагментарна інформація про які надходила в Чернінський палац (будівля МЗС ЧСР) [6].

Зокрема, дипломатичні донесення з Будапешта свідчили про те, що Угорщина стає дедалі впевненішою в досягненні своєї цілі – створити спільний кордон із Польщею шляхом поглинання Карпатської України [3]. У Прагу надходила також інформація про спроби Будапешта схилити лідерів автономії до добровільного "повернення" краю до Угорщини. Щоби здобути прихильність останніх, угорський державний секретар з питань національних меншин Тібор Патакі ще в листопаді 1938 р. таємно, через члена делімітаційної комісії Юліана Брашайка, передавав Августині Волошину пропозицію щодо надання краю національно-територіальної автономії у складі Угорського королівства. Таку пропозицію було повторено в лютому 1939 р. через греко-католицького єпископа Олександра Стойку, однак автономний уряд відкинув ці офerti, зробивши їхній зміст предметом публічного розголосу [13, s. 71; 60, old. 153; 42, s. 84].

Утім, міжнародна ситуація ставала дедалі сприятливішою для реалізації угорських амбіцій. Про це, зокрема, свідчило потепління в угорсько-німецьких відносинах, яке настало після візиту Чакі до Берліна 16 січня, тимчасом як Празі не вдавалося врегулювати свої суперечки з Німеччиною, а насамперед – отримати від неї гарантії кордонів Чехо-Словаччини, обіцяні їй чотирма державами в Мюнхені. Візит Хвалковського в Берлін 21 січня 1939 р. не досяг успіху в цьому плані. Німці висунули Празі нові вимоги, виконання яких мало перетворити ЧСР у по суті васальну державу, цілковито залежну від Третього Рейху [45, s. 30]. Водночас потужну дипломатичну підтримку надавали угорським ревізійністським планам фашистська Італія і санаційна Польща.

Очільник польської дипломатії Юзеф Бек робив усе можливе, щоб відтермінувати надання Німеччиною гарантій чехословацьких кордонів, вважаючи, що цьому має передувати рішення стосовно спільного польсько-угорського кордону. Чернінський палац, зі свого боку, вбачав в агресивній кампанії Польщі проти Карпатської України можливість актуалізувати в Берліні питання гарантій кордонів, стверджуючи, що польські дії є виявом недовіри до Третього Рейху. Таку тезу вперше озвучив берлінський посол ЧСР Войтех Мастний у депеші до Праги 31 грудня 1938 р. [5].

Британські та французькі дипломати, які на початку лютого 1939 р. зробили в Римі й Берліні демарші з приводу гарантій кордонів ЧСР, підштовхували Прагу використати цей психологічний момент і вдатися до самостійного втручання перед німецьким урядом. Застосування аргументу польської загрози для Карпатської України могло посилити чехословацьку позицію в цьому питанні [8]. Однак німецьке керівництво на чолі з Гітлером усіяло затягувало з відповіддю на англо-французьку ноту від 8 лютого 1939 р. щодо гарантій кордонів.

Найбільшою поразкою на зовнішньополітичному фронті Прага зазнала в цей період у Бухаресті, що довго був головним союзником чехів у протидії зазіханням Польщі й Угорщини на Карпатську Україну. На початку 1939 р. чехословацька дипломатія усвідомила, що – не без впливу поляків – позиція румунського уряду в питанні Підкарпатської Русі почала поступово змінюватися і що тепер Бухарест був схильний змиритися з можливим приєднанням краю до Угорщини в разі, якби Берлін санкціонував цей крок [3]. Новий очільник румунської дипломатії Грігоре Гафенку був відомим полоніфілом і вважав, що після Віденського арбітражу Підкарпатська Русь утратила стратегічне значення і перетворилася на "німецьку провінцію". Усвідомлюючи (як і поляки) загрозу для "своїх" українських територій – Буковини та Бессарабії – від можливого розігрування Берліном "великоукраїнської" карти, румуни фактично згорнули свій фронт проти спільного угорсько-польського кордону [10]. Деякі звіти пізнішого часу вказували навіть на зацікавленість самої Румунії стати учасником вирішення долі краю [9]. За інформацією чехословацької прес-служби в Женеві, румунський міністр Гафенку, виходячи зі спільних із Польщею інтересів в українському питанні, розраховував, що остання скористається можливістю для втручання її війська в Карпатській Україні. При цьому сама Румунія не бажала брати участі в такій авантурі [1].

Над Влтавою окреслювалося також розуміння того, що на заміну етнографічному принципові, покладеному в основу Мюнхенського рішення та Віденського арбітражу, в недалекому часі можуть з'явитися й інші підходи до формування територіальних претензій сусідів до ЧСР. Під час прийому на честь дипломатичного корпусу в королівському замку в Буді 23 лютого 1939 р. угорський регент Міклош Горті в незвично відвертій розмові з чехословацьким послом Мілошем Кобром заявив, що проблема Підкарпатської Русі становить для Угорщини "питання життя і смерті". Угорський лідер спробував підвести під цю тезу орографічний⁵ аргумент, навіяний географічними концепціями новопризначеного прем'єр-міністра Пала Телекі: мовляв, хустський уряд займається вирубкою лісів у Карпатах, а це може призвести до висушення джерел, які живлять Тису, або й до виходу її з берегів, й у підсумку спричинити катастрофічні наслідки на "нижній землі". Чехословацький представник заявив, що для ЧСР буде неприйнятним будь-яке відхилення від етнографічного принципу у вирішенні міждержавних територіальних суперечок. Хоч посол і визнав, що Підкарпатська Русь стала "фінансовим тягарем" для Праги, він наголосив при цьому на моральних обов'язках чехів щодо регіону, який слугував для ЧСР своєрідними воротами на схід. У відповідь Горті запевнив співрозмовника, що майбутня дружба з Угорщиною "була б найкращою запорукою такого вільного сполучення". Підсумовуючи зустріч, Кобр написав у Чернінський палац, що крізь усю розмову з Горті червоною ниткою проходило переконання, що було б досить легко досягнути порозуміння між Будапештом і Прагою, "якби не було різних сепаратистських і важко контрольованих дій з боку автономного уряду Словацької країни та уряду Підкарпатської України" [3]. У такий спосіб угорський уряд підштовхував Прагу до поступової здачі її позицій на Закарпатті на користь Будапешта.

⁵ Орографія – розділ геоморфології та фізичної географії, який описує різні форми рельєфу та класифікує їх за зовнішніми ознаками незалежно від походження.

Водночас до Праги надходили тривожні вісті з Лондона від двох довірених осіб чехословацького уряду на Туманному Альбїоні – ученого-візантолога Франтішека (Френсіса) Дворніка і журналіста Пржемісла Папірніка, які готували для Чернінського палацу аналітичні записки про розвиток міжнародної ситуації навколо ЧСР. Зокрема, у звіті від 2 лютого 1939 р. вони на основі конфіденційних джерел повідомляли про заплановану на 15 березня німецьку окупацію республіки [50, с. 283]. Їхнє послання було недвозначним: Чехословаччина може бути "повністю віддана на милість чи немилість Німеччини" і навіть "стати її частиною"; "Чемберлен залишив Німеччині всю Центральну Європу як сферу німецького інтересу. Тому в Англії ніхто б і не ворухнувся, якби Німеччина наважилася на такий радикальний крок" [12].

Усвідомлюючи загрозу, Франтішек Дворнік у датованій 14 лютого 1939 р. рукописній записці під назвою "Німеччина, Чехословаччина та Україна" запропонував чехословацькому урядові використати "українську карту" для поліпшення відносин із Берліном. Відомий візантолог на службі в Чернінського палацу усвідомлював прагнення Британії зберегти приязні відносини з Німеччиною і будь-яким способом відвернути її агресію на схід, проти більшого ворога – сталінського СРСР. На основі своїх розмов із постійним заступником міністра закордонних справ Британії Александром Кадоганом, а також єпископами Англїканської церкви та українсько-американським діячем Яковом Макогонем, Дворнік визначив, що серед британської еліти існують два табори: перший пропонував дати Німеччині вільну руку в реалізації її планів експансії на сході, використовуючи для цього українське питання і чехословацький коридор, а другий виходив з остаточного розпаду Чехословаччини й вирішення українського питання в межах чи то певної федерації з Росією, чи то поділу українських земель поміж Німеччиною і Польщею. За другим сценарієм Чехословаччина мала перетворитися на маленький Люксембург. Оскільки перший табір мав на Туманному Альбїоні більше прихильників, Дворнік вважав, що Празі слід скористатися українським питанням, щоб уникнути катастрофи.

У зв'язку із цими планами актуалізувалося питання зближення між Прагою і Хустом, великим адвокатом якого виступав Яків Макогін та фінансоване ним Українське пресове бюро в Лондоні. Цей українсько-американський діяч прагнув відіграти роль певного моста між Прагою і Хустом, даючи обом сторонам практичні рекомендації для ведення політики. Зокрема, він радив чехам позбутися назви "Підкарпатська Русь" та остаточно розпрощатися з русофільським напрямом. Водночас Макогін наполягав на забезпеченні повного впливу чехів у Карпатській Січі, встановленні контролю над пропагандою в Карпатській Україні та збереженні робочих місць. Макогін пропонував Празі на 100 % підтримувати прем'єр-міністра Августина Волошина й інших українських діячів, лояльних до чехів. З іншого боку, від наполегливо рекомендував хустському урядові придушувати будь-яку пропаганду проти міністра-генерала Лева Прхали і прагнув перебрати під контроль УПБ в Лондоні всю карпатоукраїнську пропаганду за кордоном. Макогін сподівався, що посилення співпраці між Прагою і Хустом зможе позитивно вплинути на відносини ЧСР з Німеччиною, якби перша пішла на деякі кроки, котрі зменшили б недовіру Берліна до пражського уряду.

У разі реалізації другого сценарію УПБ рахувалося з можливістю виникнення масштабного українського

повстання в Польщі, яке змусило б Німеччину втрутитися. При цьому українці сподівалися, що чехи, покидаючи Карпатську Україну, дозволять їм захопити на військових складах зброю та амуніцію, щоб використати її проти поляків [12].

УПБ в Лондоні було доволі впливовою лобістською структурою в міжвоєнній Європі [48]. Засноване 1931 р. коштом українсько-американського мецената Якова Макогона, воно працювало як своєрідне українське посольство для ознайомлення британського загалу з українськими справами та промоції українського питання в міжнародних колах. Окрім лондонського офісу, існували окремо засновані відділення в Женеві (листопад 1931 р.) та Празі (1.01.1932). Керівником бюро був український історик і соціолог Володимир Кисілевський. Базуючись на принципах аполітичності й служіння загальноукраїнським інтересам, УПБ займалося систематичним збором та аналізом матеріалів іноземної преси про Україну й українські справи, вело облік публікацій на відповідну тему, видавало періодичний бюлетень ("The Bulletin"), який розсилало до 250 часописів у Великій Британії (загалом у 1931–1939 рр. було випущено 116 номерів). Окрім пресової та видавничої діяльності, установа співпрацювала з іноземними журналістами і британськими депутатами, видавала заклики, звернення та відозви, які ставали предметом розгляду й обговорень в урядових і політичних колах Великої Британії [39, с. 214-230; 40, с. 63-80; 38, с. 618-654].

У 1938–1939 рр. міжнародна діяльність УПБ була прямо пов'язана з подіями на Закарпатті. Зокрема, Бюро надсило меморандуми про Карпатську Україну прем'єр-міністру Невїлові Чемберлену та Форін-офіс, готувало матеріали для британської преси, проводило зустрічі з британськими політичними і громадськими діячами, лобіювало українське питання в парламенті, організовувало публічні заходи на українську тему. Співробітники Бюро від початку чехословацької кризи перебували в тісному контакті з посольствам ЧСР у Лондоні, зокрема з послом Яном Масариком, секретарем Зденком Елером та колишнім пресовим аташе Пржеміслом Папірніком, який після відставки Масарика став одним із ключових інформаторів Чернінського палацу у Великій Британії. Як свідчить щоденник голови УПБ у 1931–1939 рр. Володимира Кисілевського, останній координував із Папірніком свої дії щодо надсилання меморандумів та проведення зустрічей у Форін-офіс, зокрема з постійним заступником міністра закордонних справ Британії Александром Кадоганом і головою центральноєвропейського відділу Вільямом Стренґом. 28 жовтня 1938 р., у присутності Папірніка, головного редактора газети "Свобода" (США) Луки Мишуги та представника Проводу українських націоналістів у Лондоні Степана Давидовича, Кисілевський обговорював питання Карпатської України з міністром внутрішніх справ ЧСР д-ром Яном Черним, який прибув до Великої Британії з візитом [31].

У практичній роботі УПБ тісно взаємодіяло також зі створеним у 1935 р. Англо-українським комітетом, що орієнтувався на демократичний табір в українському русі. До його складу ввійшли вчені-історики, громадські діячі та депутати Палати громад. Від початку існування комітету його діяльність була спрямована на проведення гучних політичних акцій, як-от виступів у пресі на захист українського населення, подання петицій до британського уряду та парламенту, публікацію політич-

них памфлетів, організацію зустрічей з відомими українцями тощо [29, с. 80].

Усвідомлюючи хиткість міжнародного становища Карпатської України, УПБ намагалося всіляко мобілізувати британську громадську думку на підтримку української автономії у складі ЧСР та закликати британський уряд завадити окупації Підкарпатської Русі Угорщиною. Упродовж 1938-1939 рр. бюро бомбардувало Форін-офіс своїми меморандумами і пресовими оглядами на цю тему [43, с. 143-145, 149-151]. Діячі УПБ розуміли, що доля Закарпаття прямо залежить від долі самої ЧСР, і тому активно просували ідею чесько-українського зближення та підтримували лояльну лінію уряду Волошина щодо Праги.

Щоденник Володимира Кисілевського містить згадки про декілька зустрічей Якова Макогона з Пржемислом Папірніком у першій половині лютого 1939 р. з метою обміну інформацією у справі Карпатської України, що могли передувати написанню Франтішеком Дворніком згаданого вище реферату. Окремі його тези знайшли відображення в телефонній розмові між Папірніком і Макогоном 6 березня 1939 р., в ході якої обговорювалися два базові сценарії розвитку подій навколо ЧСР та українського питання з перспективи британської дипломатії. Після цих зустрічей у Форін-офісі чеському журналістові було прямо повідомлено, що доля Чехо-Словаччини залежатиме від українського питання [31].

Наскільки серйозно поставилося празьке МЗС до "українських пропозицій" Дворніка, важко сказати, зважаючи на брак архівних джерел на цю тему. Матеріали дипломатичної кореспонденції між Прагою і Лондоном за період 1938-1939 рр. збереглися тільки фрагментарно. Певним відлунням цих напрацювань стала поява у стінах Чернінського палацу аналітичної записки про українське питання з дослідженням можливих наслідків постанови "Великої України". Українське питання, охарактеризоване в цій записці як найперспективніше в європейській політиці, могло би стати справжнім активом у руках Чехо-Словаччини, давши їй можливість здійснювати активну зовнішню політику на Сході. З погляду чехословацьких інтересів, до переваг сценарію утворення "Великої України" невідомий співробітник празького МЗС відносив ймовірний розпад Польщі й повернення ЧСР Тешинської Сілезії і Чадця, приєднання Східної Галичини до Карпатської України та її тимчасове входження (до моменту формування "Великої України") у конфедеративний союз із чехами і словаками, перегляд наслідків Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу, відкриття каналів для проникнення чеського капіталу, людських ресурсів і знань на Схід ("Чеська освіченість буде випромінювати на Схід – так, як вона уже до цього випромінювала на Балканах").

Автор вважав: якщо не задовольняться лише "роллю якогось Люксембурга", то Друга республіка повинна вести активну й динамічну зовнішню політику, спрямовану на Схід, передовсім на українське питання. Розраховуючи, що Чехо-Словаччина залишиться нейтральною в майбутньому зіткненні між Німеччиною і СРСР, він гадав, що ЧСР може успішно "монетизувати" (продати) свою східну політику Німеччині, надавши останній можливість здійснювати її "українську політику" через чехословацьку територію. У зв'язку з цим пропонувалося без зволікань розробити позицію Чехо-Словаччини в українському питанні. Водночас автор вважав за необхідне підготувати систему оборони ЧСР від Польщі, яка не зволікала би з тим, щоб захопити Карпатську Україну

й знищити там "вогонь українізму", домовившись про співпрацю з Угорщиною [3].

На думку автора записки, чехи не повинні мати жодних конфліктів з українцями з огляду на відсутність між ними прямого етнографічного кордону (розділення словаками), відсутність у чехів амбіцій стосовно державного панування над українцями та культурну близькість ("будемо їм завжди ближчими, ніж німці"). Він пропонував розвивати відносини з незалежною Україною "у найширший спосіб" за прикладом міжвоєнних відносин між ЧСР і Югославією. Перешкодами на шляху до формування такої політики могли, на його думку, стати традиційне русофільство і панславизм чеської еліти, а також небажання співпрацювати з німецькими планами створення "Великої України". Автор наголошував, що в цьому випадку йдеться насамперед про прагнення українського народу до створення власної держави, а лише потім – про німецькі плани. Водночас він пропонував не переоцінювати масштабу німецького впливу на Україну, наводячи приклад повстання проти германофільського уряду Павла Скоропадського в Україні 1918 р. [3].

Очевидно, що поява в Чернінському палаці цих напрацювань з українського питання була пов'язана з безнадійною міжнародно-політичною ситуацією, в якій Чехо-Словаччина опинилася на початку 1939 р. Заради збереження залишків обшматованого чехословацького суверенітету зовнішньополітичне відомство на чолі з Франтішеком Хвалковським реалізовувало політику вимушеного союзництва з Третім Рейхом, розглядаючи її як можливу альтернативу німецькій окупації. Намагаючись отримати гарантії своїх кордонів від країн-підписантів Мюнхенської угоди, Чехо-Словаччина прагнула перетворитися на нейтральну країну за прикладом Бельгії чи Швейцарії та була готова заради збереження чеського ядра поступитися своїми позиціями на нечеських територіях республіки [45, с. 21]. У певних колах чеської дипломатії здавалося, що українське питання зможе стати останньою соломиною в руках Праги у справі порятунку чеського суверенітету шляхом відмови від Карпатської України на користь Гітлера задля реалізації його "великоукраїнських планів".

Окремі донесення з Берліна давали підстави вважати, що саме цього вимагала Німеччина. На підставі джерел із нацистської рейхсканцелярії чехословацький посол у Берліні Войтех Мастний доповідав 25 січня 1939 р., що Німеччина очікує від Чехо-Словаччини зміни "ментальності" стосовно її дієвої допомоги нацистам у створенні "Великої України" [7]. Можливий вступ Угорщини до Антикомінтернівського пакту та надання нею дозволу на транзит німецьких військ через її територію дали чехословацькому представникові можливість припустити, що цей крок у далекій перспективі міг бути спрямований на прокладання шляху Німеччини до України.

Беручи до уваги різні міркування щодо перспектив розвитку українського питання у Східній Європі, на початку березня 1939 р. празький уряд у межах своєї політики "нормалізації" відносин із Німеччиною спробував прозондувати можливість укладення з Берліном окремого договору про майбутнє Карпатської України. Зокрема, таку пропозицію озвучив шеф кабінету МЗС Губерт Масаржік під час візиту на Вільгельмштрассе 1-3 березня 1939 р. Завданням цієї місії, що отримала мандат від уряду Рудольфа Берана, було вивідати подальші німецькі плани щодо Чехо-Словаччини та запропонувати Берліну чергові поступки заради отримання гарантій кордонів на умовах "нейтралізації" зовніш-

ньої політики ЧСР. Під час розмови з керівником політичного відділу німецького МЗС Гюнтером Альтенбургом чеський дипломат поскаржився на угорську пропаганду, яка не припиняла заявляти про належність краю до Угорщини, і складність внутрішнього становища в Карпатській Україні. За словами Масаржіка, центральна влада мала покривати дефіцит крайового бюджету й забезпечувати населення продовольством, тимчасом як хустський уряд намагався будь-яким способом "ліквідувати присутність Праги". Чехословацький уряд вважав, що йому також належить право голосу, оскільки він мав фінансувати витрати автономії [46, р. 222-223].

Прага знала про жваве зацікавлення Берліна карпатоукраїнським питанням, але, за наявною в чехословацьких колах інформацією, німці не виключали того, що край залишиться в державному зв'язку з чехами [50, s. 282]. Беручи це до уваги, празький уряд був готовий піти на певний *modus vivendi* з Берліном щодо долі Карпатської України, щоби прибрати чутливе українське питання з порядку денного двосторонніх відносин. Однак на той час німецький уряд не був готовий обговорювати цю пропозицію по суті, як також інші оферти з пакету Масаржіка. На меморандумі з цього приводу, підготовленому політичною секцією німецького МЗС, стояла позначка "фюрер не зацікавлений" [46, р. 221]. На початку березня 1939 р. Гітлер уже готував свій вирішальний удар проти Чехо-Словаччини, тож він відмовився надати міжнародні гарантії її кордонів, зіславшись, зокрема, на нерегульованість питання чехословацьких кордонів з Польщею та Угорщиною [46, р. 218-220].

Тим часом, відчувуючи непевність становища ЧСР і хитання чеських владних кіл щодо своєї політики в Карпатській Україні, Будапешт вирішив зробити Празі незвичну пропозицію. 6 березня 1939 р. до чеської столиці з важливою місією прибув заступник міністра закордонних справ Угорщини Янош Вьорнле. У супроводі угорського посла Яноша Веттштейна він провів переговори з міністром Франтішеком Хвалковським, запропонувавши йому добровільно передати Закарпаття Угорщині в обмін на певну фінансову компенсацію. У такий винахідливий спосіб угорці сподівалися уникнути німецької опозиції військовій окупації Карпатської України. Здавалося, що Хвалковський був схильний піти на таку угоду: він пообіцяв переговорити щодо цього з президентом Гахою і потім назвати ціну. Втім, остаточне схвалення угорської пропозиції залежало від ставлення Німеччини, а вона виявила "нерозуміння" угорських ініціатив [46, р. 228; 23, с. 157-158; 16, с. 101-102]⁶. До того ж, далеко не всі члени чехословацького уряду погоджувалися на запропонований сценарій. Як згадував керівник канцелярії МЗС ЧСР Губерт Масаржік, деякі урядовці, зокрема міністр комунікації Алоїз Еліаш та керівник канцелярії президента Іржі Гавелка, виступали проти передачі Підкарпатської Русі Угорщині чи Польщі [50, s. 282].

Що б там не планували у Празі, Німеччина вирішила розпорядитися долею Карпатської України у власних стратегічних інтересах. 9-10 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення про остаточне знищення ЧСР, а вже 12 березня 1939 р. Берлін дав "зелене світло" на окупацію краю військами Угорщини коштом втягнення останньої у свій союз. 14 березня 1939 р. під натиском Берліна Словаччина проголосила незалежність, а наступного дня частини вермахту без жодного опору здій-

снили окупацію чеських земель. Карпатська Україна, проголосивши незалежність 14-15 березня 1939 р., після нетривалого збройного опору була зайнята угорськими військами.

Висновки. Отже, на політику Праги в українському питанні на зламі 1938-1939 рр. впливали кілька зовнішньополітичних чинників, зокрема: 1) політика Німеччини, яка у своїх геополітичних інтересах заважала з українським питанням, шантажуючи ним відразу кілька європейських столиць; 2) політика Угорщини та Польщі щодо створення спільного кордону в Карпатах; 3) позиція Румунії як ключового союзника ЧСР, що до певного часу був стратегічно зацікавлений у збереженні сухопутного сполучення з Прагою через Підкарпатську Русь; 4) політика Великої Британії та Франції, які в межах політики "умиротворення" прагнули відвернути агресію Гітлера на схід із використанням української карти.

Несподівана актуалізація української проблеми у міжнародній політиці в 1938-1939 рр. у зв'язку з постановням Карпатської України змусила певні кола чехословацької дипломатії всерйоз зайнятися розробкою українського питання з огляду на перспективи постання Великої України. До певної міри цей інтерес був спровокований активним обговоренням у західних колах можливості створення незалежної України під протекторатом Німеччини на базі Карпатської України. У зв'язку з цим віддалений східний регіон республіки міг перетворитися на справжній актив, який чехи сподівалися вигідно "продати" німцям взамін за гарантії збереження залишків свого державного суверенітету. Цей план підтримували певні кола британської дипломатії, зацікавлені спрямувати Німеччину на схід, у бік природних ресурсів України. Якщо раніше Прага з підозрою ставилася до українського питання як до певної загрози для своєї територіальної цілісності з огляду на чинник Підкарпатської Русі, то в умовах 1939 р. українську карту розглядали вже як можливий порятунок для самої республіки. У стінах Чернінського палацу розробляли декілька проєктів, у яких пропонувалося використати українське питання для збереження республіки. На жаль, цей період був занадто коротким, щоби призвести до появи довготермінових стратегій Праги в українському питанні. Зрештою, Гітлер вирішив інакше розпорядитися долею Карпатської України, віддавши її Угорщині.

Список використаних джерел

1. Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky (Archiv MZV). II sekce (1918-1939). III řada. Kart. 470.
2. Archiv MZV. Politické věci. Kart. 45.
3. Archiv MZV. Politické věci. Kart. 46.
4. Archiv MZV. Politické věci. Kart. 65.
5. Archiv MZV. Politické zprávy 1918-1977. Německo. Berlin 1938/II. Č. 2625/II.
6. Archiv MZV. Politické zprávy 1918-1977. Německo, Berlin 1939.
7. Archiv MZV. Politické zprávy 1918-1977. Německo. Berlin 1939. Č. 15.176/II-39.
8. Archiv MZV. Politické zprávy 1918-1977. Německo, Berlin 1939. Č. 23.689/II-39.
9. Archiv MZV. Politické zprávy 1918-1977. Německo, Berlin 1939. Č. 34907/II-1939.
10. Archiv MZV. Politické zprávy 1918-1977. Rumunsko. Bukurešť 1938. Č. 1765/89.
11. Archiv MZV. Fond František Chvalkovský (1938-1939). Inv. č. 84.
12. Archiv MZV. Fond František Chvalkovský (1938-1939). Inv. č. 617.
13. Archiv MZV. Fond 35. Telegramy došlé a odeslané I. Budapest. 1938.
14. Archiwum Akt Nowych (AAN). Sztab Główny w Warszawie 1919-1939. Źz. I. Sygn. 616/344.
15. Národní archiv (NA). MZV VA I. Kart. 1774.
16. Адам М. Загарбання Закарпаття хортістською Угорщиною в 1938-1939 рр. / М. Адам // Українсько-угорські історичні зв'язки. – К.: [б. в.], 1964. – С. 78-108.

⁶ Чеські дипломатичні джерела не залишили жодних згадок про місію Я. Вьорнле та пропозиції щодо продажу Карпатської України.

17. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.) / О. Богів, В. Задорожний. – Ужгород: Патент, 1999. – 91 с.
18. Боднар В. Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939) / В. Боднар, М. Вегеш. – Ужгород, 1997. – 135 с.
19. Василина Н. Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Нове бачення подій / Н. Василина. – Ужгород: Карпати, 2008. – 224 с.
20. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському контексті: у 2 т. / М. Вегеш. – Ужгород: Колір Принт, 1997. – Т. 1. – 236 с.; Т. 2. – 198 с.
21. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти / М. Вегеш. – Ужгород: Карпати, 2004. – 431 с.
22. Вегеш М. Міжнародне становище Карпатської України (1938–1939 рр.) / М. Вегеш, О. Богів. – Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1997. – 136 с.
23. Венгрия и Вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны / пер. с венгер. Б. Я. Гейгера и Н. Н. Сикачева; предисл. Г. А. Деборина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. – 368 с.
24. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доп.: 07.00.02 "Всесвітня історія" / С. Віднянський. – К.: Інститут історії України, 1997. – 108 с.
25. Гай-Нижник П. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) 1938–1939 рр. як одна із "розмінних монет" Мюнхенського договору / П. Гай-Нижник // Гілея. Історичні науки. – 2018. – Вип. 139. – С. 48–56.
26. Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. Гетьманчук. – Л.: Вид-во Національного ун-ту "Львівська політехніка", 2008. – 432 с.
27. Гетьманчук М. П. Боротьба Карпатської України за незалежність в контексті радянсько-польських відносин (1938 – березень 1939 рр.) / М. Гетьманчук // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2003. – № 474: Держава та армія. – С. 46–55.
28. Год кризиса, 1938–1939: Документи и материалы: в 2 т. (29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г.) / под ред. Л. Ф. Ильичева. – М.: Политиздат, 1990. – 555 с.
29. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.
30. Злепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Райх / Д. Злепко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – 1994. – 228. – С. 249–308.
31. Неопублікований щоденник Володимира Кисілевського. – [б. м.] : [б. в.].
32. Новий Час. – 1 берез. 1939.
33. Пагіря О. "Український П'ємонт у Карпатах": українське питання в західному публічному дискурсі під час чехословацької кризи 1938–1939 рр. / О. Пагіря // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2017. – Вип. 30. – С. 113–135.
34. Поп І. Чехословацко-венгерские отношения (1935–1939) / И. Поп. – М.: Наука, 1972. – 247 с.
35. Пушкеш А. Цивилизація или варварство. Закарпатье 1918–1945 / А. Пушкеш. – М., 2006. – 564 с.
36. Свідерська Н. Українське питання напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Свідерська; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. – Л., 2001. – 20 с.
37. Свідерська Н. Радянський Союз у дипломатичній інтризі навколо Карпатської України / Н. Свідерська // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Історія. – 2001. – Вип. 12. – С. 121–126.
38. Сирота Р. Українське лобі у міжвоєнній Великій Британії: політика історичної реконструкції / Р. Сирота // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2019. – Спецвип. – С. 618–654.
39. Тимошик М. Промоція "українського питання" та об'єднання зарубіжного українства як головні програмні напрямки діяльності Українського пресового бюро в Лондоні (1931–1939) / М. Тимошик // Українознавство. – 2017. – № 4 (65). – С. 215–230.
40. Тимошик М. Досі невідомий архів Українського пресового бюро в Лондоні (1931–1939) / М. Тимошик // Українознавство. – 2018. – № 1 (66). – С. 63–80.
41. Трофимович Л. В. Небезпечне суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу. 1938–1939 рр. / Л. Трофимович, В. Трофимович. – Рівне: Волинські обереги, 2013. – 284 с.
42. Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. Спомини / А. Штефан. – Торонто, 1977. – 208 с.
43. British Foreign Office Files on Ukraine and Ukrainians 1917-1948 with supplementary files from The War Office, The Cabinet Office and the Empire Marketing Board / By J. V. Koshiv; University of Alberta. – Edmonton, 1997. – 293 p.
44. Dąbrowski Dariusz. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938–1939 / D. Dąbrowski. – Toruń, 2007. – 413 p.
45. Dejmeck Jindřich. Zahraniční politika Česko-Slovenska mezi Mnichovem a německou okupací českých zemí (říjen 1938 – březen 1939) / J. Dejmeck // Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska / red. V. Bystrický, M. Michela, M. Schvarc a kol. – Bratislava, 2010. – S. 16–32.
46. Documents on German Foreign Policy 1918-1945. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937-1945). – Vol. IV: The Aftermath of Munich (October 1938 – March 1939). – Washington, 1951. – 733 p.
47. Golczewski Frank. Deutsche und Ukrainer: 1914–1939 / F. Golczewski. – Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2010. – 1085 s.
48. Zięba Andrzej. Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurencji polityczni (do 1932 roku). – Kraków, 2010. – 790 s.
49. Kotowski Albert S. "Ukrainisches Piemont"? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges / A. Kotowski // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Freiburg, 2001. – № 49. – S. 67–95.
50. Masařík Hubert. V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata / H. Masařík. – Praha, 2002. – 387 s.
51. Illytzyk Roman. Deutschland und die Ukraine 1934-1945. Erster Band / R. Illytzyk. – München, 1955. – 395 s.
52. Traşcă Ottmar, Grad Cornel. Kárpátalja kérdése a roman dokumentumok tükrében, 1938-1939 / O. Traşcă, C. Grad // Kárpátí Ukrajina: Vereckétől Hustig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai / Szerkesztette Fedinec Csilla. – Pozsony, 2014. – Old. 210–244.
53. Traşcă Ottmar, Grad Cornel. România și chestiunea Ucrainei Subcarpatice (septembrie 1938 – martie 1939) / O. Traşcă, C. Grad // Archiva Moldaviae. – VII/2015. – S. 181–216.
54. Pop Ivan. Podkarpatská Rus / I. Pop. – Praha, 2005. – 190 s.
55. Rychlík Jan, Rychlíková Magdaléna. Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919-1939 / J. Rychlík, M. Rychlíková. – Praha, 2013. – 183 s.
56. Rychlík Jan. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946 / J. Rychlík, M. Rychlíková. – Vyšehrad; Praha, 2016. – 238 s.
57. Stercho Peter G. Diplomacy of Double Morality. Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine 1919–1939 / P. Stercho. – N. Y., 1971.
58. Svoboda David. Loučení bez dojetí. Češi a ukrajinská autonomie na Podkarpatské Rusi za druhé republiky / D. Svoboda // Paměť a Dějiny. – Praha, 2014. – № 4. – S. 18–30.
59. Švorc Peter. Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946 / P. Švorc. – Praha, 2007. – 313 p.
60. Tilkovszky Loránt. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941) / L. Tilkovszky. – Budapest, 1967. – 349 sz.
61. Jarnecki Michał, Kołakowski Piotr. "Ukraiński Piemont". Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939 / M. Jarnecki, P. Kołakowski. – Warszawa: Wydawnictwo "Oficyna Wydawnicza RYTM", 2017. – 379 s.
62. Weinberg Gerhard L. Hitler's Foreign Policy: The Road to World War II 1933–1939 / G. Weinberg. – N. Y., 2005. – 996 p.

References

1. Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky (Archiv MZV). II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 470.
2. Archiv MZV. Politické věci. Kart. 45.
3. Archiv MZV. Politické věci. Kart. 46.
4. Archiv MZV. Politické věci. Kart. 65.
5. Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo. Berlin 1938/II. Č. 2625/II.
6. Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo, Berlin 1939.
7. Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo. Berlin 1939. Č. 15.176/II-39.
8. Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo, Berlin 1939. Č. 23.689/II-39.
9. Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo, Berlin 1939. Č. 34907/II-1939.
10. Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Rumunsko. Bukurešť 1938. Č. 1765/89.
11. Archiv MZV. Fond František Chvalkovský (1938–1939). Inv. č. 84.
12. Archiv MZV. Fond František Chvalkovský (1938–1939). Inv. č. 617.
13. Archiv MZV. Fond 35. Telegramy došlé a odeslané I. Budapest. 1938. S. 71
14. Archiwum Akt Nowych (AAN). Sztab Główny w Warszawie 1919-1939. Cz. I. Sygn. 616/344.
15. Národní archiv (NA). MZV VA I. Kart. 1774.
16. Adam, M. (1964). The Conquer of Transcarpathia by Horthy's Hungary in 1938-1939. *Ukrainian-Hungarian Historical Ties*, 78-108. [In Ukrainian]
17. Bohiv, O. & Zadorozhnyi, V. (1999). *Carpatho-Ukraine (Subcarpathian Ruthenia) in International Relations (May 1938 – March 1939)*. Uzhhorod: Patent. [In Ukrainian]
18. Bodnar, V. & Vegesh, M. (1997). *Carpatho-Ukraine in International Relations (1938-1939)*. Uzhhorod: Patent. [In Ukrainian]
19. Vasylyna, N. (2008). *Carpatho-Ukraine in International Relations on the eve of WWII. A New Vision of Events*. Uzhhorod: Carpathians. [In Ukrainian]
20. Vegesh, M. (1997). *Carpatho-Ukraine 1938-1939 in the Pan-European Context*. In 2 vol. Uzhhorod: Color Print. [In Ukrainian]

21. Vegesh, M. (2004). *Carpatho-Ukraine. Documents and Facts*. Uzhhorod: Carpathians. [In Ukrainian]
22. Vegesh, M. (1997). *The International Situation of Carpatho-Ukraine (1938-1939 pp.)*. Uzhhorod: State University of Uzhhorod. [In Ukrainian]
23. *Hungary and the WWII. Secret Diplomatic Documents of the History of the Eve and the Period of War*. (1962). Moscow: Foreign Literature Press. [In Russian]
24. Vidniansky, S. (1997). *The Ukrainian Question in Interwar Czechoslovakia*. Kyiv. Unpublished Thesis (Doctor of Sciences – History). Institute of the History of Ukraine. [In Ukrainian]
25. Hai-Nyzhnyk, P. (2018). Carpatho-Ukraine (Subcarpathian Ruthenia) 1938-1939 pp. as One of the "Bargain Chips" of the Munich Treaty. *Hileia*, 139, 48-56. [In Ukrainian]
26. Hetmanchuk, M. (2008). *Between Moscow and Warsaw: the Ukrainian Question in Soviet-Polish Relations of the Interwar Period (1918-1939)*. Lviv: Publishing House of Lviv National Polytechnic University. [In Ukrainian]
27. Hetmanchuk, M. (2003). The Fight of Carpatho-Ukraine for the Independence in the Context of Soviet-Polish Relations (1938 – March 1939). *Bulletin of Lviv National Polytechnic University*, 474: State and Army, 46-55. [In Ukrainian]
28. *The Year of Crisis, 1938-1939: Documents and Materials: in 2 vol. (29 September 1938 – 31 May 1939)*. (1990). Moscow: Politizdat. [In Russian]
29. *Encyclopedia of the History of Ukraine. Vol. 1: A-B*. (2003). Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian]
30. Zlepko, D. (1994). The Ukrainian Question in 1938-1939 and the Third Reich. *Notes of the Shevchenko Scientific Society. Writings of the Historical-Philosophical Section*, 228, 249-308. [In Ukrainian]
31. *Unpublished Diary of Volodymyr Kysilevskyi*. (n. d.). [s. l.]: [s. n.]. [In Ukrainian]
32. *New Time*. (1939, March 1). [In Ukrainian]
33. Pahiria, O. (2017). "The Ukrainian Piedmont in the Carpathians": the Ukrainian Question in the Western Public Discourse during the Czechoslovak Crisis 1938-1939. *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 30, 113-135. [In Ukrainian]
34. Pop, I. (1972). *Czechoslovak-Hungarian Relations (1935-1939)*. Moscow: Science. [In Russian]
35. Pushkash, A. (2006). *A Civilization or Barbarism. Transcarpathia 1918-1945*. Moscow: [s. n.]. [In Russian]
36. Sviderska, N. (2001). The Ukrainian Question on the Eve of WWII (September 1938 – September 1939). Unpublished Thesis (PhD in History). I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. [In Ukrainian]
37. Sviderska, N. (2001). The Soviet Union in the Diplomatic Intrigue around Carpatho-Ukraine. *Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk State Pedagogical University. Series: History*, 12, 121-126. [In Ukrainian]
38. Syrota, R. (2019). The Ukrainian Lobby in the Interwar Great Britain: a Policy of Historical Reconstruction. *Bulletin of Lviv University. Series: History. Special Issue*, 618-654. [In Ukrainian]
39. Tymoschyk, M. (2017). The Promotion of the Ukrainian Question and the Consolidation of Foreign Ukrainians as the Main Program Avenues in the Activity of the Ukrainian Press Bureau in London (1931-1939). *Ukrainian Studies*, 4(65), 215-230. [In Ukrainian]
40. Tymoschyk, M. (2018). *The Unknown Archives of the Ukrainian Press Bureau in London (1931-1939)*. *Ukrainian Studies*. № 1 (66), 63-80. [In Ukrainian]
41. Trofymovych, L. & Trofymovych, V. (2013). *Dangerous Neighborhood... The Ukrainian Question in the Foreign Policy of Poland and the Soviet Union. 1938-1939*. Rivne: Amulets of Volhyn. [In Ukrainian]
42. Shtefan, A. (1977). *Avgustyn Voloshyn – the President of Carpatho-Ukraine. Memoirs*. Toronto: [s. n.]. [In Ukrainian]
43. Koshiv, J. (1997). *British Foreign Office Files on Ukraine and Ukrainians 1917-1948 with supplementary files from The War Office, The Cabinet Office and the Empire Marketing Board*. Edmonton: University of Alberta.
44. Dąbrowski, D. (2007). *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938-1939*. Toruń: [s. n.].
45. Dejmeck, J. (2010). Zahraniční politika Česko-Slovenska mezi Mnichovem a německou okupací českých zemí (říjen 1938 – březen 1939). In V. Bystrický, M. Michela, M. Schvarc a kol. *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Bratislava: [s. n.]. S. 16-32.
46. *Documents on German Foreign Policy 1918-1945. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937-1945). Vol. IV: The Aftermath of Munich (October 1938 – March 1939)*. Washington: [s. n.].
47. Golczewski, F. (2010). *Deutsche und Ukrainer: 1914-1939*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag.
48. Zięba, A. (2010). *Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do 1932 roku)*. Kraków: [s. n.].
49. Kotowski, A. (2001). "Ukrainisches Piemont"? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49, 67-95.
50. Masařík, H. (2002). *V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata*. Praha: [s. n.].
51. Illytzyk, R. (1955). *Deutschland und die Ukraine 1934-1945. Erster Band*. München: [s. n.].
52. Trașcă, O. & Grad, C. (2014). Kárpátalja kérdése a román dokumentumok tükrében, 1938-1939. In Fedinec Csilla (Ed.), *Kárpáti Ukrajina: Vereckétől Hugiig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Pozsony: [s. n.]. Old. 210-244.
53. Trașcă, O. & Grad, C. (2015). România și chestiunea Ucrainei Subcarpatice (septembrie 1938 – martie 1939). *Archiva Moldaviae*, 7, 181-216.
54. Pop, I. (2005). *Podkarpacká Rus*. Praha: [s. n.].
55. Rychlík, J. & Rychlíková, M. (2013). *Horspodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpacké Rusi 1919-1939*. Praha: [s. n.].
56. Rychlík, J. & Rychlíková, M. (2016). *Podkarpacká Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Vyšehrad-Praha: [s. n.].
57. Stercho, P. G. (1971). *Diplomacy of Double Morality. Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine 1919-1939*. New York: [s. n.].
58. Svoboda, D. (2014). Loučení bez dojetí. Češi a ukrajinská autonomie na Podkarpacké Rusi za druhé republiky. *Paměť a Dějiny*, 4, 18-30.
59. Švorc, P. (2007). *Zakletá zem. Podkarpacká Rus 1918-1946*. Praha: [s. n.].
60. Tilkovszky, L. (1967). *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938-1941)*. Budapest: [s. n.].
61. Jarnecki, M. & Kołakowski, P. (2017). "Ukraiński Piemont". *Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*. Warszawa: Wydawnictwo "Oficyna Wydawnicza RYTM".
62. Weinberg, G. L. (2005). *Hitler's Foreign Policy: The Road to World War II 1933-1939*. New York: [s. n.].

Надійшла до редколегії 22.03.20

O. Pahiria, PhD in History
Memorial Museum of "Territory of Terror", Lviv, Ukraine

THE UKRAINIAN QUESTION IN THE FOREIGN POLICY OF THE SECOND CZECHO-SLOVAK REPUBLIC AT THE TURN OF 1938-1939

The article examines the place and the role of the Ukrainian question in the foreign policy of the Second Czechoslovak republic during the post-Munich period. The emergence of this question on the Czechoslovak diplomacy agenda in 1938-1939 was associated with the formation of autonomous Subcarpathian Ruthenia/Carpatho-Ukraine in the republic's east, as well as with the active debate in international circles concerning Germany's aggressive plans in Eastern Europe with the use of the Ukrainian card. Based on unknown documents from the Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs' archives, the article analyses Prague's attitude towards prospects of the formation of a "Great Ukraine" on the platform of Carpatho-Ukraine. Czechoslovakian government's position in the Ukrainian question was ambiguous and was shaped by several international factors: 1) Germany's policy that used the Ukrainian question as a "bargaining chip" in its diplomacy; 2) the aspirations of Poland and Hungary to establish a common frontier in the Carpathians; 3) the position of Romania as Czechoslovakia's key ally, which until some point was strategically interested in retaining the land corridor with Prague through Subcarpathian Ruthenia; 4) the "appeasement policy" of the West, which sought to divert Hitler's aggression to the East with the use of the Ukrainian card. If earlier Prague looked with suspicion at the Ukrainian question as a certain threat to its territorial integrity due to the factor of Subcarpathian Ruthenia, in 1939 it perceived the Ukrainian card as a possible salvation for Czechoslovakia itself. At the beginning of 1939, Czernin Palace developed a few projects which suggested to use the Ukrainian question for the sake of saving the republic. This plan was backed by certain circles of British diplomacy, who had the interest to direct Germany to the East, towards Ukraine's natural resources. Unfortunately, this period was too short to produce any long-term strategies of Prague on the Ukrainian question. Eventually, Hitler decided to deliver a different verdict to the fate of Carpatho-Ukraine by having passed it to Hungary.

Keywords: Carpatho-Ukraine, Second Czechoslovak republic, the Ukrainian question, the Czechoslovak crisis.

УДК 94:351.741:331.108.5](477.84)"1945/1948"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.12>

Р. Пирожин, асп.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна
ORCID: 0000-0001-5696-7358

ЗАСЛУГИ ТА ВІНАГОРОДЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ РАЙОННИХ І МІСЬКИХ ВІДДІЛЕНЬ НКДБ – МДБ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1945–1948 РОКАХ

На основі значного кола історичних першоджерел і монографій досліджено порядок заслуг та винагородження працівників районних і міських відділень НКДБ – МДБ в Тернопільській обл. у 1945–1948 рр. З'ясовано основний тип винагородження для працівників НКДБ – оголошення подяки, а головною заслугою була вдала участь у чекістсько-військових операціях. Вдалою вона вважалась, якщо внаслідок її було вбито або затримано людину, чи групу людей, що "проходили" по тій чи іншій справі. Часто в ході таких операцій бралися різноманітні трофеї, такі як: автомати, гвинтівки, пістолети, кулемети, гранати та набої. Однак найбільшу оперативну цінність становила внутрішня документація ОУН або УПА, оскільки документи слугували основою для розробки нових оперативних справ. Зазначено, що працівники органів безпеки НКДБ – МДБ, їхні сім'ї та агенти отримували компенсації. Для обґрунтування цієї тези наведено два приклади. Після смерті працівника органів держбезпеки сім'я загиблого отримала одноразову компенсацію в розмірі 3000 крб. Агент органів держбезпеки для відновлення будинку та присадибних побудов отримала 2000 крб, оскільки під час проведення чекістсько-військової операції повстанці захопили у її будинку та підпалили його, а згорів не лише будинок, але й присадибні побудови. Окремим блоком виділено отримання як нагороди зброї та грошей. Отримання нагородної зброї автор особливо підкреслює з двох причин: по-перше, як рідкісний випадок, а по-друге, як безвідповідальний вчинок працівників органів держбезпеки, оскільки бойовий пістолет "ТТ" було подаровано неповнолітньому школяру, що долучився до групи, яка проводила військову операцію. Підкреслено, що грошові премії зазвичай отримували лише бійці винищувальних батальйонів, завербовані агенти та курсанти бойових рот. Заробляючи вони винагороди за вдало проведені чекістсько-військові операції. Зазначено і розміри винагород: від 250 до 500 крб. Розмір грошової винагороди часто коливався залежно від звання та значимості кожної окремої операції.

Ключові слова: НКДБ, МДБ, подяка, винагорода, компенсація, чекістсько-військова операція.

Постановка проблеми. Ефективність державної політики на місцях напряму залежить від призначень та механізму покарань за проступки працівників служби безпеки СРСР, особливо коли ця держава окупант, яка намагається в умовах війни протистояти націоналістичним силам. Реалізація політики СРСР, вкорінення радянської влади на західноукраїнських землях та знищення повстанського руху напряму залежала від кадрової політики. Саме завдяки суворій дисципліні та продуманій системі заохочень та покарань радянська влада зуміла взяти під свій контроль українські землі. З огляду на це актуальності набуває вивчення теми заслуг та винагородження працівників районних та міських відділень НКДБ – МДБ в Тернопільській обл. у 1944–1948 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблематики проступків та покарань, а також, у меншій мірі, заслуг та винагород для працівників районних та міських відділень присвячено працю Є. Жирнова "Робота в чека часто розбещує" [2]. Діяльність репресивно-каральної системи в Україні у 1945–1953 рр., в цілому, присвячено працю І. Біласа [1]. Ю. Шаповал у своїй праці "Подполье в Западной Украине" описує діяльність органів держбезпеки на Західній Україні. Однак дана тематика і досі залишається недостатньо вивченою. Значна кількість праць, у яких автори в загальному окреслювали напрями роботи НКДБ – МДБ. Є. Жирнов у своїй праці дослідив проступки та покарання працівників держбезпеки узагальнено, надаючи питанню заслуг та винагород для працівників держбезпеки меншої ваги. З огляду на це тематика залишається недостатньо вивченою та потребує подальшого дослідження.

Формулювання цілей статті. Мета пропонованої статті полягає у висвітленні та аналізі заслуг та винагород працівників районних та міських відділень НКДБ – МДБ в Тернопільській обл. у 1944–1948 рр. Основні завдання статті: висвітлити та проаналізувати заслуги працівників держбезпеки; висвітлити та проаналізувати систему винагород для працівників держбезпеки.

Виклад основного матеріалу. Після того, як 15 квітня 1944 р. радянська армія витіснила німецьку з міста Тернопіль, почалося відбудова у місті та області орга-

нів радянської влади, зокрема відновлювались і структури НКДБ. Разом з тим направлялись сюди і нові кадри, перед якими ставилися чіткі завдання. Працівники органів держбезпеки виконували свою роботу, а за особливі заслуги отримували винагороди – дисциплінарні чи грошові, а також отримували і компенсації.

В. о. начальника Золотниківського районного відділення капітан держбезпеки Анатолій Щербань разом із оперуповноваженим того ж відділення лейтенантом держбезпеки Перехрест Костянтином очолювали групу бійців винищувального батальйону районного відділення під час проведення операції по арешту фігурантів агентурної розробки "расаховці" 16 та 28 лютого 1945 р. Внаслідок операції 12 людей було вбито, 11 арештовано і тим самим повністю закрили зазначену агентурну справу. За вміле керівництво операцією та сміливі дії при збройному зіткненні Щербаню Анатолію та Перехресту Костянтину було оголошено подяку [3, арк. 28].

13 березня 1945 р. заступник начальника Зборівського районного відділення лейтенант держбезпеки Володимир Потапчев із групою місцевого активу, кількістю в чотири людини, виїхали в с. Хворостець, щоб затримати повстанця. Перебуваючи в селі, лейтенант вміло керував групою, внаслідок чого було затримано двох озброєних підпільників, від яких потім отримали свідчення про місце знаходження складів зі зброєю та майном повстанців. Лейтенанту Потапчеву Володимирі та іншим учасникам затримання було виголошено подяку. У затриманні брав участь і місцевий учень школи Радом Казимир, за сміливість і винахідливість його було нагороджено бойовим пістолетом "ТТ" [3, арк. 29].

Отримані агентурні дані Струсівським районним відділенням свідчили про те, що в с. Нова-Брекуля дислокується підрайонний провід ОУН. Для знищення провідників цього проводу в ніч з 28 на 29 травня 1945 р. було організовано збройну засідку, під керівництвом помічника оперуповноваженого Струсівського районного відділення молодшого лейтенанта держбезпеки Лобанова. Внаслідок засідки було поранено та взято у полон активного члена ОУН Г. Шпета. При допиті він надав цінні свідчення, які допомогли арештувати ще одного активного члена ОУН, а підрайонного шефа СБ було вбито та взято

трофеї. За вмілі та рішучі дії в боротьбі з ОУНівцями Лобанову Олександрю було оголошено подяку [3, арк. 44].

25 травня 1945 р. в. о. начальника Велико-Дедеркальського районного відділення капітан держбезпеки Сорокін, направляючись з відділення в район в поїзді під час перевірки документів, виявив та затримав колишнього коменданта Велико-Дедеркальського районного відділення міліції в часи окупації цих територій нацистською Німеччиною та підрайонного провідника ОУН – Кравчука та Волторніота. За затримання цих осіб капітану Сорокіну Олександрю було висловлено подяку [3, арк. 45].

20 січня 1946 р., використавши існуючі оперативні напрацювання, оперуповноважений Вишнівецького РВ МДБ лейтенант Боков провів чекістсько-військову операцію в с. Болязуби, внаслідок якої було вбито троє повстанців, серед яких: "Дуб" – комендант кущової боївки СБ, а також були захоплені трофеї. За вмілу боротьбу з повстанцями ОУН лейтенанту Бокову Миколі було виголошено подяку [4, арк. 15].

У ніч на 16 лютого 1946 р. Копиченським РВ НКДБ за допомогою військ під керівництвом заступника начальника РВ НКДБ лейтенанта Брагіна в с. Тудорів була проведена операція по ліквідації повстанців ОУН. Під час операції в одному із будинків було виявлено озброєного повстанця, що відкрив вогонь по опергрупі та намагався втекти. Лейтенант Брагін намагався взяти повстанця живим при виході з дому зловив за ствол кулемета та вирвав його з рук ОУНівця. Повстанець намагався втекти, однак лейтенант Брагін відкрив вогонь. Через агентуру та свідків вдалося встановити, що вбитим був "Лобода" – станичний ОУН с. Тудорів. За вміле керівництво операцією та проявлену хоробрість лейтенанту Брагіну було висловлено подяку [4, арк. 19].

За системну оперативну роботу та участь у чекістсько-військових подяках було висловлено двом старшим оперуповноваженим Шумського РВ МДБ Шарапов та Науменку. З 1 лютого по 1 вересня 1946 р. Шарапов повністю ліквідував підрайонний провід ОУН кількістю у чотири повстанці та три станичні організації загальною кількістю 26 чоловік, при цьому ним було арештовано 30 повстанців. Окрім того, в ході операцій, які очолював Шарапов було вбито 7 повстанців. За названий період Науменко ліквідував дві станичні організації, разом з тим арештувавши 15 чоловік та ліквідувавши 5 [4, арк. 129].

У виняткових випадках грошову компенсацію отримували і завербовані агенти. У серпні 1946 р. Теревольнянським РВ МДБ було завербовано агента "С", яка увійшла в довіру до районного проводу ОУН, повідомляючи цінні дані. А 14 листопада вона повідомила в РВ МДБ, що в неї в домі переховуються два озброєні повстанці ОУН. Того ж вечора було організовано і проведено військову операцію зі знешкодження повстанців. У ході операції в момент оточення будинку, ОУНівці помітили опергрупу, вилізли на горище, підпалили його та під покровом диму намагались втекти, але були вбиті. Серед вбитих були: "Косар" – референт СБ районного проводу ОУН, та "Івась" – організаційний референт районного проводу. Внаслідок підпалу дім та всі прилягаючі будівлі згоріли. За надані важливі дані та в якості компенсації за згорілий дім, агенту Теревольнянського МДБ "С" було видано 2000 крб [4, арк. 140-141].

За вдалі операції проти повстанців ОУН учасники отримували і грошову винагороду. 27 березня 1947 р. було проведено чекістсько-військову операцію в с. Жеребки Скалатського р-ну. Під час перестрілки було ліквідовано троє членів ОУН. За вдало проведену операцію командир винищувальної групи Мурза Дмитру та керівнику відділення Терч Мар'яні було висловлено

подяку і видано грошову винагороду в розмірі 300 крб, кожному [5, арк. 87].

Старший оперуповноважений Скалацького РВ МДБ лейтенант Куренов, отримавши оперативні дані, організував та очолив операцію, внаслідок якої 26 березня 1947 р. у збройному зіткненні було вбито одного з ватажків повстанців "Богдана", очільницю жіночого районного проводу ОУН, захоплено трофеї та документи. За вдало проведену операцію Куренову Олександрю було висловлено подяку [5, арк. 89].

Подяку також було висловлено і старшому оперуповноваженому Золотниківському РВ МДБ лейтенанту Нікітченко за вдало організовану та реалізовану засідку. Під час зіткнення з повстанцями було вбито референта районного проводу ОУН з пропаганди "Нечипора", він же "Борис", також у нього було вилучено сумку з документами, що були дуже важливими для подальших оперативних розробок [5, арк. 91].

Аналогічну винагороду отримав і оперуповноважений Залщицького РВ МДБ лейтенант Іващенко. Він 20 березня 1947 р. очолив оперативно-військову групу, яка провела операцію, внаслідок якої у бойовому зіткненні було вбито: заступника районного референта ОУН з пропаганди "Байда", а також станичного ОУН "Дуб". Було захоплено і документи ОУН, що представляли оперативний інтерес [5, арк. 93].

Значні компенсації отримували сім'ї працівників органів держбезпеки у випадку їх смерті. 29 червня 1974 р. при проведенні операції зі знешкодження очільників ОУН у плавнях на р. Стрипа, поблизу с. Ішків Золотниківського р-ну загинув командир взводу 86 СКП ВВ МГБ лейтенант Резніков Іван. Дружині та сину лейтенанта Резнікова було видано одноразову допомогу у розмірі 3000 крб [5, арк. 131].

Інколи за вдало проведені операції преміювали цілі взводи. Взводом полкової школи 86 СКП ВВ МГБ 30 червня 1947 р. було проведено чекістсько-військову операцію на Купчинських хуторах Козлівського р-ну з ліквідації Тернопільського крайового проводу ОУН. Внаслідок операції провід ОУН було знищено повністю. Командир взводу лейтенант Вертигел Степан отримав 500 крб, його помічник, начальник відділення та курсанти отримали по 300 крб, кожен [5, арк. 129].

За вдалі дії під час військових операцій нагороджували і окремих курсантів. 1 липня 1947 р. при проведенні чекістсько-військової операції в районі с. Ішків Золотниківського р-ну, з ліквідації повстанців ОУН курсант полкової школи 450 СП ВВ МГБ Кадюк Костянтин убив одного з очільників ОУН Тернопільської обл. За це йому було оголошено подяку та була виплачена премія у розмірі 1000 крб [5, арк. 137].

За успішну організацію і проведення чекістсько-військової операції з ліквідації двох очільників Чортківського районного проводу ОУН, захоплення трофеїв та документів, що мають оперативне значення було висловлено подяку та видано грошову винагороду всім учасникам операції [5, арк. 142].

Вдалі бойові операції – основна заслуга, за яку давали грошову винагороду. 30 липня 1947 р. було проведено операцію з ліквідації боївки "Морозенко" під командуванням старшого оперуповноваженого Скалаподільського РВ МДБ лейтенанта Андрєєва в с. Озеряни, в ході операції зав'язалась стрілянина, двох активних повстанців було вбито, серед яких і очільник Морозенко, взято трофеї. Старший оперуповноважений Андрєєв Борис та оперуповноважений Бенкин Іван отримали винагороду в розмірі половини місячного окладу. Ще троє бійців 450 ОП ВВ МГБ по 200 крб [5, арк. 155].

Висловлення подяки – один із найчастіше вживаних способів заохочення працівників. Подяку було висловлено старшому оперуповноваженому Золотниківського РВ МДБ Орехову Федору. Оперативно-військова група, під його керівництвом, провела операцію 13 липня 1947 р. у с. Хатки Золотниківського р-ну. Під час операції в хаті місцевого жителя було виявлено двох повстанців, внаслідок збройного зіткнення було вбито двох членів районного проводу ОУН [5, арк. 161].

Аналогічне заохочення отримав і помічник оперуповноваженого Шумського РВ МДБ Жуков Анатолій. На основі отриманих агентурних даних, що в Суражському лісі ховаються повстанці, Жуковим 11 липня було проведено чекістсько-військову операцію, в ході якої було виявлено криївку, захоплено в полон двоє повстанців та вилучено гвинтівку [5, арк. 163].

Грошову винагороду в розмірі 300 крб кожен отримали троє членів винищувального батальйону Гусятинського РВ МДБ А. Вавринюк, І. Дворниченко, та П. Кравенко. Ними в липні 1947 р. при прочісуванні с. Васьківці Гусятинського р-ну було затримано станицю ОУН Гульван Марію з позивним "Квітка" та зв'язкову УПА Галичу Анну. Продовживши прочісування в домі Гавришук Степана, було виявлено та вилучено аптечку з препаратами, фотоапарат з фотокартками повстанців [5, арк. 167].

Аналогічну винагороду отримали бійці того ж винищувального батальйону В. Мельник, Ю. Бойчук та Цвігун [5, арк. 169].

27 січня 1948 р. оперативно-військова група Козівського РВ МДБ провела операцію, внаслідок якої було ліквідовано двох активних повстанців та зв'язкову ОУН, зокрема й кущового провідника "Верховина", а також було захоплено трофеї. За вміло проведену операцію подяку було висловлено: заступнику начальника Козівського РВ МДБ Семену Великанову, начальнику штабу 3 СБ СКП Михайлу Трушевському та командирі відділення 7 СБ СКП Кузнецову Миколі [6, арк. 6].

19 серпня 1948 р. між селами Кийданці та Гури-Стривецькі Збаразького р-ну військовою групою резервної роти 86 СКП ВВ МГБ було організовано засаду, наслідком військового зіткнення стала смерть чотирьох повстанців, серед яких було опізнано керівника пропаганди Тернопільського окружного проводу ОУН "Дмитро", керівника Підволочиського районного проводу ОУН "Чорний" та було вилучено чотири автомати, пістолети та гранати і двісті патронів. За вміло організовану засаду всій роті було оголошено подяку та видано грошову винагороду по 250 крб кожному, винагороду отримали п'ять бійців [6, арк. 51-51 зв.].

Внаслідок проведених агентурно-оперативних заходів Лановецьким РВ МДБ у липні-серпні 1948 р. було знищено активну, кущову групу повстанців ОУН на чолі з її очільником "Вихором". Також було захоплено трофеї: ручний кулемет, два автомати, три гвинтівки, три револьвери, три гранати та патрони. За вміло проведену операцію її учасникам було оголошено подяку [6, арк. 56].

У листопаді 1948 р. оперативно-військова група Тербовлянського РВ МДБ, очолювана старшим оперуповноваженим лейтенантом Мартинюком, вміло провела низку оперативних заходів із розслідування обставин пограбування магазину в с. Плебанівка. Зловмисників

було виявлено в с. Сади і при збройному зіткненні було ліквідовано організатора пограбування "Чорного", та заарештовано шість співучасників з організації ОУН. За вміло проведену операцію всім її учасникам було оголошено подяку [6, арк. 97-98].

Агентурно-бойова група Гусятинського РВ МДБ в складі агентів: "Крим", "Степан" і "Тихий" під керівництвом оперуповноваженого лейтенанта Піменова в листопаді 1948 р. провела ряд добре продуманих операцій, внаслідок яких було арештовано трьох співучаючих ОУН та одного активного члена ОУН. За вміло керівництво агентами оперуповноваженому Гусятинському РВ МДБ Піменову було висловлено подяку. Агентам "Крим", "Степан" і "Тихий" також було висловлено подяку, а також видано грошову винагороду в сумі 200 крб, кожному [6, арк. 112].

Висновки. Отже, головні заслуги, за які можна було отримати подяку – це вдалі дії проти підпілля ОУН чи УПА в чекістсько-військових операціях, або ж отримані агентурні дані, що допомогли виявити та знешкодити підпільників ОУН чи УПА. Варто виділити той факт, що працівники органів НКДБ – МНГБ в більшості своїй отримували лише подяки. У випадках смерті співробітника органів держбезпеки сім'ї загиблого виплачували компенсацію. Одиночними були випадки, коли інформатори отримували грошові компенсації, наприклад, за те, що в процесі затримання повстанців будинок згорів. Грошові винагороди за вдалі операції виплачували членам винищувальних батальйонів і курсантам.

Список використаних джерел

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. – 433 с.
2. Жирнов Є. Робота в чека часто розбещує / Є. Жирнов // Закон і бізнес. – 2008. – № 51. – С. 88–92.
3. Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 1 (Совершенно секретные приказы УНКГБ по Тернопольской обл. 1945 г.), т. 1, 83 арк.
4. Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 2 (Совершенно секретные приказы УНКГБ по Тернопольской обл. 1946 г.), т. 1, 144 арк.
5. Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 3 (Совершенно секретные приказы УМГБ по Тернопольской обл. 1947 г.), т. 5, 246 арк.
6. Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 4 (Совершенно секретные приказы УМГБ по Тернопольской обл. 1947 г.), т. 4, 116 арк.
7. Шаповал Ю. Подполье в Западной Украине / Ю. Шаповал // Отечественные записки. – 2007. – № 1 (34). – С. 14–32.

References

1. Bilas, I. (1994). *Repressive and Punitive System in Ukraine, 1917-1953*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]
2. Zhyrnov, Ye. (2008). Work in Cheka often Depraves. *Law and Business*, 51, 88-92. [In Ukrainian]
3. Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine in Ternopil Region. Fund 1, list 1, file 1 (Top Secret Orders of the Bureau of the People's Commissariat for State Security, 1945), vol. 1, 83 sheets. [In Russian]
4. Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine in Ternopil Region. Fund 1, list 1, file 2 (Top Secret Orders of the Bureau of the People's Commissariat for State Security, 1946), vol. 1, 144 sheets. [In Russian]
5. Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine in Ternopil Region. Fund 1, list 1, file 3 (Top Secret Orders of the Bureau of Ministry for State Security, 1947), vol. 5, 246 sheets. [In Russian]
6. Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine in Ternopil Region. Fund 1, list 1, file 4 (Top Secret Orders of the Bureau of the People's Commissariat for State Security, 1947), vol. 4, 116 sheets. [In Russian]
7. Shapoval, Yu. (2007). Underground in the West Ukraine. *Native Notes*, 1(34), 14-32. [In Russian]

Надійшла до редколегії 26.05.20

R. Pyrozhyshyn, PhD Student
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

MERITS AND REMUNERATION OF EMPLOYEES OF REGIONAL AND CITY DIVISIONS OF NKGB-MSS IN THE TERNOPIL REGION, 1945–1948

The author of the article investigates the merits and remuneration of employees of the regional and city departments of the NKGB – MSS in the Ternopil region in the 1945–1948 on the basis of a considerable circle of historical sources and monographs. The author identifies the main type of remuneration for NKGB-MSS employees – gratitude announcement. The author of the article indicates the main type of remuneration for NKGB-MSS employees – the announcement of gratitude, and the main merit was the successful participation in the chekist-military operation. It was considered successful if it resulted in the killing or detention of a person or a group of people involved in a particular case. Often during such operations, various trophies were taken, such as assault rifles, guns, pistols, machine guns, grenades and ammunition. However, internal documentation of the OUN or UPA was of the greatest operational value, since the documents served as the basis for the development of new operational cases. The author notes that NKGB-MSS security officers, their families, and agents received compensation. To substantiate this thesis, the author provides two examples. After the death of a security official, the family of the deceased received a lump sum compensation of 3,000 rubles. A security agent received 2,000 rubles for the reconstruction of the house and manor buildings because during the chekist-military operation, the rebels hid in her house and set it on fire, and not only the house but also the manor buildings. The author allocates arms and money as a reward to separate unit. The author emphasizes the receipt of the prize weapon for two reasons: firstly, as a rare event, and secondly, as irresponsible act of the state security officers, since the TT combat weapon was presented to a minor schoolboy who had joined the military unit. The author of the article emphasizes that most of the cash prize was received only by fighters of fighter battalions, recruited agents and cadets of militant squadron. They earned cash prizes for successfully conducted chekist-military operations. The author of the article also notes the amount of cash prizes was from 250 to 500 rubles. The amount of remuneration often varied depending on the rank and significance of each individual operation.

Keywords: NKGB, MSS, merit, remuneration, compensation, chekist-military operation.

УДК 94(477)"1921/1939"М.Капустянський
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.13>

А. Сидоренко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛА М. КАПУСТЯНСЬКОГО (1920–1930-ТІ РР.)

Розглянуто військово-теоретичний доробок генерал-хорунжого Миколи Капустянського. Комплексно розкрито його концепцію Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., оцінки політичних режимів і ключових постатей доби Української революції. З'ясовано аналіз М. Капустянським бойових дій в 1919 р., порівнюються політичні риси керівництва УНР та ЗУНР, тактичні особливості Дієвої армії УНР та УГА. Досліджено його рефлексії доби козацьких війн, оцінки діяльності Б. Хмельницького. Визначено основні риси воєнної доктрини М. Капустянського.

Ключові слова: Микола Капустянський, військово-теоретична діяльність, Українська революція, козацтво, воєнна доктрина.

Українській військовій еміграції міжвоєнного періоду ХХ ст. була притаманною не лише робота з підготовки до подальшого продовження боротьби за відновлення державності, але й широка теоретична діяльність. Остання виражалася в написанні низки студій, присвячених як рефлексіям щодо Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., так і військовій справі загалом та її ролі в українській і світовій історіях, виданні фахової літератури, періодичних вісників, участі в роботі воєнно-наукових товариств. У зазначеному випадку варто виділити постать генерал-хорунжого Миколи Капустянського. Його військово-теоретична діяльність 1920–1930-х рр. представлена низкою праць, що охоплюють широкий спектр питань. Вони стосуються періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., козацько-польських збройних протистоянь, аналізу військово-політичної ситуації поточного моменту та перспектив розбудови української воєнної доктрини. Варто зауважити, що у своїх працях М. Капустянський не обмежувався суто професійним аспектом. Вони визначалися глибоким історичним аналізом, володінням фактичним матеріалом, оцінками суспільно-політичних діячів. Окрім того, генерал-хорунжий був долучений до публікації низки періодичних і неперіодичних мілітарних видань української еміграції, співпрацював із відповідними організаціями.

Джерельною базою питання є праці М. Капустянського "Військове знання", "Модерна війна й наші завдання", "Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 р." та "Українська Збройна Сила й Українська національна революція", надруковані в 1920–1930-ті рр. Вони містять аналіз подій Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., козацьких війн та військово-політичних

особливостей міжвоєнного періоду ХХ ст. Історіографія проблеми представлена дослідженнями М. Ковальчука, І. Шандрівського, Я. Тинченка. Наприклад, у праці М. Ковальчука "Генерал Микола Капустянський: (1881–1969)" розглядаються ключові аспекти діяльності генерал-хорунжого в 1920–1930-ті рр., дослідження І. Шандрівського "Військово-політична та наукова діяльність Миколи Капустянського" фокусує увагу на його науковому доробку, а монографія Я. Тинченка "Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)" подає постать М. Капустянського в контексті вищого офіцерського складу Дієвої Армії УНР.

Відповідно, при підготовці статті передбачені такі завдання:

1. Комплексно з'ясувати основні концептуальні засади бачення М. Капустянським подій Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

2. Розкрити аналіз генерал-хорунжим козацько-польських збройних протистоянь, зокрема періоду Хмельниччини.

3. Визначити основні аспекти воєнної доктрини М. Капустянського.

Центральне місце у військово-теоретичній діяльності Миколи Капустянського займає його без перебільшення фундаментальна монографія "Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році". Її направленість значно ширша задекларованої теми, оскільки генерал-хорунжий аналізує у книзі як весь процес Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., так і дає оцінки режимам та провідним політичним постатям того часу. Перше видання праці вийшло у Львові в 1921 р., перевидання (з доповненнями) – в 1936–1937 рр. [6, с. 57, 71].

Розпочинаючи першу частину книги подіями початку весни 1918 р., основними кризовими чинниками М. Капустянський визначав наявність німецько-австрійських військ, що дедалі частіше втручалися у внутрішнє життя країни, та слабку політику Уряду УНР. Останній він характеризував украї негативно: "Уряд У.Ц.Р. на чолі з соціал-революціонерами, які не мали ґрунту на чисто хліборобській Україні, фактично не міг справитися з важкими вимогами моменту. Уряду Голубовича було не під силу: ні організувати державу, ні налагодити лад в ній, ні створити добру армію, ні задовольнити селянство яке прагнуло до власної земельки з законною печаткою до неї, ні, нарешті, виконати свої важкі обов'язки перед Центральними Державами" [3, с. 10]. Саме соціал-демократичному за своєю суттю керівництву УНР Капустянський протиставляв правоконсервативну опозицію в особі середніх і заможних хліборобських та власницьких кіл, які за прихильного нейтралітету німецько-австрійських військ обрали на своєму з'їзді Гетьмана Павла Скоропадського. При цьому він підкреслював відповідальність представників лівих сил за ці події: "Таким чином, соціалістичний уряд підписав умови з німцями, привів їх на Україну і дав їм векслі на смачний український хлібець, а платити по цих векселях взялися Гетьман Скоропадський та "їже з ним", себто буржуазія і хлібороби... Для соціалістичного уряду з Голубовичем на чолі, при даній ситуації, це був найкращий вихід. Вони ж одійшли спокійнесенько на бік і навіть самі прибрали бойову поставу опозиції. Мовляв, кашу заварили ми, але їстимете її ви, панове" [3, с. 10].

На відміну від періоду Центральної Ради, Гетьманат Павла Скоропадського М. Капустянський характеризував украї позитивно, зазначаючи його геополітичну важливість станом на момент 1918 р.: "Україна ходом подій мусіла зробитися головним осередком східного слов'янства та могутнім активним оплотом Європи проти большевизму" [3, с. 11]. Генерал-хорунжий підкреслював, що на тлі розрухи в Росії і відносної слабкості польського чинника, котрий лише починав відроджуватися, до Української Держави як острівця стабільності й порядку були звернені західноукраїнські землі, а в перспективі ж у її політичну орбіту потрапляли Дон, Кубань та Білорусь. М. Капустянський докладно проаналізував військову реформу П. Скоропадського і надав їй високу оцінку, особливо загострюючи увагу на структурі збройних сил та планах розбудови мережі військово-наукових закладів для підготовки відповідних кадрів; позитивно відгукувався про науково-освітню та культурну сфери. Розглядаючи найбільш контроверсійне у внутрішній політиці Гетьманату земельне питання та пов'язані з ним протистояння, генерал-хорунжий звинувачував у їх розпаленні великих власників із "Протофісу", окремих поміщицький елемент та радикально налаштованих українських соціалістів: "Гетьман не мав, як зазначено вище, досить активної підтримки з боку більшої частини наших українських соціалістичних кіл. Дехто з них прагнув за всяку ціну до всесвітньої революції, а Україна їх не цікавила – вона була лише як засіб. Ось характеристичний вислів одного з видатних діячів такого напрямку: "Перше соціалізм, а після націоналізм". Уряд гетьмана ступнево хитнувся вправо, гору взяли великі власники та торговельна аристократія – Протофіс. Вони повели реакційний курс, забули про селян і про вимоги життя на Україні. Найшлися між ними безглузді, міднолобі, зажерливі люди, особливо поляки-дідичі, які почали помсту над селянством за 17-й рік; вони бажали повернути всі свої збитки та втрати, а дехто ще й зі значним зиском. Послали на села карні відділи, до яких прислались авантюристи та злодії, і почалася вак-

ханалія... Правда, на селах ще лишався бандитський елемент з психікою "таваріща" 17-го року; алеж загал на селах був добрий і треба було боротися з злодіями, а не знущатися з мирного населення. Гетьман, бажаючи стримати цих "охоронників", оддавав різні гострі накази, але влада на місцях лише відписувалася" [3, с. 13]. Також М. Капустянський ставив у помилку Скоропадському переведення до резервів молодого старшинства, яке хоч було недостатньо підготовлене, а подекуди і надто революціонізоване, проте проукраїнські налаштоване. Саме це старшинство, на його думку, не залучене до розбудови збройних сил, спершу зайняло опозиційну Гетьману позицію, а згодом й узагалі склало ядро повстанського елементу. Чинниками до повалення Української Держави генерал-хорунжий визначав потужну агітацію більшовиків проти Скоропадського та його реформ, приховану агітацію Антанти проти німців, поразку четвертого союзу та, головне, принципову роль українських соціалістичних партій, які, замість спільної участі в розбудові країни, зайняли безапеляційну опозицію, нерідко взаємодіяли з більшовицькими силами та спричинили ухил Гетьмана до великих власницьких кіл, що лише загострило ситуацію [3, с. 14].

Аналізуючи прихід до влади Директорії, М. Капустянський підкреслював, що він стався на тлі украї несприятливих обставин. З північного напрямку без оголошення війни поступово насувалися більшовики, на півдні розташовувалися частини Антанти та Добровольчої армії, котрі були негативно налаштованими щодо України, західні ж землі перебували в стані війни з Польщею. За таких обставин першочергову роль мало відігравати ефективне військо, однак, на думку генерал-хорунжого, Директорія його просто не мала: "Більшість військових з'єднань виникла революційним шляхом і являла мало організовані дрібні тактичні одиниці зі своїми отаманами на чолі, що часто-густо дуже мало тямили у військовій справі. Багато кадрових старшин було зметено революційною бурею, розігнано і зникло з України. На поверхню виплило чимало авантюристів, отаманчиків, часом навіть і не старшин. Їх винесло на своїх плечах повстання. Лише частина старшинства була справжніми лицарями, що стали на захист своєї батьківщини... 8 корпусів, заснованих за гетьмана, в більшості зруйновано чи в значній мірі ослаблено. Усе поставання цих корпусів, що складалося, з різного припасу на 6 місяців, було майже знищено під час повстання. За гетьмана на українську службу пішло багато старшин Генерального штабу. На жаль, новий військовий міністр, він же й начальник Генерального штабу, генерал Осецький, як і уряд, з недовірою поставились до старшин Генерального штабу і витиснули цю інтелігентну військову силу з України, не пробуючи затримати її у себе і використати для організації та керування армією" [3, с. 20]. М. Капустянський як документальне підтвердження своїх слів наводить повний текст власної доповіді на ім'я головного отамана Симона Петлюри. У ній аналізується ситуація з противниками та характеризуються власні збройні сили, зокрема підкреслюється, що їхню більшість складають селяни й робітництво як ситуативний елемент, що були підняті на антигетьманське повстання, несуть завдяки пропаганді радикальні соціальні вимоги та фактично не мають якихось сталих державницьких устремлінь узагалі. Доповідь завершувалася таким висновком: "Отже, битися власними силами одночасно зі всіма цими супротивниками Україна, безумовно, не здолає... Головніший і найнебезпечніший ворог – большевики. З ними військо неохоче б'ється на фронті, oprіч того, в середині країни большевики мають багато прихильників, особливо серед робіт-

ників і селянської бідноти. Необхідно також взяти під увагу вмілу агітацію большевиків і малу свідомість та темноту нашого війська і народніх мас... Певна річ, ми можемо надіслати проти большевиків непохитні галицькі частини і при їх допомозі стримувати большевиків, але це треба робити негайно, бо через кілька днів це зробити може бути запізно. Але якими силами ми тоді будемо успішно боротися з Антантою, Польщею та ін.?.. Тому: або з большевиками проти Антанти, або з Антантою проти большевиків. Іншого виходу немає" [3, с. 24-25]. У межах співпраці з Антантою генерал-хорунжий пропонував такі домовленості: Україна мала взяти на себе зобов'язання щодо боротьби з більшовиками, а Антанта, зі свого боку, мала гарантувати долучення до Наддніпрянщини західноукраїнських земель, невтручання у внутрішні справи та вирішення майбутнього у вигляді самостійності чи конфедерації.

Описуючи розгортання військових дій до першої половини 1919 р., М. Капустянський підкреслював їхню особливу складність не лише зі стратегічного боку, а й із психологічного, оскільки єдності серед членів Директорії щодо протидії більшовикам не існувало, опір ворожій пропаганді був низький, а політика Антанти, на яку генерал-хорунжий покладав сподівання – нерозважливою: "Як відомо, антантські потуги, після поразки Німеччини, для "заспокоєння" слов'янського Сходу поділили між собою сферу впливів. Україна і Польща – сфера французьких впливів. Кавказ – англійських. Франція і мала в плані підпери політично, а як поведеться, то і стратегічно російські реставраційні групи для відновлення великої, неподільної імперії. Директорія, як речник і оборонець суверенності України була перешкодою до реалізації цих плянів і рішень Франції. Тому і важко було французьким політикам на Україні найти спільну мову з відпоручниками Директорії, особливо в перші місяці" [3, с. 30-31]. Детально розглядаючи військове протистояння з більшовицькими частинами, Капустянський невтішно констатував: "Європа не лише нам не допомогала і сама лякалася большевиків, а навіть наші останні запаси амуніції відбирала і лишала нас з голими руками" [3, с. 37].

Аналізуючи причини поразок української армії, генерал-хорунжий виділяв низку чинників. Зокрема, це були потужність більшовицьких сил та підтриманої Антантою Польщі; внутрішня невизначеність керівництва Директорії, серед якого одні були за союз із більшовиками, другі – за союз із Антантою, а треті взагалі за тотальну війну "проти всіх" на фоні зовнішньополітичної української ізоляції; відсутність повноцінної єдності між наддніпрянцями та галичанами; вплив партійних протистоянь на військо; моральний занепад селянства, яке швидко піддавалося агітації. Найбільшими ж недоліками Капустянський називав боротьбу на два фронти замість замирення з одним із противників та короткозору політику Антанти, що не зуміла оцінити роль України в боротьбі з більшовизмом [3, с. 41]. Досить промовистими є й характеристики, які генерал-хорунжий надав ключовим фігурам в армії. Наприклад, головного отамана С. Петлюру він називав центральною фігурою українського національного руху, проте відмічав сильний вплив на його рішення політичних партій; наказного отамана О. Осецького – гарним організатором, але позбавленим твердості відстоювати свою думку перед С. Петлюрою; начальника штабу А. Мельника – гарним організатором і чесним патріотом; помічника начальника штабу В. Тютюнника – кваліфікованим військовим, але надто різким та зухвалим; генерал-квартирмейстера В. Сінклера – чесним здібним старшиною, але іноді занадто обереж-

ним; командира Січових стрільців Є. Коновальця – авторитетним старшиною, але більше політиком і дипломатом, ніж військовиком; командира Запорізької групи полковника Сальського – дуже здібним та ініціативним, але не завжди стриманим; командира Волинської групи В. Петріва – хоробрим і відважним, проте іноді не завжди урівноваженим, із великими симпатіями до українських есерів [3, с. 42-45, 47-49].

Друга частина монографії М. Капустянського була присвячена контрнаступу Дієвої армії УНР та Проскурівської операції. Генерал-хорунжий всебічно аналізував співвідношення сил, хід її проведення (з деталізацією усіх трьох етапів), особливості стратегії як з української, так і з більшовицької сторони. Загострюючи увагу на відсутності єдності між наддніпрянцями та галичанами, він оцінював позитивно військову майстерність Чортківської офензиви, однак підкреслював, що вона зіграла злий жарт з Дієвою армією УНР, оскільки через відступ поляків і припинення їхнього натиску на більшовиків останні суттєво просунулися вперед [3, с. 75]. Підводячи підсумок Проскурівської операції, автор зазначав, що її неуспіх був викликаний ізолюваністю Дієвої армії та відсутністю постачання з-за кордону (передусім – критично малою кількістю набоїв, зброї, амуніції), слабкою мобілізацією населення, неефективною роботою державних органів. Генерал-хорунжий украй негативно відгукувався про вплив політичної складової на становище війська: "Бажання партій за всяку ціну втягнути армію в партійну боротьбу, що дуже шкідливо відбивалося на настрої нашого війська, як наприклад, відомий нашому громадянству епізод з замірами певних груп вчинити політичний переворот, який скінчився розстрілом от. Балбачана" [3, с. 102]. Усе ж, він надавав високу оцінку хоробрості та стійкості Дієвої армії.

У третій частині своєї праці М. Капустянський розглядав збройне протистояння в другій половині 1919 р. Він детально зупинявся на непротистоянні українсько-польських переговорах, їх сприйнятті наддніпрянцями та галичанами. Ставлячись із розумінням до підозр останніх щодо замирення керівництва УНР з їх противником, генерал-хорунжий наголошував, що все ж таке замирення було життєво необхідним задля припинення війни на два фронти. Водночас він підкреслював, що якби політика Польщі була поступливішою, а Антанта уважніше ставилася до українського питання, то подальшого переходу УГА до співпраці з більшовиками не відбулося б [4, с. 17-18]. М. Капустянський зазначав, що галицька та наддніпрянська армії формувалися в різних умовах (австро-угорській та російській системах збройних сил відповідно), що наклало відбиток на відмінності в тактиці та специфіці ведення бою. До того ж, між ними не було єдності у визначенні основного ворога. Якщо для УГА таким ворогом була Польща, то керівництво Дієвої армії УНР цілком сприймало польський чинник як союзника, і навпаки – галичани розглядали можливість порозуміння з Добрармією чи навіть більшовиками, на що не могли пристати наддніпрянці [4, с. 25-28]. Також генерал-хорунжий вагоме місце відводив політичній складовій. Він досить неоднозначно ставився до складу Директорії, критикуючи, зокрема, Винниченка, "...який схилився все більше й більше до комуністичних ідей, під натиском Антанти відколосився від Директорії. Він вирушив на захід, щоб у холодочку затишного кабінету зорити за гарячими подіями на Україні і гостро, злісно-талановито їх критикувати, а також своїми творами підготовляти собі шляхи на советську Україну". Водночас генерал-хорунжий хвалив Петлюру за

керівництво військовими діями в умовах тотальної розрухи [4, с. 31]. Роботу уряду, що складався лише із представників соціал-демократів та есерів, М. Капустянський характеризував украї негативно: "Вони трималися за свої портфелі й владу, і не бажали співпраці з рештою українських партій та відомих національних діячів. Відсутність спільного національного фронту прикро позначалася як на самій працездатності уряду, так і на нашій справі... До армії цей уряд ставився невиразно; вона, в уяві декого з наших політичних діячів, була чинником другого порядку. Загалом він не міг, з різних причин, дотепно організувати владу на звільнених просторах, а головне – не напружував зусиль, щоб своєчасно забезпечити армію хоч одягом, харчами й ліками та дати їй ґрунт і засоби для важкої й упертої боротьби" [4, с. 32-33]. Віддаючи належне керівництву УНР за його роботу в украї непрості часи постійних бойових дій, генерал-хорунжий, усе ж, не сприймав його соціалістичних експериментів. При порівнянні наддніпрянських і галицьких політиків М. Капустянський явно симпатизував останнім за відсутність у них домінування ідеологічного чинника над національним та повагу до війська, підкреслював, що тамтешня інтелігенція "не мала утопічних мрій ошчасливити весь світ марою соц. революції, вона поставила собі реальне завдання – здобути власну державу й з'єднати її, як поведеться, зі старшим братом – Великою Україною", а селянство й робітництво, попри сумирність, було національно свідомим [4, с. 35].

Детально описуючи перебіг військових дій між Дієвою армією та більшовиками, автор залишив цікаві спостереження і щодо деяких лідерів Білого руху. Наприклад, генерал-хорунжий украї позитивно відгукувався щодо верховного правителя Сибіру адмірала Колчака, підкреслюючи прихильність того до ідеї самовизначення народів на теренах колишньої Російської імперії: "Адмірал Колчак був без сумніву талановитий моряк, чесний патріот, муж сильної волі, нестримної енергії і високих моральних якостей... Цікаво, що на посту командира Чорноморської фльоти в час революції і на початку більшевизму адмірал діяв у повному контакті з українськими організаціями і завжди числився з ними. Він охоче дав свою згоду на українізацію Чорноморської фльоти... Взагалі, Колчак користувався великою повагою в Чорноморській фльоті і в українського суспільства в Севастополі. За часів Центральної Ради делегати від фльоти і від наших українських організацій висували кандидатуру адмірала Колчака на пост морського міністра... На жаль, не адмірал Колчак був нашим безпосереднім сусідом. Може б тоді інакше стала справа в московсько-українських взаємовідносинах року 1919-го" [4, с. 86]. Інакше М. Капустянський характеризував командувача Добровольчої армії генерала Денікіна – віддаючи належне його військовим здібностям, зазначав, що "У питаннях національних він розбирався слабо і міряв їх дореволюційним масштабом (ідея єдиної неподільної Росії трактувалася ним прямолінійно і без жодних компромісів). Генерал Денікін і той уряд, що створився при ньому, у своїй зовнішній і внутрішній політиці набрав багато кардинальних помилок. Найбільша з них – була ворожість до українського національного руху. Ці помилки катастрофічно відбилися на його і наших справах, а також на загальних операціях на протибільшевицькому фронті" [4, с. 87]. Загалом, оцінюючи протистояння Білого руху з більшовиками, генерал-хорунжий підкреслював, що останні переграли єдністю та ефективною пропагандою, тоді як їх противник не був одноставним ні в організації повоєнного устрою Ро-

сії, ні в наданні гарантій новоутвореним національним державам, аби притягти їх на свій бік. До того ж, допомога Антанти навіть білогвардійцям не була одноставною: Франція вела власну політику, а Велика Британія намагалася використати ситуацію передусім у власних економічних інтересах [4, с. 93].

Підводячи загальний підсумок своєї монографії та відзначаючи героїзм українського війська, М. Капустянський основним негативним чинником вважав зовнішньополітичний – відсутність підтримки України з боку Антанти, великодержавна політика Денікіна та територіальні агресії Польщі (лідер якої, маршал Пілсудський, вважав для себе більш вигідним сусідством радянську владу, а не Україну та білу Росію) не дозволили створити єдиний антибільшовицький фронт. У розумінні ж внутрішньої політики генерал-хорунжий підкреслював помилковість відверто лівого курсу керівництва УНР. Можемо констатувати, що позиції М. Капустянського в оцінці Національно-визвольних змагань були виразно державницькими з явним правоконсервативним напрямом. Пріоритетним він бачив консолідуючий національний чинник, а не ідеологічну заангажованість, тверезо визначав противника та наголошував на небезпечності соціальних експериментів у політиці. Загалом праця генерал-хорунжого спричинила значне пошквалювання та обговорення в середовищі української еміграції. Про неї схвально відгукувалися багато представників вищого офіцерського складу та письменник Є. Маланюк, однак критичні зауваги висловили С. Петлюра та полковник Генерального штабу Ю. Отмарштайн [8, с. 131, 138]. Широкий рівень дискусії передусім показав її глибину та актуальність.

Подій Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. М. Капустянський опосередковано торкався й у книзі "Українська Збройна Сила й Українська національна революція", що зачіпала проблему польсько-українського союзу в 1920 р. Його генерал-хорунжий розцінював украї негативно. Автор зазначав, що коли Дієва армія УНР фактично врятувала польське військо, затримавши наступ більшовиків у Східній Галичині та під Замостям, Польща у відповідь незабаром уклала з ними сепаратний мир, залишивши українського союзника напризволяще: "Поляки й червона Москва, порозумівшись між собою, любесенько поділили Українські Землі. Крім того, поляки дають приклад нечужої в історії зради; вони офіційно дозволяють червоному командуванню після замирення перекинути всі свої сили з польського фронту проти української армії і Врангеля. Скупчивши переважаючі сили, червоні скинули в море білих і витиснули наші війська за Збруч. Тут поляки обеззброїли свого спільника – Українську Армію і загнали її в табори, як полонених (єньцуф)" [5, с. 24-25]. Загалом у Капустянського можна простежити значний скепсис щодо перспектив дружніх польсько-українських взаємовідносин. Це можна пояснити тим, що він належав до керівництва ОУН, що постійно підкреслювала окупаційний характер польської влади на західноукраїнських землях, розкривала питання пацифікації та різко засуджувала пропольську орієнтацію керівника Державного центру УНР в екзилі А. Левицького [7, с. 152]. Отже, генерал-хорунжий зумів повністю висвітлити власне концептуальне бачення подій Української революції, надав оцінки її ключовим фігурам та державним режимам, комплексно дослідив причини поразки Національно-визвольних змагань.

У контексті студій М. Капустянського з історії України варто відзначити і його ґрунтовні розвідки стосовно

козацького періоду. Наприклад, на сторінках книги "Українська Збройна Сила й Українська національна революція" він детально розглядає період від Люблінської унії до 1654 р. Генерал-хорунжий досить критично розцінював політику Польщі, підкреслюючи, що її національна та релігійна експансія на українські терени знівелювала ідею утворення триєдиної польсько-литовсько-руської держави на взаємовигідних умовах і призвела до виникнення потужного спротиву, що згодом переріс у козацький рух. Порушуючи релігійне питання, М. Капустянський зазначав, що з часом на західноукраїнських землях греко-католики, які спершу розглядалися владою Речі Посполитої як інструмент посилення свого впливу, стали виразниками національних інтересів, так само, як на Наддніпрянщині носії православної віри в подальшому відділяли себе від асиміляції Московського царства (згодом – Російської імперії). Повертаючись до рефлексій генерал-хорунжого стосовно Української революції 1917–1921 рр., цікавим є його наступний роздум: "В часи визвольної боротьби ніхто не питав, – хто ти є: греко-католик чи православний, досить того, що ти є українець. Цей висновок необхідно взяти нам під розвагу. Ми можемо різнитися релігійно, бо таку спадщину лишила нам наша історія, але ворогувати на цьому тлі не маємо жадного права, бо це шкодить справі і допомагає нашим ворогам" [5, с. 5-6]. Він виразно ілюструє державницькі позиції автора.

Аналізуючи формування козацтва як масового руху, М. Капустянський підкреслював його соціальну неоднорідність та загострював увагу на національному чиннику, котрий об'єднував представників шляхти, духовенства, міщан та селян. Генерал-хорунжий виділяв, зокрема, постать гетьмана Петра Сагайдачного, підкреслюючи його військовий талант під час боротьби з турецькими наступами. Разом з тим він зазначав, що в взаємостосунках з польською владою П. Сагайдачний нерідко йшов на надмірний компроміс і підписував домовленості, які суттєво урізали права козаків [5, с. 10].

Позитивно характеризуючи лідерів низки козацьких повстань XVII ст., автор на перше місце ставив постать Богдана Хмельницького. Порівнюючи його з такими видатними представниками військового мистецтва, як Ганнібал, Олександр Македонський, Фрідріх Великий та Наполеон I, генерал-хорунжий виділяв низку стратегічних кроків гетьмана, котрі дозволили отримати йому перевагу над куди сильнішим супротивником. До цих кроків він відносив політичний (встановлення союзу з Кримським Ханатом та позитивного нейтралітету з Османською імперією, домовленості з польським королем, який перебував у конфлікті з магнатами, про принципово антимагнатський характер виступу), стратегічний (скупчення козацьких сил не на етнічних кордонах з Польщею, як це робили його попередники, а на Запоріжжі задля ефекту несподіванки, об'єднання з реєстровцями) та революційно-психологічний (пропаганда серед населення, підкреслення національного характеру повстання) аспекти [5, с. 15-16]. М. Капустянський детально розглядав основні військові дії Хмельницького, зокрема виділяючи бій під Пилявцями, зазначав, що після першого походу гетьмана той отримав міжнародне визнання і почав проводити повноцінну зовнішню політику. Особливу увагу генерал-хорунжий приділив стосункам Б. Хмельницького з Московським царством. Він наголошував, що за умов постійної ненадійності татар та відсутності повноцінних міжнародних союзників на той момент лише воно могло підтримати Гетьманщину. Капустянський стверджував, що козацько-московський

альянс передбачався виключно у військово-політичному плані без будь-яких приєднань, з кінцевою метою поділу територій Речі Посполитої: "Отже, Богдан Хмельницький стремів тимчасово об'єднатися з Московією для військово-політичних цілей, не маючи наміру в дальшому бути провінцією Москви" [5, с. 23]. Це показує високий рівень обізнаності автора в тогочасній історичній літературі. Загалом генерал-хорунжий проводив чітку вісь розвитку української державності від козацьких змагань і Гетьманщини до Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Окрім військово-історичних студій, М. Капустянський порушував і численні питання теоретичного характеру. Зокрема у праці "Українська Збройна Сила й Українська національна революція" він детально аналізував геополітичне становище 1920–1930-х рр. та перспективи продовження боротьби за відновлення державності. Розглядаючи СРСР та Польщу, до складу яких входили українські території, генерал-хорунжий надав їм розгорнуту характеристику. Наприклад, Польщу він визначав як державу, що отримала чимало преференцій внаслідок Першої світової війни (оскільки її політичні кола по суті співпрацювали як із четвертим союзом, так і з Антантою, а згодом заручилися цілковитою підтримкою останньої) в зовнішньополітичному та ресурсному розумінні, однак не зуміла їх ефективно використати і через це увійшла в стан економічної кризи, а її збройні сили були досить значними, але не готовими до тривалого протистояння за умов ведення сучасної війни. Автор гостро засуджував політику пацифікації та терору українського населення. Загалом його висновки щодо перспектив Польщі в умовах можливих військових дій були невтішними: "Тому назовні фасад польського державного будинку виглядає досить імпозантно, а її потужність здається поважною й цим шахує світ польська дипломатія, та, що імпонує угодовщині. Однак Польща лише виглядає міцною державою. У своїй дійсності вона має великі хиби, її загрожує небезпека, як з середини так і ззовні" [5, с. 29]. Основною загрозою для Польщі М. Капустянський вважав Німеччину. Він підкреслював, що ця країна, як набагато потужніша у військовому та економічному розумінні, може за однієї вдалої операції оточити Польщу із двох сторін й окупувати її корінні землі, на яких зосереджувалися основні стратегічні ресурси та столиця Варшава. Генерал-хорунжий наголошував на силі німецького чинника. На його думку, Польща у випадку війни СРСР з Німеччиною однозначно була приречена на крах та втрату значних територій (якщо не всієї державності взагалі), котру б із сторін вона не підтримала. Цьому посприє й обов'язковий вибух українських національних сил, украй вороже налаштованих внаслідок тривалого пригноблення [5, с. 33-34].

Аналізуючи військово-політичне становище СРСР, М. Капустянський підкреслював централізованість значеного державного утворення і безапеляційний догмат партійної вертикалі над усіма іншими владними установами. Згадуючи потужну індустріалізацію, що дозволила швидкими темпами наростити промисловість (зокрема військову), та колективізацію, що повела за собою знищення традиційного середнього хліборобського прошарку з подальшою пролетаризацією селянства, він розглядав їх як підготовку до подальших воєнних дій, зважаючи на більшовицьке прагнення до світової революції [5, с. 36]. Підкреслюючи "класовий" характер радянської боротьби, генерал-хорунжий припускав, що вищеописана політика буде здійснюватися шляхом створення підпільних ліворадикальних угруповань на

теренах європейських держав, щоб в згодом подати їх діяльність як "самоорганізацію" місцевого революційного елемента. Оцінюючи військову підготовку СРСР, М. Капустянський зазначав увагу на її ідеологічній складовій, тотальній милітаризації населення та розбудові ключових галузей збройних сил, зокрема авіаційної та хімічної. Водночас генерал-хорунжий підкреслював, що армія, збудована на політиці примусу й доносив за низької кількості достатньо підготовленого офіцерства, може бути ефективною проти Польщі чи Румунії, але заслабкою проти Німеччини. Зовнішню політику більшовиків він вбачав у підтримці різноманітних лівих рухів. Зокрема, генерал-хорунжий підкреслював, що після приходу до влади в Німеччині представників НСДАП й припинення німецько-радянської співпраці СРСР почав методичні ворожі акції проти них, сприяв перемозі у Франції ліворадикального "Народного фронту" та створення з його допомогою франко-радянського військово-політичного союзу [5, с. 42]. Також Капустянський наголошував на маскуванні ідеї світової революції позірним ситуативним квазіросійським патріотизмом, що допомогло більшовикам створити в певному середовищі білої еміграції рух "зміни вік".

Визначаючи шляхи можливої діяльності щодо відновлення української державності за вищезгаданих умов, генерал-хорунжий звертав увагу на поступове відродження національного руху на окупованих територіях, що не оминувало увагою польська та радянська сторони, підкреслював важливість підготовки вояцтва (як ветеранів Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., так і молодшого покоління) та консолідації еміграційних сил. При цьому М. Капустянський закликав дотримуватися нейтралітету і проводити боротьбу власними силами, не опираючись на будь-яких союзників. Він наголошував на необхідності формування ґрунтового матеріально-технічної бази та офіцерських кадрів нового зразку, котрі б орієнтувалися в стратегії сучасних бойових дій. М. Капустянський зазначав, що такі кадри можна створити серед української еміграції Канади та США [5, с. 48-50]. У зазначеному випадку варто уточнити контекст праці "Українська Збройна Сила й Українська національна революція", на сторінках якої генерал-хорунжий виклав усі ці думки. Річ у тім, що на момент її написання він вже був членом ПУН та керував Військовою референтурою. За дорученням полковника Є. Коновальця Капустянський у 1935–1936 рр. відвідав США та Канаду, де під час поїздки постійно спілкувався з українською еміграцією, проводив серед неї агітаційну діяльність та поширював промови, одна з яких і лягла в основу вищевказаної книги, написаної під час даної поїздки [8, с. 80-81]. Цим, відповідно, і пояснюється певна направленість тексту на адресу американського українства.

Низку теоретичних питань М. Капустянський підіймав і під час лекційної діяльності. Наприклад, у брошурі загального курсу військового вишколу "Військове знання" (ч. 1) він наголошував на імовірності масштабних бойових дій в недалекому майбутньому, зазначаючи, що причинами їх виникнення є повзуча політика класового протистояння з ідеєю світової революції, котра активно пропагується СРСР, а також серйозні економічні проблеми світового рівня. Для української еміграції можливе військово-протистояння є шансом на продовження боротьби за повернення державності, а значить, до нього треба всебічно готуватися [1, с. 4]. Автор підкреслював, що в умовах сучасних бойових дій ключову роль відіграє моральне налаштування війська, наводя-

чи в якості прикладу події польсько-української війни 1919 р., коли УГА завдяки потужному ентузіазму намагалася протистояти підкріпленій Антантою Польщі. Генерал-хорунжий зазначав важливість фактору загальної мобілізації населення, що веде за собою милітаризацію промисловості, економіки, відповідну пропаганду на державному рівні [1, с. 12]. Головна думка даної брошури – сучасна війна є комплексним явищем, із залученням мас та перебудовою всієї державної системи. Подібні тези звучать і в праці М. Капустянського "Модерна війна й наші завдання". Він, наприклад, виділяв статичний та динамічний види збройних протистоянь, коли за першого варіанту ухил йшов у військову техніку, роль якої відсувала людський фактор на задній план, а за другого – усе залежало від тактичної майстерності та підготовки вояцтва. Генерал-хорунжий підкреслював колосальну зростаючу роль авіації, котра дозволяла атакувати як техніку й флот противника, так і безпосередньо його територію. Визначаючи українську воєнну доктрину, М. Капустянський виділяв такі її чинники, як формування регулярних збройних частин, взаємодія з українським населенням на територіях Польщі та СРСР, створення тилкових баз у Європі та Північній Америці, проведення ефективної пропаганди [2, с. 9-10].

Варто зауважити, що військово-теоретичну діяльність генерал-хорунжий тісно поєднував з організаційною. Зокрема, він був одним із співзасновників журналу "Табір" та членом Воєнно-історичного товариства. У 1924–1929 рр. М. Капустянський керував українською громадою у Франції, у межах роботи якої видав курс лекцій "Військове знання". Значну кількість матеріалів милітарної тематики генерал-хорунжий опублікував як військовий референт ПУН. Сюди варто віднести його доповіді "Військова справа", Військова політика України", "Справа інтервенції", лекційний курс "Загальний курс військового вишколу", редакційну роботу в журналах "За збройну Україну" та "Війна і техніка" [6, с. 58-71]. Можна стверджувати, що генерал-хорунжий Микола Капустянський був одним з провідних теоретиків української військової еміграції міжвоєнного періоду ХХ ст.

Отже, спираючись на поставлені завдання, можна дійти наступних висновків:

1. Національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. М. Капустянський розглядав із державницьких позицій. Він оцінював негативно діяльність лівих партій, котрі були представлені в урядах Центральної Ради та Директорії за їхні соціальні експерименти, вищість ідеологічного чинника над національним, закидав їм відсутність консолідації та небажання співпрацювати з керівництвом Української Держави. Роботу Гетьмана Павла Скоропадського генерал-хорунжий розглядав позитивно, насамперед підкреслюючи його внесок у розбудову збройних сил та намагання знайти консенсус між великими власницькими колами та ліворадикальною опозицією. Відводячи основну увагу перебігу військових подій у 1919 р. та детально їх аналізуючи, М. Капустянський віддавав високу оцінку Дієвій армії УНР та виділяв постать головного отамана С. Петлюри. Важливим є порівняння наддніпрянських та галицьких державних інституцій і збройних сил. Водночас він гостро критикував політичне керівництво УНР за невизначеність у зовнішній політиці, неефективність пошуку союзників на міжнародній арені, постійні прагнення привнести ідеологічну складову в милітарну сферу. Визначаючи основним противником української державності більшовицьку силу, М. Капустянський стояв на позиціях необхідності створення широкого фронту за

участі білих формувань та Польщі. Він також підкреслював, що ключовим фактором поразки Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. було вперте ігнорування Антантою українського чинника, її зацікавленість передусім на власних інтересах (що також негативно впливало і на підтримку Білого руху), а також неконструктивна позиція Добровольчої армії А. Денікіна та Польщі Ю. Пілсудського, які, керуючись російськими та польськими великодержавними інтересами, відповідно, розглядали Україну лише як об'єкт територіальної експансії та не використали можливість утворення єдиного антибільшовицького фронту.

2. Козацько-польські збройні протистояння М. Капустянський також розглядав крізь державницьку призму. Він наголошував на політиці національних і релігійних утисків польської влади стосовно українського населення та підкреслював, що ця політика суттєво розходилася із декларативністю Речі Посполитої як можливого "союзу трьох народів". Відповідно, козацтво генерал-хорунжий вважав силою, що сконсолідована соціально і, включаючи в себе представників усіх суспільних прошарків, виступала з виразних національних позицій. Він особливо виділяв постать Богдана Хмельницького, детально визначаючи чинники його військового мистецтва, загострюючи увагу на державницьких позиціях гетьмана та підкреслюючи, що козацько-московський союз 1654 р. був гостро необхідним на той момент, мав характер виключно військово-політичного договору та не передбачав ніяких "приєднань". У цьому сенсі твердження М. Капустянського суттєво відрізняються від укорінених історіографічних штампів щодо нібито "проросійськості" Хмельницького. Генерал-хорунжий проводив чітку вісь української державності між козацькими війнами на подіями 1917–1921 рр.

3. Основними аспектами воєнної доктрини М. Капустянського були визначення сучасного характеру війни за участі мобілізації широких мас населення, пропагандистського чинника, ролі авіації тощо. Відповідно, головна увага відводилася підготовці нових офіцерських кадрів, створенні низки вишкільних установ, тилового забезпечення. Генерал-хорунжий, ґрунтовно аналізуючи військово-політичне становище СРСР та Польщі, до складу яких входили українські території та визначаючи основні зміни на світовій арені, підкреслював наближення майбутніх військових дій, розглядав їх як можливість продовження боротьби за державність.

Узагальнюючи, слід зазначити, що генерал-хорунжий Микола Капустянський належав до правоконсервативного крила української військової еміграції. Він був ґрунтовним військовим теоретиком, авторитетним офіцером, а його студії з історії України є цікавими та актуальними й нині. Щодо перспектив подальших розвідок у зазначеному напрямі варто зосередитися на порівняльному аспекті української та світової військової думки міжвоєнного періоду.

Список використаних джерел

1. Капустянський М. Військове знання. Частина I / М. Капустянський. – Париж, 1931. – 30 с.
2. Капустянський М. Модерна війна й наші завдання / М. Капустянський. – Париж, б. р. – 123 с.
3. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році. – Книга перша (ч. I й II) / М. Капустянський. – Мюнхен, 1946. – 132 с.
4. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році. – Книга друга (ч. III) / М. Капустянський. – Мюнхен, 1946. – 227 с.
5. Капустянський М. Українська Збройна Сила й Українська національна революція / М. Капустянський. – Саскатун; Саскачеван, Вид-во "Новий Шлях", 1936. – 50 с.
6. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський: (1881–1969) / М. Ковальчук. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 128 с.
7. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). Кн. II: Наукове видання / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
8. Шандрівський І. Військово-політична та наукова діяльність Миколи Капустянського: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / І. Шандрівський; Національний ун-т "Львівська політехніка". – Л., 2003. – 209 с.

References

1. Kapustianskii, M. (1931). *Military knowledge. Part I*. Paris. [In Ukrainian].
2. Kapustianskii, M. *Modern war and our tasks*. Paris. [In Ukrainian].
3. Kapustianskii, M. (1946). *Hike of the Ukrainian Army to Kiev-Odessa in 1919. Book One (Parts I and II)*. Munich. [In Ukrainian].
4. Kapustianskii, M. (1946). *Hike of the Ukrainian Army to Kiev-Odessa in 1919. Book Two (Part III)*. Munich. [In Ukrainian].
5. Kapustianskii, M. (1936). *The Ukrainian Armed Forces and the Ukrainian National Revolution*. Saskatoon, Saskatchewan: New Way. [In Ukrainian].
6. Kovalchuk, M. (2006). *General Mykola Kapustiansky: (1881-1969)*. Kyiv: Elena Teliga Publishing House. [In Ukrainian].
7. Tynchenko, Ya. (2011). *Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917 – 1921). Book II: Scientific Edition*. Kyiv: Tempo. [In Ukrainian].
8. Shandrivskii, I. (2003). *Mykola Kapustiansky's military-political and scientific activities*. Unpublished thesis (PhD in History), National University of Lviv Polytechnic. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 10.04.20

A. Sydorenko, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MILITARY-THEORETICAL ACTIVITY OF GENERAL M. KAPUSTIANSKYI (1920–1930's)

The article deals with the scientific works by Mykola Kapustiansky, one of the most famous and authoritative representatives of the highest officers of the Ukrainian Revolution. He actively participated in the development of statehood and the Armed Forces during the National Liberation Competitions of 1917–1921, collaborated with Hetman Pavlo Skoropadsky and Chief Otaman Symon Petliura, and participated in the military activities of the UNR Army. During the emigration in the 1920s and 1930s, Mykola Kapustiansky actively cooperated with the OUN and also engaged in military scientific activities. He wrote books, lectured, prepared military training courses, and published journals. His theoretical works are a very valuable source. They relate to the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the Cossack-Polish Wars and the National Liberation War of Hetman Bohdan Khmelnytsky, the analysis of the military and political situation in the 1920s and 1930s, and the prospects for the development of the Ukrainian military doctrine. Kapustiansky's works have a deep historical analysis, extensive factual material, assessments of socio-political figures and officers. This article has the following tasks: to find out the basic conceptual foundations of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in the works of Kapustiansky, to tell about the research of general-horozhym of the Cossack-Polish armed wars, in particular the Khmelnytsky period, to identify the basic aspects of the military doctrine of M. Kapustiansky. For the article the author used as sources of the book Kapustiansky Military Knowledge, Modern War and Our Tasks, Hike of the Ukrainian Armies to Kyiv-Odessa in 1919 and Ukrainian Armed Forces and the Ukrainian National Revolution. Also for historiography the author used the works of Ukrainian historians Mykhailo Kovalchuk, Igor Shandrivsky, Yaroslav Tynchenko. The methods of the study are comparative, descriptive, problem-chronological, and complex-analytical ones.

Keywords: Mykola Kapustiansky, military theoretical activity, Ukrainian revolution, Cossacks, military doctrine.

УДК [94+377](477):[344.131.8+672.7]-053.8/.87"183/191"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.14>

Ю. Шемета, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-0698-8374

ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ ТА НОЖІ В УЧИЛИЩАХ І ГІМНАЗІЯХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ

Висвітлено використання вогнепальної зброї та ножів як частини щоденного життя учнів училищ і гімназій у Київському навчальному окрузі, а також їхніми вчителями. Визначено аспекти, що мають стосунок до таких речей: які саме види вогнепальної зброї та які ножі були доступними для учнів і викладачів, якими шляхами вони потрапляли до рук учнів і вчителів, яким чином використовувалися і для чого, які це могло мати життєві та суспільні наслідки. З'ясовано, що учні та вчителі мали справу з рушницями, пістолетами та револьверами, а також ножами і ножиками. Зазначено, що користування вогнепальною зброєю учням заборонялося; вчителі могли її придбати за певних обставин. Ножі, що використовувалися для заточування олівців або пер, учням дозволялися, але заборонялося використовувати їх не за призначенням. Проаналізовано випадки використання ножів і з'ясовано, що вони застосовувалися для залякування, погроз чи образ стосовно суперників або колег. Визначено, у яких випадках фігурувала вогнепальна зброя та шкода, якої вона завдавала: самогубство (дуже часті випадки), дуель, полювання, необережне поводження і, як наслідок – каліцтво або смерть. Доступ до вогнепальної зброї учнів пов'язується з небалістю її зберігання батьками чи іншими особами, іноді вони її позичали, купували або привласнювали. Наслідком застосування зброї та ножів ставали слідство, суд та ув'язнення, виключення з гімназії або звільнення з роботи, каліцтва та смерть. Зроблено припущення, що зброї у домівках тоді було більше, ніж зараз, нещасних випадків також.

Ключові слова: Київський навчальний округ, учні, вчителі, ніж, складаний ніж, вогнепальна зброя.

Освітній простір складається з низки важливих і взаємопов'язаних компонентів, окремі з яких сягають недавнього або глибокого минулого. Висвітлюючи його, можна розглядати багато складових цього минулого, які можуть становити пізнавальний та науковий інтерес, зокрема, щодо українського шкільництва. У межах цього впродовж лише останніх десятиліть з'явилася низка досліджень історії освіти, що присвячені не лише аналізу традицій викладання [28] чи взаємин учителя й учня [31], але й розгляду різноманітних частин їхнього повсякдення: фінансуванню, харчуванню, одягу, навчальним посібникам тощо [27]. Однак широта зазначеного простору залишає багато питань, що викликають і викликатимуть зацікавлення і потреби в уточненні, і до одного з цих питань можна віднести побутування, використання вогнепальної зброї та ножів учителями та учнями і їхнє ставлення до цих предметів.

Якщо застосування зброї чи ножів, зокрема, у випадку непорозуміння між учасниками подій потрапляли на сторінки, здебільшого, спогадів [29], то супутні цьому обставини учнівського й викладацького життя, що містяться, як правило, в архівних документах, можуть бути предметом докладнішого висвітлення. Відповідно, метою роботи є висвітлення використання вогнепальної зброї та ножів як частини (умовно) "небезпечного повсякдення" серед учнів училищ та гімназій, їхніх вчителів у Київському навчальному окрузі, а також з'ясування аспектів, пов'язаних з такими обставинами: які саме види зброї та ножів виявлялися доступними для учнів та викладачів, якими шляхами вони отримували цей доступ, які це могло мати життєві та суспільні наслідки. Зброя могла використовуватися для звичних: захист, полювання тощо, і такі випадки, звісно ж, були проте за умови правильного її використання "гласною" вона не ставала. Те саме стосується і ножів, тому цікавішими є випадки, які спричиняли їхнє "оприлюднення".

Заборона мати зброю або користуватися нею разом із подібними заборонами стосовно тютюну, азартних ігор тощо супроводжує школярів здавна [6, арк. 4 зв.], і з тих самих часів вона постійно порушується. У Російській імперії дорослим зброю можна було мати і купувати, але за певних обставин, що регулювалися законодавством, зокрема, продаж револьверів і патронів до них міг відбуватися за дозволом місцевої влади [25, с. 15-17]. При зберіганні вогнепальної зброї заборонялося тримати заряджену зброю в публічному просторі й

понад встановлені законом норми та місця [32, с. 510-513]; відносна безпечність могла обумовити її часте потрапляння до дитячих рук.

Учням і викладачам доводилося мати справу з ножами, що використовувалися для заточування олівців та пер (у статті використовуватиметься означення "складаний ніж"), користування якими, отже, допускалося: 1888 р. до кондуїтного списку учня 1-го класу Київського реального училища Євгена Лошевича записано намагання присвоїти чужий ніжик [18, арк. 2 зв.]. Предмет зберігав популярність попри те, що у другій половині XIX ст. набували поширення металеві пера [24, с. 92], а у першій половині століття ножики навіть дарували учням за відмінні успіхи [35, с. 433]. Іноді вони пускалися у хід не за призначенням і час від часу виступали у якості мало не зброї. Як правило, під час з'ясування обставин справи питання про те, звідки в учня ніж, не виникало, отже, він був звичною частиною його повсякдення.

Звісно, учні використовували й інші засоби показати ставлення до вчителя чи до події: каміння, палиці, стільці, словесні погрози убити тощо [17, арк. 99; 5, арк. 6 зв.]. Учителі, натомість, обмежувалися словами, лінійками, різками (переважно, до 1860-х), руками. Використання ними предметів, які за необережних обставин могли стати причиною нещасного випадку, відбувалося, переважно, у побутовому просторі: інспектор Богуславського повітового духовного училища Д. Заушкевич зарослих учнів вкладав на поріг і відрубав їм задовге волосся сокирою [26, с. 34]. З допомогою сокири вчитель Борозненського парафіяльного училища М. Словатинський разом із дружнім колективом учнів, слуг, дружини та інших осіб намагався вибити двері в помешканні місцевого міщанина (1835 р.) [15, арк. 1-1 зв.].

Учня Немирівської гімназії Івана Вольського за розпорядженням царя у 1848 р. було висічено різками перед учнями гімназії і віддано в барабанщики до Оренбурзького піхотного корпусу за те, що Вольський 13 листопада 1848 р. зумисне поранив директора Є. Зимовського і наглядача штабс-капітана В. Мальцова. Причиною конфлікту став запальний характер І. Вольського і зауваження, яке йому зробив директор, внаслідок чого Є. Зимовський і Мальцов отримали ножові поранення у попереk великим складаним ножем [29, с. 425-429]. Екзекуцію здійснив представник жандармського корпусу з Кам'янця-Подільського. Заради такої події учнів не відпустили вчасно на різдвяні

свята. Було зачитано повеління царя, далі Вольський сам зняв сюртук і був покараний 25-ма різками на лавці. Після кількох ударів він почав кричати "вбачте мені" [3, арк. 106]. Слід зауважити, що хороші слова про Є. Зимовського, як керівника і викладача, сказані у відповідному виданні [30, с. 14-15; 57], розходяться із тим, як характеризували його колеги: доморощений педагог, восьминіг, який тримав у своїх лапах усю гімназію, а Мальцов, вихованець школи кантоністів, муштрував гімназистів, як солдатів, і обидва вважали різку найкращим педагогічним прийомом [33, с. 278; 34, с. 176].

Імовірно, випадки застосування ножів проти викладачів були якщо не частими, то принаймні, не незвичними: цілком серйозно поставилися у Полтавській гімназії до погроз семикласника Крамінського "якщо ви до мене лише доторкнетеся, то я вдарю вас ножом" (1886). Причиною конфлікту стало те, що незадоволений оцінкою учень нахабно повівся з учителем і не захотів за це відбутися двоєдинний арешт. Власне, ножа він не мав, як виявилось потім, лише імітував його наявність у кишенях і прибрав загрозливої пози. Відсидівши у карцері й усвідомивши провину, Крамінський пояснив поведінку особливостями характеру, які тягнуть за ним з дитинства. Не допомогло: учня виключили, проте, ймовірно, мало значення те, що він уже неодноразово виключався з інших гімназій [16, арк. 255; 284].

Як часті, згадувалися випадки завдання собі і товаришам шкоди складаними ножами у листі генерал-губернатора Д. Бібікова директору І Київської гімназії у 1850 р. О. Любимову, причому іноді вони використовувалися для захисту від тілесних покарань, можливо, також у якості погрози [4, арк. 80]. Д. Бібіков розпорядився заборонити учням мати великі (!) ножі і відбирати їх, а також інші предмети, якими можна завдати шкоди, у випадку покарання їх карцером – щоб не завдали собі там шкоди.

Златопільське дворянське повітове училище у березні 1862 р. стало чи то місцем "політичного" злочину, чи то бешкету підлітків. У портреті Олександра II учень училища Станіслав Коберський порізав ножиком шарф, а його колега по закладу, Клавдій Чиж, пробив у ньому ж палицею діру. Щоб відвести підозри від себе, підлітки понаписували оголошень про подію і розклеїли її місцем, вказавши як винуватців учителів. Згодом запевняли, що це було з їхнього боку бешкетом.

Подія, насправді, була виявом і вікової незрілості учасників (ім було 13 років), недосвідченості у політичних акціях, якщо така планувалася, невміння здійснювати вчинки та замітати сліди: Коберських було декілька, але це не врятувало братів від виявлення справжнього винуватця. Насправді постраждали всі. Перелякане керівництво закладу після донесень керівництву округу отримало розпорядження покарати учасників змови різками або виключити їх із закладу. З планованих 500 різок, які викликали шок у батьків, зрештою, учні отримали 15–32, і на тому справа закінчилася [10, арк. 24-27; 57].

Немирівській гімназії, схоже, "щастило" на ножі: у травні 1891 р. під час урочистостей за присутності помічника попечителя округу відбулася сварка між учнями, які грали в духовому оркестрі – Казимирами Лесневичем (7-й кл.) і Марковичем (6-й кл.). Причиною стало те, що Маркевич продовжував грати, коли оркестр закінчив, і на зауваження Лесневича спершу грубо відповів, а отримавши удар в обличчя, вийняв з кишені і вдарив кривдника складаним ножом у живіт, завдавши порівняно легкої рани [20, арк. 7-15]. Цікаво, що наслідком стало виключення його з гімназії з оцінкою за поведінку "4" і правом вступу до гімназій іншого міста відпо-

відно до п. 18 Правил про покарання 1874 р. А от за те, що гімназист Кам'янець-Подільської гімназії ударив вчителя рукою по щоці у присутності учнів, його було виключено з навчального закладу без права вступу в інший, більше того, йому загрожували кримінальна справа і поселення у Сибіру (1891 р.) [20, арк. 23; 33].

Звісно, учні спрямовували ножі не лише одне проти одного, але й використовували їх у бійках із ровесниками. Другокласники Олександрівського Полтавського реального училища Ісаак Дохман та Леонід Мазанов у 1887 р. по дорозі додому зчепилися із хлопчиком, висміявши його дерев'яні "ковзани", за що цілком законно отримали лайку у відповідь. А от їхня відповідь виявилася надмірною: бійку, яка називалася, розборонив старшокласник, який це помітив. Ніби погоджуючися із його наказом іти додому, Дохман попросив у товариша ножик, щоб полякати хлопчика. Натомість ударив його ножом в руку і хотів утекти, але був зупинений городовим. Як наслідок, був звільнений без права вступу до навчальних закладів Полтави. Постраждав і Мазанов – він заробив арешт і попередження батьків про те, що за будь-який наступний вчинок буде виключений із училища [18, арк. 10 зв.; 132].

Ножами послуговувалися і викладачі, причому іноді за доволі незвичних обставин. У 1879 р. учитель Дубенського двокласного училища Калішук застав у спальні дружину із сусідом-квартирантом, також учителем, Дроздовим. У пориві почуттів схопився за складаного ножа і відрізав Дроздову частину одного і половину іншого вуха. Після слідства у справі обох звільнили з роботи [13, арк. 48-49].

Цікаво, що справи, пов'язані зі зберіганням чи розповсюдженням нелегальної літератури, участі у таємних і не дуже гуртках, зазвичай, закінчувалися для учня виключенням з його навчального закладу з оповіщенням про це по округу, що унеможливило йому вступ до іншого, а також слідством і судом. Щоправда, стосувалося це другої половини XIX – початку XX ст., коли з'являється ціла низка таких форм участі у політичних акціях. При тому завжди вказувалося на статтю з "Правил про стягнення" 1874 р. чи відповідну статтю з Уставу кримінального судочинства [14, арк. 11, 84]. Натомість зберігання і використання вогнепальної зброї іноді, хоча й не завжди, могли викликати м'якше ставлення. Звісно, якщо це йшлося про умисне вбивство або приховування убивства.

Наприклад, у травні 1888 р. учень 6-го класу Олександрівського Полтавського реального училища Яків Іванченко разом з родичами повертався до Полтави. Родичі навіщось дали йому револьвер, який Яків приніс до майстерні батька, і, демонструючи зброю одному з робітників, вистрілив у дерево, а потрапив в іншого робітника. Учень засмутився і перелякався, а педагогічна рада, з огляду на бездоганну поведінку, на те, що Іванченко ніколи раніше зброї не мав, а робітник мав би одужати, вирішила звільнити його за проханням батька, а не за порушення правил, причому згадали випадок, коли в училищі залишили навчатися двох учнів, виправданих судом, хоча один із них убив людину [19, арк. 177-178].

Натомість іншому учню того самого училища, Костянтин фон Перніцу, пощастило менше. У січні 1881 р. його було виключено за те, що він привласнив рушницю якогось знайомого і намагався її продати, а коли рушницю знайшли (в розібраному стані), заявив, що він її купив. Вочевидь, Костянтин намагався продати її частинами. Саме це стало підставою звільнення, хоча тут у керівництва училища насправді увірвався терпець: учень був неймовірно бешкетником [17, арк. 7, 12].

Наприкінці XIX – початку XX ст. серед учнів (траплялися вони і серед викладачів) середніх шкіл, на жаль, частими були випадки самогубств. Переважно більшість їх у документах намагалися пояснити розумовими розладами. Як би не було, але причинами ставали непорозуміння з батьками, однокласниками, вчителями, нерозділене кохання, злидні чи хвороба і фізичний стан. Рідше траплялися подвійні самогубства. З усіх випадків проводилося слідство.

Імовірно, саме фізичні недоліки стали причиною того, що 18-річний Василь Алексенко у 1874 р. вистрілив собі у голову з револьвера покійного батька, який узяв із замкненої шухляди. На той час він за станом здоров'я навчався лише у 3-му класі (не працювали права рука і нога), але проблем із навчанням і ставленням товаришів не мав. Слідство прийшло до висновку, що винним був "тимчасовий ненормальний стан здоров'я" [11, арк. 109; 26] В. Алексенка. Туберкульоз та епілепсія, як вважають, спричинили самогубство гімназиста з Білої Церкви Болеслава Троцького у 1901 р. [21, арк. 2]

Суворість батьків, які вкладали у дітей усе і не бажали помічати їхніх проблем, також могла спонукати учнів на жахливий крок. Тому, можна вважати, що Леву Ямпольському, який купив у невідомого кишеньковий револьвер системи Лефоше (армійський) і завдав собі несмертельної рани, пощастило. Більше того, керівництво Кременчуцького реального училища прийшло до висновку, що винними у всьому були саме батьки, і нагадало учням, що мати вогнепальну зброю їм заборонено [21, арк. 33-36]. Воно ж небезпідставно вважало, що причиною невдалого самогубства стало те, що учень боявся повідомити батькам про погані оцінки.

Гімназисти київських гімназій Ольга Круц та Григорій Бурда 18 і 20 років під час відвідин Байкового цвинтаря травневим вечором 1913 р. за обопільною згодою вирішили померти (дівчина напередодні відправила батькам листа відповідного змісту; записка була у неї і в руках, а Григорій написав на візитівці, що помирає добровільно). Г. Бурда вистрілив собі і дівчині з револьвера (системи "Бульдог") у праву скроню, потім, для певності, ударив її ножом, а потім знову вистрілив у себе. Револьвер (він навіть написав у записці, що шкода помирати від такого поганого револьвера) Бурда взяв у товариша, ім'я якого назвати не хотів. Його помітили напівживого і привезли до лікарні, де його чекали лікарі, звинувачення за ст. 1454 Уложення про покарання кримінальні та виправні і смерть. Ольга вважалася нервовою дівчиною і часто говорила про самогубство, але, загалом, причини такого вчинку залишилися незрозумілими [2, арк. 7-10].

Невідомою була причина самогубства шестикласника 2-ї Київської гімназії Євгенія Леонтєва, скоєного ним у серпні 1897 р. – він вистрілив в рот із револьвера після ранкового чаю у родині, що стало несподіванкою для всіх. У записці попросив вибачення у матері. Помічник класного наставника відзначив його "нервовість" та, як щось особливе – учень два роки харчувався лише рослиною їжею [1, арк. 20-20 зв.].

Іноді виною всьому була безпечність батьків, які не звертали уваги на захоплення дітей: у 1901 р. третьокласник Київського реального училища Олександр Луценко поранив себе вистрілом із револьвера і помер згодом у лікарні. Як вважало керівництво училища зі слів сусідів і поведінки учня, той був розпечений батьками і робив, що хотів, а напередодні впродовж тижня вправлявся у саду в стрільбі з батьківського револьвера, і єдине, що зробила мати – відбрала у нього патрони. Чи стало причиною нещасного випадку самогубства, чи була то випадковість – Олександр погано пово-

дився в церкві, мав низку зауважень тощо, його батька викликали на розмову до директора, і, натякали в училищі, це вплинуло на поведінку хлопчика. Хоча, насправді, батько не дуже переймався поведінкою сина: він казав, що не готує його у дячки. Зрештою, згорьований батько влаштував з похоронів сина справжню демонстрацію [21, арк. 18-23].

Бували випадки, коли учні завдавали шкоди собі або тим, хто, на нещастя, опинявся з ними поруч, через необережне поводження з вогнепальною зброєю, яка чомусь часто потрапляла до рук дітей і підлітків зарядженою [1, арк. 6-6 зв.]. Проте, вони, можливо, лише наслідували дорослих у їхній необачності? 1855 р. під час полювання вистрілив собі у ногу учитель Новогород-Волинського казенного єврейського училища Кропив'янський. У цій справі також проводилося слідство [8, арк. 5-5 зв.]. Смертельно поранив себе учень І Київської гімназії Ісаак Хатавнер у 1880 р. – він грався револьвером, який залишив на лавці біля сторожової будки городовий [14, арк. 19]. Випадковим вистрілом з рушниці системи "Монте-Крісто" смертельно поранив служницю учень 7-го класу однієї з київських гімназій Сергій Каталюк [21, арк. 48].

1878 р. у Лубнах сталася трагедія: учень 7-го класу Грузиненко на канікулах випадково вбив дочку своєї колишньої квартирної господині, у якій мешкав тимчасово в пошуках житла. Йому заманулося подивитися на механізм рушниці зі зведеним курком, яку Грузиненко помітив аж з сусідньої кімнати і яка призначалася сторожу. Рушниця розрядилася, дівчина померла миттєво. Ураховуючи неповноліття хлопця (власне, це було головним), хороші характеристики і випадковість події, Лубенський окружний суд прийшов до висновку, що Грузиненко не підлягає покаранню відповідно до ст. 114 Уложення про покарання. Учень важко переживав скоєне, тому його доручили турботам заочного учителя і залишили вчинок без наслідків [12, арк. 40; 50-51; 56].

Вогнепальна зброя часто потрапляла до рук порівняно малих дітей: необережне поводження із нею другокласника Петра Петровського (рушниця системи Монте-Крісто, мисливська) у 1901 р. коштувало ока його брату, також учню Вінницького реального училища [21, арк. 39]. Проте іноді не розважливішими виявлялися старші за віком люди: 19-річний гімназист зі Златополя Олександр Протосавицький чомусь погодився взяти участь у грі дівчини, у якій він був у гостях, Ольги. Останній не спало нічого кращого на думку, аніж полякати незарядженим, як вона вважала револьвером, що знаходився у власності її опікуна, покоївку, а потім запропонувати прицілитися Протосавицькому в неї. Наслідок – убита наповал пострілом в голову, а гімназиста тимчасово помістили під опіку родичів [21, арк. 61].

Ну і куди ж без полювання, на яке ходили самовільно із рушницями: п'ятеро учнів 4–5-х класів Крелевецької гімназії вполювали чужого собаку, відбувшись арештом, доганою і повідомленням батькам [23, арк. 114].

Звісно, не могло не обійтися без поєдинків, причому, що цікаво, по зброю не доводилося далеко ходити. Цілком можливо, що думки про дуелі виникали час від часу від усвідомлення того, що є можливість здійснити заборонені речі забороненими предметами. До поєдинку учнів 4–5-класів Вінницької гімназії Євстафія Дульського і Людвіка Закршевського у 1838 р. був причетний ще один учень, який нібито був власником пістолетів. Секундант, до якого вони звернулися, трошки старший за віком гімназист, побіг до директора. Завершилося все арештом і слідством, але округ розпорядився обійтися без участі поліції (у справі замішані лише учні гімназії і директор мав вирішити її на свій розсуд) і виключити

всіх трьох з гімназії [7, арк. 1-12]. Одночасно із цим слідство з'ясувало, що мала бути не дуель, а стрілянина в ціль об заклад, і всіх згодом прийняли до гімназії знову. 1859 р. учні Житомирської гімназії Левитський та Михальчук викликали одне одного на поєдинок на пістолетах, які взяли в іншого учня. Михальчуку пострілом зірвало шапку, а Левитський отримав подряпину. Обидва стверджували, що поєдинок був на палицях, а чутки про поєдинок – чутки, із чим погодилося гімназійне розслідування [9, арк. 5-7], але можливість такої події не викликала сумнівів.

Часто доля людини залежить від випадковостей. Соціальне становище вчителя формально було не найгіршим, проте їм часом не щастило. У 1874 р. вчитель Новоушицького двокласного міського училища Олександр Галічників був затриманий у Жмеринці за підозрою у замаху на вбивство селянина. Чомусь слідство поставилося до нього неприхильно. Згодом виявилось, що він мав проблеми зі здоров'ям, а стріляв у повітря, щоб налякати чоловіка, який його переслідував і, можливо, хотів пограбувати. Ніхто не був ані убитий, ані поранений. Перебування Галічкінова, людини дуже спокійної і тихої, у темній і смердючій камері викликало співчуття поліції, яка збирала гроші на його утримання, а спроби відправити по етапу разом із каторжниками викликали незадоволення натовпу, який за цим спостерігав. Саме це привернуло увагу представника навчального відомства, який випадково опинився на станції. Зусиллями відомства вчителя було відправлено до тюрми на освідчення лікарем, але, на жаль, звільнено з роботи [11, арк. 21-25 зв.].

Очевидно, рідше траплялися випадки, які потребували якихось вмінь, а не звичайного використання доступної різноманітними шляхами зброї. У лютому 1914 р. учень Кам'янець-Подільської гімназії Ілля Філіпський був заарештований за організацію вибуху і замаху на життя сусіда. Спершу він підкинув сусідів Арешштейну листа з погрозами про появу у його квартирі "степових дияволів", "бомбометальників" і "головорізів", на яку ніхто особливої уваги не звернув, проте згодом біля помешкання Арешштейна пролунали вибухи, зайнялося полум'я і з'явилася безліч записок про те, що "степові дияволи", нарешті, з'явилися. Наступного дня з'явилися погрози усім сусідам. Виявилось, що І. Філіпський із дівчиною-служницею вимагав у такий спосіб у сусіда гроші, а вибухи організував із пороху і патронів його брата й батька-мисливця, який, що найцікавіше, був випадково убитий на полюванні, а також артилерійського снаряду і військових патронів, що, можливо, належали його двоюрідному брату. На суд підсудні не з'явилися, а І. Філіпський опинився на військовій службі і планував знайти застосування своїм здібностям у школі прапорщиків (на той час тривала війна). Злочин Філіпського доведеним не був, і він отримав свідоцтво про закінчення 5 класів гімназії з поведінкою "5" із зазначенням причини звільнення: арешт, суд і виправдання [22, арк. 173-201].

Підсумовуючи, можна засвідчити використання стрілецької та мисливської зброї, а також набоїв до неї учнями училищ та гімназій та викладачами у Київському навчальному окрузі у ХІХ – на початку ХХ ст., а також складаних великих і малих ножів, іноді, імовірно, звичайних (вид ножа не завжди уточнювався). Зазвичай до неї мали стосунок представники чоловічої статі. Вогнепальна зброя фігурувала, переважно, у побутовому просторі (самогубство, бешкети, необережність, поєдинок тощо), навіть якщо він мав безпосереднє відношення до освітнього (проблеми з навчанням). Ножі іноді виступали безпосереднім учасником навчального про-

цесу (поранення у школі). З матеріалів архівних справ видно, що ножі були звичною річчю і володіннями ними, вочевидь, не становило проблем. Натомість доступ до вогнепальної зброї учнями пов'язується з недбалістю її зберігання батьками чи іншими людьми, іноді вони її позичали, купували або привласнювали. Наслідком застосування зброї та ножів ставали слідство, суд та ув'язнення, виключення з гімназії або звільнення з роботи, каліцтво і смерть. Покарання відрізнялися від тих, які застосовуються зараз: навіть убивство з необережності, вчинене підлітком, у сучасному законодавстві передбачає кримінальну відповідальність.

Як бачимо, дорослій людині у ті часи часом бракувало стриманості або життєвих сил. Якщо говорити про учнівську молодь, за браком докладніших відомостей нині не можна стверджувати, що підлітки минулого були безпечнішими, аніж їхні ровесники зараз. Безперечним є лише те, що зброї в домівках тоді було більше, відповідно, і нещасних випадків, пов'язаних із нею, також. А необережне поводження з ножами та, особливо, зброєю, її недбале зберігання властиві як людям минулого, так і сучасного. Сьогодні школярі мають більше можливостей дізнаватися про правила безпеки, проте не були вони невідомими й раніше: це спростовує значна кількість самогубств. Можна лише припустити, що заборони, які стосувалися володіння чи поводження зі зброєю, спрацьовували значно гірше, аніж пояснення чи унеможливлення мати з нею справу. З іншого боку, молодь завжди тягнуло і тягнучиме до неї, альтернативою можуть бути інші зацікавлення, бажано, здоровіші.

Список використаних джерел

1. ДАК. Ф. 81, оп. 1, спр. 289, арк. 6–6 зв.
2. ДАК. Ф. 81, оп. 1, спр. 860, арк. 7–10.
3. ДАК. Ф. 81, оп. 50, спр. 11, арк. 1–6.
4. ДАКО. Ф. 347, оп. 1, спр. 123, арк. 80.
5. ДАКО. Ф. 347, оп. 1, спр. 524, арк. 6 зв.
6. ДАКО. Ф. 347, оп. 1, спр. 1294, арк.
7. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 4, спр. 116, арк. 1–12.
8. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 21, спр. 110, арк. 5–5 зв.
9. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 25, спр. 153, арк. 5–7 зв.
10. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 28, спр. 49, арк. 24–27; 46–48; 57.
11. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 40, спр. 73, арк. 1–9; 26.
12. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 44, спр. 31, арк. 40; 50–51; 56.
13. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 45, спр. 26, арк. 48–49.
14. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 46, спр. 26, арк. 11; 84; 140–141.
15. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 87, спр. 139, арк. 1–1 зв.
16. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 87, спр. 6364, арк. 255–284.
17. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 87, спр. 6444, арк. 7; 12.
18. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 87, спр. 6763, арк. 2 зв.
19. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 87, спр. 6798, арк. 177–178.
20. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 143, спр. 16, арк. 23; 33.
21. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 152, спр. 25, арк. 61.
22. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 165, спр. 16, арк. 173–201.
23. ЦДАУК. Ф. 707, оп. 165, спр. 26, арк. 114.
24. Борисов С. Б. Женские гимназии как исторический и социокультурный феномен / С. Б. Борисов. – М.; Берлин: Directmedia, 2018. – 122 с.
25. Жванко Ю. П. Адміністративно-правові засади діяльності Національної поліції України у сфері дозвільної системи в умовах особливих правових режимів: дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. П. Жванко; Державний наук.-дослід. ін-т МВС України. – К., 2019. – 248 с.
26. Клебановский П. Богуславское духовное училище: По школьным воспоминаниям / П. Клебановский // Киевская старина. – 1894. – 10(47). – С. 25–39.
27. Милько В. Повітові училища України: мережа, фінансування, система управління (1804–1849 рр.) / В. Милько // Український історичний збірник. – 2015. – 18. – С. 148–163.
28. Рига Д. Навчальні програми та предмети, які викладалися в Чернігівській класичній гімназії у ХІХ ст. / Д. Рига // Сіверянський літопис. – 2019. – 3. – С. 153–161.
29. Самчевский И. Воспоминания / И. Самчевский // Киевская старина. – 1894. – 6(45). – С. 414–438.
30. Стрибульский С. Историческая записка о Немировской гимназии (1838-1888) / С. Стрибульский. – Немиров: Тип. С.Я. Брантмана, 1888. – 274 с.
31. Троцько Г. В. Педагогічне спілкування: вчитель-учень (історичний аспект) / Г. В. Троцько. – Х.: Харківський нац. пед. ун-т, 2003. – 208 с.

32. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/item/0010454>.

33. Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1894. – 5(45). – С. 278–307; 8(46). – С. 176–186.

34. Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1894. – 8(46). – С. 176–186.

35. Ясенский Ц. С. Воспоминания: (1840–1844) / Ц. С. Ясенский // Столетие Киевской Первой гимназии: (1809–1811–1911). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1911. – Т. 1. – С. 432–433 (433).

References

1. Kyiv State Archive. fund 81 (The Second Kyiv Gymnasium), archival inventory 1, file 289.
2. Ibidem, archival inventory 1, file. 860.
3. Ibidem, archival inventory 50, file. 11.
4. State Archive of Kyiv Oblast, fund 347 (Directorate of public schools of the Kiev province, Kiev), archival inventory 1, file. 132.
5. Ibidem, archival inventory 1, file. 524.
6. Ibidem, archival inventory 1, file. 1294.
7. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 707 (Kyiv Educational District), archival inventory 4, file. 116.
8. Ibidem, archival inventory 21, file. 110.
9. Ibidem, archival inventory 25, file. 153.
10. Ibidem, archival inventory 28, file. 49.
11. Ibidem, archival inventory 40, file. 73.
12. Ibidem, archival inventory 44, file. 31.
13. Ibidem, archival inventory 45, file. 26.
14. Ibidem, archival inventory 46, file. 26.
15. Ibidem, archival inventory 87, file. 139.
16. Ibidem, archival inventory 87, file. 6364.
17. Ibidem, archival inventory 87, file. 6444.
18. Ibidem, archival inventory 87, file. 6763.
19. Ibidem, archival inventory 87, file. 6798.
20. Ibidem, archival inventory 143, file. 16.
21. Ibidem, archival inventory 152, file. 25.

22. Ibidem, archival inventory 165, file. 16.

23. Ibidem, archival inventory 165, file. 26.

24. Borisov, S. B. (2018). *Women's Gymnasiums as a historical and sociocultural phenomenon*. Moscow; Berlin: Directmedia. [In Russian].

25. Zhvanko, Yu. P. (2019). *Administrative and Legal Bases of the Activities of the National Police of Ukraine in the Sphere of Permitting System under the Conditions of Special Legal Regimes*. Unpublished thesis (PhD in Law), State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. [In Ukrainian].

26. Klebanovskiy, P. (1894). Boguslavsky Theological College: Based on School Memories. *Kievskaya starina*, 10(47), 462–495. [In Russian].

27. Myl'ko, V. (2015). District schools of Ukraine: Network, Financing, Management System (1804–1849 pp.). *Ukrainian Historical Digest*, 18, 148–163. [In Ukrainian].

28. Ryha, D. (2019). Curricula and Subjects Taught at the Chernihiv Classical Gymnasium in the 19th Century. *Siveryans'kyy litopys*. 3, 153–161. [In Ukrainian].

29. Samchevskiy, I. (1894). Memories. *Kievskaya starina*, 6(45), 414–438. [In Russian].

30. Strybul'skiy, S. (1888). *Historical Note about the Gymnasium of Nemyriv, 1838–1888*. Nemyrov: Tipohrafiya S.Ya. Brantmana. [In Russian].

31. Trotsko, H. V. (2003). *Pedagogical Communication: Teacher-student (Historical Aspect)*. Kharkiv: National Pedagogic University of Kharkiv. [In Ukrainian].

32. *Criminal and Correctional Punishment Code*. (1845). <http://resource.history.org.ua/item/0010454>. [In Russian].

33. Chalyy, M.K. (1894). Memories. *Kievskaya starina*, 5(45), 278–307. [In Russian].

34. Chalyy, M.K. (1894). Memories. *Kievskaya starina*, 8(46), 176–186. [In Russian].

35. Yasenskiy, Ts. S. (1911). Memories: (1840–1844). *Stoletiye Kiyevskoy Pervoy himnazii: (1809–1811–1911)*. Kiev: Tipohrafiya S. V. Kul'zhenko, 1, 432–433. [In Russian].

Надійшла до редколегії 05.05.20

Yu. Shemeta, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FIREARMS AND KNIVES IN SCHOOLS AND GYMNASIUMS OF KYIV EDUCATION DISTRICT

The educational space consists of a number of important and interrelated components, some of them date back to the recent or distant past. There are components of such past, which in this regard can be of cognitive and scientific interest, in particular in relation to Ukrainian schooling. Width of this space keeps many questions open, which arouse and will arouse interest and need for clarification. One of such questions concerns existence, usage of firearms and knives by teachers and students and their attitude towards these articles.

The study highlights usage of firearms and knives as a part of daily life of students of high schools in Kyiv's education district as well as of their teachers. Aspects related to following matters are studied: which types of firearms and knives were available to students and teachers, in which ways they came into hands of students and teachers, how they were used and for which purpose, which existential and social consequences they might have. Students and teachers were found to be dealing with shotguns, pistols and revolvers, as well as large knives and small penknives. The author pointed out that students were not allowed to use firearms; teachers could purchase them under certain circumstances. Knives used to sharpen pencils or quills were allowed to be used by students, whereas were forbidden to be used for other purposes.

The study analyzes cases of usage of knives and shows that knives were used to intimidate, threaten or insult rivals or colleagues. Cases of usage of firearms and damages they caused were identified: suicide (very common cases), duel, hunting, reckless behaviour, and injuries or deaths as consequences. Access to firearms is related to negligence in their safekeeping, sometimes firearms were borrowed, purchased or appropriated. Usage of weapons and knives resulted in investigation, trial and imprisonment, expulsion from high school, or dismissal, injury and death. The author assumed that number of weapons kept at home as well as number of accidents was greater than nowadays.

Keywords: Kyiv Education District, students and pupils, knife, penknife, firearms.

РЕЦЕНЗІЯ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.15>

О. Машевський, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-5251-2089

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСАХ.

РЕЦЕНЗІЯ НА РУКОПИС МОНОГРАФІЇ:

Україна в історії Європи XIX – початку XXI століття. Історичні нариси /

під ред. С. В. Віднянського. – К.: Інститут історії України НАН України, 2020. – 447 с.

Хронологічні межі колективної монографії охоплюють тривалий історичний період, що поширюється на епоху європейського модерну і триває до сучасної (поточної) історії європейського постмодерну. Ключовою тезою колективу авторів монографії є ідея системної належності України до європейської цивілізації як її складової частини, що взаємодіє з іншими частинами системи.

У першому розділі рецензованої колективної монографії "Європейські рецепції України в XIX столітті" показано віддзеркалення української проблеми в німецькомовній літературі першої половини XIX ст., з урахуванням нових архівних документів простежено розвиток зв'язків України з іншими слов'янськими народами, як окреме кейс-стаді розглянуто особливості українсько-болгарські відносини.

Цікавим є параграф колективної монографії, присвячений культурно-освітній і науковій співпраці Наддніпрянської України з європейськими країнами. Наведена інформація добре ілюструє, яким чином промислова революція докорінно змінила обличчя планети, принесла новий науковий досвід, що дав простір для розвитку капіталістичної системи, а разом з ними промислова революція привнесла соціальні проблеми, екологічні біди, які не вдається розв'язати й досі. Томас Мальтус (1766–1834) сформулював "залізний закон зарплати", за яким робітники можуть одержувати лише прожитковий мінімум.

Другий розділ колективної монографії "Українське питання та Україна в європейській історії XX століття" подає інтегрований наратив української національної історії у призмі європейської історії двох світових війн та їхніх наслідків. Перша світова війна, або Велика війна, безперечно, стала поворотною епохою європейської історії і, відповідно, національних історій європейських країн. Історичний досвід української національно-визвольної боротьби українського народу за здобуття права на європейський розвиток висвітлений у параграфі колективної монографії "Українська дипломатична служба 1917–1924 рр."

Перипетії сталінської індустріалізації і колективізації та їхній вплив на відносини УРСР з європейськими державами у 1920–1930-ті рр. висвітлені з погляду безперервності зв'язків із Європою. Окремий регіональний зразок ситуації подано на прикладі історії Закарпаття напередодні Другої світової війни.

У третьому розділі колективної монографії "Незалежна Україна в європейському інтеграційному просторі" висвітлено особливості сучасного позиціонування України в Європі. Після розпаду СРСР ідеологічні перешкоди на шляху розвитку процесу глобалізації були подолані. Американський політолог Ф. Фукуяма у праці "Кінець історії" зробив висновок про остаточну перемогу ліберальної ідеології.

У цьому розділі рецензованої колективної монографії також висвітлено позицію міжнародного співтовариства щодо кримського референдуму 2014 р., проаналізовано на прикладі політики ФРН, Франції, Австрії курс західноєвропейських країн ЄС щодо українсько-російського збройного конфлікту.

Дослідницький результат є окремою моделлю реальності, що відтворена за допомогою певного сприйняття й обізнаності історика. У цьому сенсі авторський колектив монографії досягнув мети створення вагомого наративу, що висвітлює місце України на різних етапах модерної і постмодерної європейської історії.

Із точки зору загального сприйняття запропонованого читачу наративу, авторам колективної монографії вдалося гармонізувати індивідуальні стилістичні особливості у концептуально єдиному тексті, смисли якого будуть цікавими як фаховим історикам та студентам, так і широкому читацькому колу.

Ключові слова: європейська історія, Україна, Велика війна, український визвольний рух, Друга світова війна, російсько-український конфлікт 2014 р.

O. Mashevskiy, Dr. Habil. (History), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**UKRAINE IN EUROPEAN HISTORICAL PROCESSES. REVIEW OF THE MONOGRAPH MANUSCRIPT:
Vidnianskyi, S. (Ed.). (2020). Ukraine in the History of Europe of the 19th – Early 21st Century: Historical Essays.
A Monograph. Kyiv: Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine**

The chronological boundaries of the collective monograph cover a long historical period, which extends to the era of European Modernism and continues to the modern (current) history of European Postmodernism. The key thesis of the team of authors of the monograph is the idea of systemic belonging of Ukraine to European civilization as its component, which interacts with other parts of the system.

The first chapter of the peer-reviewed collective monograph "European receptions of Ukraine in the XIX century" shows the reflection of the Ukrainian problem in the German-language literature of the first half of the XIX century, taking into account new archival document, the development of Ukraine's relations with other Slavic peoples is traced, and the peculiarities of Ukrainian-Bulgarian relations are considered as a separate case study.

An interesting paragraph of the collective monograph devoted to cultural, educational and scientific cooperation of Dnieper Ukraine with European countries. This information illustrates well how the Industrial Revolution radically changed the

face of the planet, brought new scientific experience that gave room for the development of the capitalist system, and with them, the Industrial Revolution brought social problems, environmental disasters that still cannot be solved. Thomas Malthus (1766-1834) formulated the "iron law of wages", according to which workers can receive only a living wage.

The second chapter of the collective monograph "The Ukrainian Question and Ukraine in the European History of the Twentieth Century" presents an integrated narrative of Ukrainian national history in the light of the European history of the two world wars and their consequences. The First World War, or the Great War, undoubtedly became a turning point in European history and, accordingly, in the national histories of European countries. The historical experience of the Ukrainian national liberation struggle of the Ukrainian people for the right to European development is covered in the paragraph of the collective monograph "Ukrainian Diplomatic Service 1917-1924".

The vicissitudes of Stalin's industrialization and collectivization and their impact on the Ukrainian SSR's relations with European states in the 1920s and 1930s are highlighted in terms of continuity of ties with Europe. A separate regional example of the situation is covered on the example of the history of Transcarpathia on the eve of World War II.

The third chapter of the collective monograph "Independent Ukraine in the European integration space" highlights the features of Ukraine's current positioning in Europe. After the collapse of the USSR, ideological obstacles to the development of globalization were overcome. The American political scientist F. Fukuyama in his work "The End of History" concluded the final victory of liberal ideology.

This section of the peer-reviewed collective monograph also highlights the position of the international community on the Crimean referendum in 2014, analyzes the policy of Western European countries on the Ukrainian-Russian armed conflict on the example of the policy of Germany, France and Austria.

The research result is a separate model of reality, which is reproduced with the help of a certain perception and awareness of the historian. In this sense, the author's team of the monograph has achieved the goal of creating a meaningful narrative that highlights the place of Ukraine at different stages of modern and postmodern European history.

From the point of view of the general perception of the narrative offered to the reader, the authors of the collective monograph managed to harmonize individual stylistic features in a conceptually unified text, the meanings of which will be interesting to both professional historians and students and the general readership.

Keywords: European history, Ukraine, Great War, Ukrainian national liberation struggle, World War II, Ukrainian-Russian armed conflict 2014.

Надійшла до редколегії 10.06.20

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2 (145)

Редактор *Т. Гуз*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,11. Наклад 300. Зам. № 220-9758.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-2.
Підписано до друку 15.09.20

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01030
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02